

MÉMEK

- Richard Dawkins **005** Az elme vírusai
Daniel C. Dennett **019** Mémek, avagy a képzelet kizsákmányolása
L. Varga Péter **030** A „mém” olvasása
H. Nagy Péter **040** Mém Wars

PERMUTÁCIÓ

- Marnó János **066** Ellenzések
Gál Ferenc **067** versek
Hanula Zsolt **068** Apám: újratöltve
Sopotnik Zoltán **070** versek
Deres Kornélia **072** Mindig csak álarcban
Vörös István **073** versek
Végh Attila **074** Ahol a madár se jár
Lanczkor Gábor **075** A fenyves alja
Nádasdy Ádám **076** versek
Pál Dániel Levente **077** Aki megerőszakol, az is szeret
Nick Cave-dalok Térey János fordításában **080** versek
Farkas Tibor **083** Bori
Középkor-reneszánsz-kora újkor **088** John Wilmot: Signor Dildo

MODULÁCIÓ

- Dick Hebdige **092** Szubkultúra, stílus, identitás a „reggae kultúrában”
Havasréti József **102** (El)hulló csillagok (újra)közölt, pontos változat)

CODA

- L. Varga Péter **106** Költészettörténeti dilemmák az ezredfordulón túl(ról)

MEMEK

Richard Dawkins

Az elme vírusai[❖]

„A kikötő, amelybe minden mém kényszerül, nem más, mint az emberi elme, ám az emberi elme olyan műtermék, melyet a mémek készítettek az emberi agy átrendezgetésével, hogy benne jobb otthonra leljenek. Az állomás érkezési és indulási oldala is a helyi körülményeknek megfelelően van kialakítva és megerősítve számtalan, erre a célra fejlesztett eszközzel, melyek fokozzák a másolás terjedelmét és pontosságát: az őshonos kínai elmék drámaian eltérnek az őshonos francia elméktől, az író-olvasó elmék az analfabéta elméktől. A mémek mesterkedései az elmén, amelyben laknak, előre megjósolhatatlan hasznot hoz számukra – igazi Trójai lovagról van szó...”
(Daniel C. Dennett: *Consciousness Explained*)

I. A másolás nyersanyaga

Egy kedves hatéves kislány, akit jól ismerek, szülei szeme fénye, azt hiszi, hogy Thomas, a Gőzmozdony csakugyan létezik. A Téliapó valóságosságában sem kételkedik, és komolyan elhatározta, hogy ha felnőtt, jó tündér szeretne lenni. Ő és iskolatársai elhiszik a felnőttek komoly arccal előadott szavait arról, hogy a Téliapó és a jó tündérek tényleg léteznek. Ez a kislány abban a korban van, amikor bármit hajlandó elhinni, amit csak mondanak neki. Ha boszorkányokról hallana, akik békává változtatják a herceget, készséggel elhinné. Ha arról hallana, hogy a rossz gyerekek a pokol tüzén pörkölődnek mindörökké, rémálmai lennének tőle. Mostanában értesültem róla, hogy ez az édes, ártatlan, könnyen rászédhető hatéves kislány, apja beleegyezése nélkül, rövidesen heti egy alkalommal egy római katolikus nővér gondjaira lesz bízva, nevelés céljából. Vajon milyen esélyei lehetnek...?

Az emberi gyermeket az evolúció olyanra formálta, hogy valósággal szívja magába népe kultúráját. Mi mutatná ezt jobban, mint a tény, hogy a gyerekek anyanyelvük alapvető eszközeit hónapok alatt képesek elsajátítani. A beszélt nyelv hatalmas szótára, a megbeszélni való témák enciklopédiája, a beszéd bonyolult szintaktikai és szemantikai szabályai tökéletesen átadódnak az idősebb agyaktól a gyermek-agyba, még mielőtt elérné felnőtt méretének a felét. Ha valaki ilyen hatalmas mennyiségű hasznos információ befogadására van „előprogramozva”, nehéz egyidejűleg kiszűrni a káros vagy ártalmas adatokat. Olyan sok „elmebyte” kerül letöltésre, annyi „gondolatkódon”, hogy nincs mit csodálkozni azon, mennyire hiszékeny egy gyermek, milyen nyitott minden sugallatra, védtelen a rászédéssel szemben, könnyű préda az ámítók, szekta-próféták és kedvesnővérek számára. Mint az immunhiányban szenvedő betegek, a gyermekek teljesen nyitottak az olyan elmefertőződések előtt is, melyeket a felnőttek könnyedén képesek hártani.

[❖] Köszönet illeti Helene Cronint részletes, segítő javaslataiért, írásom mindahány oldalának tartalmi és stílári vonatkozásában egyaránt.

A DNS szintén tartalmaz élősködő kódokat. A sejtgépezet kiválóan működik a DNS másolását illetően. Ahol csak a DNS feltűnik, lelkes másolók veszik körül, a DNS maga pedig lelkesen másolódik is. A sejtmag a DNS paradicsoma a benne zakatoló kifinomult, gyors és pontos sokszorosító szerkezetek miatt.

A sejtgépezet annyira támogatja a DNS másolódását, hogy egyáltalán nem meglepő a vendéglátó viselkedése a DNS élősködői – vírusok, viroidok, plazmidok és egyéb szedett-vedett genetikai utazóközönség – irányában. Az élősd DNS ezen felül képes beilleszkedni magukba a kromoszómákba is. Az „ugráló gének” és az „önző gének” szakaszai képesek kivágni vagy kimásolni magukat a kromoszómákból, hogy később másutt épüljenek be. A gyógyíthatatlan rákot okozó géneket szinte lehetetlen megkülönböztetni a szabályos, legitim génektől, melyek közé befészkelődtek. Evolúciós időben mérve valószínűleg folyamatos forgalomról beszélhetünk a „törvényes”-től a „törvényen kívüli” génekig és vissza.¹ Ám a DNS csak DNS és semmi több. Az egyetlen dolog, ami valamelyest megkülönbözteti a vírusos DNS-t a házigazda DNS-től, az a következő generációt célzó átadásra kiterjedő módszere. A „törvényes” házigazda DNS a következő nemzedékbe jobbra a hagyományos úton igyekszik eljutni: sperma vagy pete (tojás) segítségével. Az élősd vagy „törvényenkívüli” DNS gyorsabb, kevesebb együttműködést igénylő ösvényt keres a jövőbe, inkább választ kiröppenő cseppet, elkenődő vérfoltot, mint spermát vagy petét.

Ahogy a sejtmag a DNS lelkes másolója, ugyanúgy a számítógép is egy zakatoló paradicsom a lemezeken tárolt adatok számára. A számítógépeket és a hozzájuk kapcsolt lemez- és szalagolvasókat a megbízhatóság igénye szerint tervezték meg. Természetesen sem a DNS molekulák, sem a magnetizált byte-ok nem „akarnak” odaadón másolódni. De meg lehet írni egy számítógépprogramot úgy, hogy az lépéseket tegyen a saját lemásolására. S nem csak egy gépen belül képes ezt megtenni, de szét tudja szórni önmagát más gépekre is. A számítógépek olyan jók a byte-ok másolásában és olyan szolgálékien hajlandók engedelmessé válni az utasításoknak, melyek ezekben a byte-okban olvashatóak, hogy teljesen ki vannak szolgáltatva az önlemásoló programoknak: nyitottak a szoftveres élősködők mesterkedései előtt. Az önző gének és mémek elméletének bármely ismerője, akiben van egy kis cinikusság, készséggel elismerné, hogy a modern személyi számítógépek, az adathordozók (CD-lemezek, pendrive-ok stb.) és e-mail kapcsolatok ellenőrizetlen forgalmával végső soron „keresik a bajt”. Az egyetlen meglepő dolog a számítógépvírusok járványszerű terjedésében az, hogy miért csak ilyen sokára köszöntött ránk.

II. Számítógép-vírusok: az információs járványtan modellje

A számítógép-vírusok olyan rövid kódok, melyek beépítik magukat a létező, szándékosan futtatott programokba és aláássák azok normális működését. Utazhatnak adathordozókon vagy a hálózatokon. A szaknyelv szerint nem ugyanazok, mint a „férgek”, melyek komplett, hálózatokon utazó elszabadult programok. Megint mások a „trójai lovak”, a romboló programok harmadik kategóriája, melyek nem képesek önmaguk másolására, de pornográf vagy egyéb vonzó tartalmukkal ráveszik az embereket, hogy másolják őket. Mind a vírusok, mind a férgek olyan programok, amelyek tulajdonképpen azt mondják, számítógép-nyelven: „Másolj le!” Képesek sokminden másra is, hogy felhívják magukra a figyelmet és kielégítsék alkotóik kissé beteges, sötét hiúságát. Ezek a mellékhatások lehetnek viccesek (mint az a vírus, amelyik elintézi, hogy a

¹ Richard DAWKINS: *The Extended Phenotype*. Oxford: W. H. Freeman, 1982.

Macintoshok beépített hangszórói figyelmeztessék a felhasználóikat: „Csak semmi pánik!” – természetesen ijesztő effektusok kíséretében), lehetnek rosszindulatúak (mint számos IBM vírus, melyek bejelentik a közelgő katasztrófát a képernyőre vetített gúnyos figyelmeztetéssel, aztán letörlik a merevlemezt), lehetnek politikai célúak (mint a Spanish Telecom vagy a Beijing vírusok, melyek tiltakoznak a telefondíjszabások és a lemeszárolt egyetemisták miatt). De lehetnek egyszerűen értelmetlenek is (ha a programozó nem képes mély, rendszerszintű címzéseket alkalmazni, melyek szükségesek volnának ahhoz, hogy működőképes vírust vagy férget hozzon létre). A híres Internet Férget, amely valósággal lebénította az USA számítástechnikai erejének nagy részét, eredendően nem is (nagyon) rosszindulatúnak szánták, ám időközben elszabadult, és 24 óra leforgása alatt körülbelül 6000 számítógép memóriáját árasztotta el a saját exponenciálisan gyarapodó másolataival.

„A mémek mára a fény sebességével terjednek a világban, s replikálódnak olyan tempóban, ami alapján a gyümölcslegyek vagy az élesztőbaktériumok ciklusa álmagtagnak tűnik. Válogatás nélkül szökkennek gépről gépre, médiumról médiumra, bizonyítván, hogy gyakorlatilag elszigetelhetetlenek” – írja egy helyütt Dennett.² A vírusok nincsenek az elektronikus közvetítő közeghez, lemezekhez, adatsorokhoz láncolva. Egyik géptől a másikig utazhatnak nyomdafestékben, emberi szembe hatoló fénysugárban, optikai idegimpulzusban vagy ujjizom összehúzóadásban. Egy számítógépes magazint, amely olvasói érdeklődésére leköszölte egy vírus kinyomtatott leírását, széles körben bűnösnek nyilvánították. Csakugyan, olyan csábereje van a vírusoknak a gyerekes csínytevők körében (elsősorban a fiúk között), hogy bármilyen használati utasítás-típusú, afféle „hogyan kell” stílusú szakleírás közzététele felelőtlen cselekedetnek minősíthető.

Nem fogok leírni egyetlen víruskódot sem. De a hatékony vírustervezésnek vannak bizonyos fogásai, melyek eléggé széles körben ismertek, magától értetődőek, említésükkel nem okozhatok károkat, úgyhogy a mondandóm kifejtése érdekében meg is teszem. Azokról az elemekről van szó, amelyekkel a vírus, terjedése során, képes elkerülni, hogy észleljék.

Egy vírus, mely túl buzgón másolja önmagát egy gépen, nem maradhat sokáig észrevétlen, mert a felgyülemelő adatok tünetei hamarosan feltűnőbbek lesznek annál, hogysen figyelmen kívül hagynák őket. Ezért a legtöbb vírus ellenőrzi a rendszert, melyet megfertőzni készül, hogy az nem tartalmazza-e már egy korábbi másolatát. Mellékesen, ez megnyitja az utat a vírusok elleni védekezés előtt, amely teljesen analóg az immunizálással. Azokban az időkben, amikor nem lehetett még speciális vírusölő programokat beszerezni, jómagam egy egyszerű „védőoltás” segítségével válaszoltam a merevlemezem megfertőződésére. Ahelyett, hogy letöröltem volna az észlelt vírust, csak lekapcsoltam a kódolt utasításait, meghagyva a vírus „héját”, benne az érintetlen személyes azonosító jelzésével. Elméletileg lehetséges, hogy ugyanannak a vírusfajnak az egyedei, akik ezután látogatták meg rendszeremet, észlelhették, hogy már van valaki ott az övéik közül, s ez visszatarthatta őket az újbóli fertőzéstől. Fogalmam sincs, ez az immunizálás valóban működött-e, de azokban az időkben valószínűleg többet ért „kibelezni” a vírusokat és meghagyni a héjat, mint egyszerűen szőröstül-bőröstül eltávolítani őket. Manapság természetesen a legjobb átengedni a problémát valamelyik professzionálisan megírt vírusölő program számára.

A vírus, mely túlságosan virulens, csakhamar szemet szúr, és hatástalanításra kerül. Egy vírus, mely azonnal és katasztrófálisan megrongál minden számítógépet, amely-

² Daniel C. DENNETT: „Memes and the exploitation of imagination”. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 48, 1990. 127-135, 131. (Magyar fordítása e számunkban olvasható.)

ben csak „találja magát”, az nem fog sokáig gépről gépre vándorolni. Lehet, hogy elképesztő hatást fejt ki egyes gépeken (letöröl egy komplett disszertációt vagy valami hasonló mókát űz), de nem fog járványszerűen terjedni.

Néhány vírus ennél fogva úgy van megtervezve, hogy nehezen észrevehető, apróbb elváltozásokat okoz, melyek mindazonáltal lehetnek szörnyen kártékonyak. Van egy típus, mely a merevlemez szektorainak nagyarányú törlése helyett inkább „fű alatt” támad, véletlenszerű változtatásokat ejt a sorokba és oszlopokba rendezett (rendszerint pénzügyi) mennyiségi adatokban. Más vírusok úgy kerülnek el az észlelést, hogy kibiztosításuk esetleges, például minden 16 fertőzött merevlemezből csak egyet törölnek le. Megint mások az időzített bomba elve alapján működnek. A legtöbb modern számítógép „figyeli” a dátumot, ezek a vírusok pedig úgy vannak időzítve, hogy szerte a világon ugyanabban a kitüntetett pillanatban lépjenek színre, például péntek 13-án vagy április elsején. A parazita-szemlélet nézőpontjából lényegtelen, hogy ténylegesen mennyire pusztító a támadás, az időzítés biztosítja a vírus számára, hogy előbb nyugodtan szétterjedhessen (nyugtalanító analógiája ez a Medawar/Williams féle öregedési elméletnek: olyan halálos vagy közvetetten halálos génjeink áldozatai vagyunk, melyek csak azután válnak éretté, miután elegendő időt hagytak a szaporodásra nekünk)³. A védekezésben néhány vállalat odáig megy, hogy (borospincébe vitt gyertyaként) egy olyan gépet állítanak a computer-parkjukba, amelynek a belső naptára egy hetet siet, ezáltal bármely, a gépben lévő időzített vírus leleplezi önmagát jóval a nagy nap előtt.

Bátran kimondhatjuk, a számítógépvírusok járványa fegyverkezési versenyt váltott ki. Az antivírus-programok gyártása jó üzleti vállalkozás lett. Ezek az „ellenszer”-programok – Interferon (Közbelépő), Vaccine (Oltóanyag), Gatekeeper (Kapuőr) és társaik – a trükkök gazdag fegyvertárát alkalmazzák. Némelyiket sajtóságos, számon tartott és hírhedt vírusok ismeretében írtak meg. Mások figyelnek minden kísérletet az érzékeny rendszerszintű memóriaterületek elleni támadásokra és figyelmeztetik a felhasználót.

A vírus elméletileg használható volna nem kártékony, sőt jótékony célokra is. Thimbleby például megalkotja a „liveware” kifejezést egy általa kifejlesztett eszközre, mely a fertőzés elvén képes adatbázisa másolatait napra készen tartani.⁴ Minden alkalommal, amint egy, a „liveware” adatbázist tartalmazó lemezt csatlakoztatnak egy számítógéphez, megvizsgálja, hogy a gép merevlemezén van-e már belőle másolat. Amennyiben van, minden másolat frissül a másikhoz képest. Ilyesformán, kis szerencsével mindegy, hogy a munkatársak köréből ki visz fel, mondjuk, egy új bibliográfiai tételt a saját gépén. Az újonnan felvett információ könnyedén megfertőzi majd a kollégák lemezeit (mert a kollégák előszeretettel dugdossák lemezeiket egymás gépébe), és járványszerűen terjedni fog körükben. Thimbleby liveware-je nem kifejezetten vírusszerű: nem képes csak úgy átterjedni bárki számítógépére és károkat okozni. Csakis saját, már létező adatbázisába juttat adatokat; senki sem fertőződik liveware által anélkül, hogy ő maga ne választaná a fertőzést.

Mellesleg Thimbleby, akit különösen foglalkoztat a vírusok okozta fenyegetettség, rámutat, hogy olyan számítógéprendszerek használata is jelenthet védelmet, melyeket kevesen alkalmaznak. Rendszerint az szól a manapság legelterjedtebb rendszerek beszerzése mellett, hogy egyszerűen és mindössze csakugyan szám szerint a legelterjedtebbek. Csaknem minden szakértő elismeri, hogy minőség és különösen felhasználóbarát felület tekintetében a rivális, kisebbségben lévő rendszer a különb. Vedd meg ugyanazt a (jóllehet gyengébb minőségű) rendszert, amit munkatársaid használnak – szól az érvelés –, és élvezheted a szoftverek közös használatának előnyeit, az elérhető

³ G. C. WILLIAMS: „Pleitropy, natural selection, and the evolution of senescence”. *Evolution*, 11, 1957. 398-411.

⁴ H. THIMBLEBY: „Can viruses ever be useful?”. *Computers and Security*, 10, 1991. 111-114.

szoftverek általános, nagy áramlását. Az ironia ebben, hogy a vírusok sorscsapásának beköszöntével az „előny” nem mindig az, amit kapni szeretnénk. Nem csak egyszerűen gyanakvónak kell lennünk, amikor elfogadunk egy lemezt kollégánktól. Ha elterjedt rendszerek felhasználóinak nagyobb közösségébe tartozunk, minden okunk megvan tartani attól, hogy elterjedt vírusok nagyobb közösségébe is tartozunk, sőt, mint kiderült, aránytalanul nagyobb közösségébe.

Visszatérve a vírusok pozitív célokra való alkalmazásának lehetőségeihez, vannak javaslatok a „rablóból pandúr” vagy a „tolvajjal fogjuk meg a tolvajt” módszer bevetésére. Egyszerű megoldás lenne fogni egy létező antivírus-programot és becsomagolni mint „robbanótöltetet” egy ártalmatlan önreprodukáló vírusba. „Közegészségügyi” szempontból az antivírus-szoftverek járványszerű terjesztése különösen hasznos volna a pusztító vírusok ellen legvédtelenebb számítógépek esetében, mely gépek tulajdonosai válogatás nélkül cseréltetik a kalózprogramokat – ám ezek ugyanolyan védtelenek lesznek a gyógyító antivírusok terjedésével szemben is. Még hatékonyabb antivírusok – miképp az immunrendszer – „tanulhatnának” vagy „fejleszthetnék” támadó képességüket, bármiféle vírussal találkozzanak is.

El tudom képzelni a vírus alapelve felhasználásának további módzatait is, melyek, ha nem is kifejezetten önzetlenek, legalább annyira építő jellegűek, hogy elkerüljék a merő vandalizmus vádját. Tegyük fel, hogy egy számítástechnikai vállalat piackutatást kíván végezni ügyfelei szokásait illetően, jövődő termékei fejlesztésének céljából. A felhasználók grafikus ikonok segítségével szeretik kiválasztani a file-okat, vagy inkább a csupán szöveges megjelenítést részesítenék előnyben? Milyen mélyen ágyazzák egymásba a foldereket (könyvtárakat)? Hosszasan időznek-e az emberek egyetlen alkalmazással, mondjuk egy szövegszerkesztővel, vagy gyakran kapcsolgatnak például író és rajzoló programok között? Boldogulnak-e azzal, hogy a kurzort pontosan a célpontra kell vinniük, vagy elkavarodnak ebben az időrabló vadászatban, mely kiküszöbölhető volna a design megváltoztatásával?

A vállalat kérdőíveket küldhet szét a válaszok kiderítésére, de lehet, hogy a reagáló ügyfelek torz mintavételt alkotnak, sőt az is elképzelhető, hogy saját beszámolójuk önnön felhasználó viselkedésükről pontatlan lesz. Jobb megoldást jelenthetne egy piackutató számítógépprogram. Az ügyfeleket megkérnék, hogy telepítsék a programot rendszereikre, ahol az csendben meghúzódna, figyelve és elemezve a billentyűzet és az egér mozgásait. Az év végén visszakérnék a dolgozóktól a felméréseket tartalmazó lemezt. Ám az emberek talán így sem vesződnének az együttműködéssel, és egyesek saját lemezterületeik autonómiájának durva megsértésének tarthatnák az egészet.

A tökéletes megoldás a vállalat szemszögéből egy vírus lehetne. Mint bármely más vírus, ez is önlemásoló és rejtett. De nem romboló vagy csínytevő, mint egy hétköznapi vírus. Önreplikáló hordozórakétájában egy piackutató robbanótöltet rejtőzne. A vírust titokban bejuttatnák a felhasználók körébe. Akár a többi hagyományos társa, ez is terjedni kezdene, a hordozható adathordozó- és e-mail forgalommal. Ahogy a vírus terjed gépről gépre, összeállítana egy statisztikai állományt a felhasználói viselkedésről, titokban vizsgálódva rendszerek hosszú során át. Időről-időre egyes másolatok megtalálnák az utat a rendes járványszerű forgalomban – vissza a vállalat saját számítógépeihez. Ott azután szóra bírnák őket, és a jelentést összevetnék a többi adattal, amit társai hoztak „haza”.

A jövőbe tekintve nem irreális elképzelni az időt, amikor vírusok, jók és gonoszak egyaránt, olyannyira jelen lesznek mindenütt, hogy legitim programok és vírusok ökológiai rendszeréről beszélhetünk majd, melyek együtt alkotják a szilikoszférát. Manapság egy szoftvert olyasféleképp reklámoznak, hogy például „kompatibilis a 7-es rendszerrel”. A jövőben a termékeket talán így hirdetik majd: „kompatibilis az 1998-

as Globális Vírus Összeírással, immunis minden listába foglalt rosszindulatú vírussal; képes kihasználni mindazokat az előnyöket, melyeket a következő jóindulatú vírusok okoznak...”, és így tovább. A szövegszerkesztők például átruházhatnak konkrét feladatokat – mint a szószámlálás, sorkeresés – jóindulatú vírusoknak, melyek függetlenül munkálkodnak a szövegben.

Még messzebb tekintve a jövőbe, teljesen összefüggő programrendszerek jelenhetnek meg, nem tervezés által, hanem olyasféle ökológiai szerveződés révén, amilyen egy trópusi esőerdő. Kölsönösen együttműködő vírusok csoportokat alkothatnak majd, olyasféléképp, ahogy a genom is kölsönösen együttműködő gének csoportjának tekinthető.⁵ Csakugyan, korábban javasoltam is, hogy gondoljunk úgy a genomra, mint hatalmas víruskolóniára.⁶ A gének együttműködnek egymással a genomban, mert a természetes szelekció előnyben részesíti azokat a géneket, melyek boldogulnak a génkészletet alkotó többi gén jelenlétében. Egymástól eltérő génkészletek különféle, kölsönösen együttműködő gének mentén fejlődhetnek tovább. Számíthatunk olyan idők eljövételére, amikor hasonló módon, a számítógép-vírusok is az együttműködés mentén fejlődnek közösségekké, csoportokká. Persze ez egyáltalán nem biztos! Mindenesetre ezt a spekulációt inkább aggasztónak találok, mint izgalmasnak.

Manapság, szigorúan véve, a számítógépvírusok nem maguktól fejlődnek. Emberi programozók eszelik ki őket, s ha fejlődnek, akkor abban a halványabb értelemben, ahogy az autók vagy a repülőgépek fejlődnek. A tervezők az ideai modellhez a tavalyi modellen történt enyhe változtatással jutnak és talán jobban vagy kevésbé szándékosan, folytatják az elmúlt néhány év irányvonalát – tovább lapítva hűtőrácsot például. A számítógépvírus-tervezők még fondorlatosabb trükköket eszelnek ki, hogy túljárjanak az antivírus-program íróinak eszén. Ám a vírusok – ma még – nem fejlődnek ki természetes szelekcióval. A jövőben ez megvalósulhat. Fejlődjenek bár természetes kiválasztással vagy emberi tervezők irányítása mellett – ez nem jelent lényeges különbséget lehetséges viselkedésüket illetően. Akárhogyan is fejlődjenek, feltételezhetjük, hogy jobb rejtőzködőké válhatnak és ügyesebben működnek majd együtt a többi vírussal, melyekkel közösen próbálnak boldogulni a számítógépes társadalomban.

A DNS vírusok és a számítógépvírusok ugyanazon okból terjednek: létezik a környezet, gépekkel felszerelve, melyek másolják és továbbadják őket, és odaadón engedelmeskednek a vírusokban rejlő utasításoknak. Ez a két környezet, pontosabban szólva, a sejtélet által vizsgált környezet valamint a számítógépek és adatkezelő berendezések nagy közössége. Létezik-e még más ilyen környezet, van-e még a replikációnak más lüktető paradicsoma?

III. A megfertőzött elme

Már szót ejtettem a gyermekek „beprogramozott” hiszékenységéről, mely oly hasznos a nyelv és a hagyományos tudás elsajátításában, és oly könnyű préda kedvesnővérek, ámitók és effélék számára. Általánosabban szólva, mi mindannyian információt cserélünk egymással. Nem dugdosunk persze pendrive-okat egymás koponyájába, de mondatokat cserélünk a szemünkön és fülünkön át. Megfigyeljük egymás stílusát, a mozgást és az öltözködést illetően, és ez befolyásol minket. Hallgatjuk a reklámszlogeneket, s feltételezhetően el is hisszük őket, különben keményfejű üzletemberek biztosan nem költenének olyan sok pénzt arra, hogy telekürtöljék velük a világot.

⁵ R. DAWKINS: I. m.

⁶ R. DAWKINS: *The Selfish Gene. Az önző gén* (ford. SÍKLAKI István). Kossuth kiadó, Budapest, 2005.

Gondoljunk arra a két tulajdonságra, amit egy vírus vagy bármely élődsi replikátor elvár egy barátságos médiumtól. A két tulajdonságra, amely a sejtgépezetet olyan otthonossá teszi az élősködő DNS számára, amely a számítógépet olyan otthonossá teszi a vírusok számára. A két tulajdonság pedig: először is a készség az információ pontos másolására – netán néhány hibát is ejtve, melyek később ugyanolyan pontosan reprodukálódnak –; másodsor az engedelmesség azoknak az utasításoknak, melyek az így másolt utasításokban állnak.

A sejtgépezet és az elektronikus számítógépek jeleskednek mindkét „vírusbarát” tulajdonságban. Hogyan illik ebbe a sorba az emberi agy? A másolás hűségét tekintve természetesen elmarad a sejtek vagy a számítógépek mögött. De azért így is elég pontos, talán van olyan jó, mint egy RNS vírus, bár nem versenyezhet a DNS kifinomult hibajavító képességével a szövegekopás elkerülése terén. Az agy szöveghűségét, különösen a gyermeki agyáé, adatmásolás vonatkozásában maga a nyelv bizonyítja. Shaw Higgins professzora képes volt elhelyezni hallás alapján a londoniakat aszerint, hogy melyik utcában nőttek fel. Egy kitalált regényalak természetesen semmit sem bizonyít, de mindenki tudja, hogy Higgins képzeletbeli képessége csupán eltúlzása annak, amire mindnyájan képesek vagyunk. Minden amerikai meg tudja különböztetni a déli tájszólást a középnnyugatitól, New Englandet Hillbillytől. Minden New York-i megmondja, melyik a bronxi, melyik a brooklini kiejtés. Ugyanílyen példák bármelyik országban találhatóak. Ez a jelenség azt jelenti, hogy az emberi agy képes nagyon pontosan másolni (különben a tájszólások, mint például a newcastle-i, nem lennének elég stabilak ahhoz, hogy el tudjuk különíteni őket), de hibákat is ejtenek (enélkül a kiejtés nem alakulna át, és mindenki távoli őseitől örökölt akcentussal beszélne saját tájszólását.) A nyelv evolúciós fejlődésben van, nagy szilárdsága és finom változtathatósága nélkülözhetetlen kelléke minden evolúciós rendszernek.

A „vírusbarát” környezet második feltétele – hogy engedelmeskedjék a kódolt utasításoknak –, megintcsak jóval kevésbé teljesül az agyban, mint a sejtekben vagy a számítógépekben. Néha engedelmeskedünk mások parancsainak, néha nem. Mindazonáltal sokatmondó tény, hogy szerte a világon a gyermekek elsöprő többsége inkább követi szülei vallását, mint bármely más kínálózó vallást. Az utasítások a letérdelésre, Mekka felé hajlongásra, a fej ritmikus falba ütögetésére, mániákus reszketésre – a vallások nyújtotta önkényes és értelmetlen motorikus mintázatok listája hosszú – engedelmesre találnak, ha nem is kivétel nélkül, de meglehetősen statisztikai valószínűséggel.

Kevésbé baljóslatú, és szintén a fiatalokra jellemző a divathóbort; kirívó példája az olyan viselkedésnek, melyben több a ragályszerű elem, mint a megfontoltság. Jojó, hula-hopp, pogózás – a hozzájuk kapcsolt kötött viselkedésmintákkal végigsöpörnek a tanintézeteken, szórványosan terjedve iskoláról-iskolára, olyan mintázatokban, melyek nem mutatnak semmi komoly különbséget a kanyarójárványokhoz képest. Tíz évvel ezelőtt ezer és ezer mérföldet utazhattak volna az Egyesült Államokban, sehol sem láthattak volna olyan baseballsapkát, melynek a hátulja van elől. Ma a megfordított baseballsapka megszokott mindenütt. Nem tudom, milyen volt pontosan a megfordított baseballsapka terjedésének földrajzi mintázata, de az biztos, hogy elsősorban a járványtan szakmájába vág a tanulmányozása. Ne bocsátkozzunk vitákba a determinizmusról; nem kell kijelentenünk azt sem, hogy a gyermekek kénytelenek utánózni társaik sapkaviseletét. Elég az, hogy a sapkahordó viselkedésük valóban, számszerűsíthetően a társaik sapkahordó viselkedésének hatása alatt áll.

Bármilyen triviális példák, a divatörületek még több közvetett bizonyítékot is szolgáltatnak arról, hogy az emberi elmék, különösen a fiatal elmék, pontosan olyan jellemzőket hordoznak, melyeket egy információs parazita vizsgálatkor elvárhatunk. A legóvatosabban fogalmazva az elme valószínűleg várakozik a fertőződésre, jóllehet nem olyan álmkörnyezet a vírusok számára, mint a sejt vagy a számítógép.

Érdekes kérdés, hogy milyen érzés lehet belülről, ha valakinek az elméje „vírus-fertőzés” áldozata lesz. A támadó lehet egy szándékosan tervezett élősködő, mint egy modern számítógépvírus. Lehet véletlen mutáció és tudattalan evolúció eredménye is. Akárhogy is, minden okunk megvan feltételezni, hogy „elmevírusunk” igen jó munkát végez, ami a sikeres önlemásolást illeti, különösen, ha a kifejlődött élősködő sikeres ősök hosszú láncolatának memetikus leszármazottja.

A mind hatásosabb elmeparaziták progresszív evolúciójának két aspektusa lehet. Azok az új „mutánsok” (mindegy, hogy véletlen vagy szándékos eredetűek), melyek hatékonyabban fertőznek, elterjedtek lesznek. És a más ideák jelenlétében is virágzó ideák csoportokba verődnek, azok, amelyek képesek kölcsönösen segíteni egymást, ahogy a gének teszik, és ahogy spekulációm szerint a számítógép-vírusok is tehetik majd. Feltételezhetjük, hogy a replikátorok együtt haladnak majd agyról-agyra, kölcsönösen együttműködő csoportokban. Ezek a csoportok pedig csomagot alkothatnak, mely lehet elég tartós ahhoz, hogy olyan gyűjtőnevet érdemeljen, mint a római katolicizmus vagy a Voodoo. Nem sokat számít, hogy az egész csomagot azonosítjuk-e egyetlen vírussal, vagy az összetevő részek mindegyikét egy-egy vírussal. Az analógia egyáltalán nem annyira precíz, hiszen számítógépvírusok és férgek könnyebben elkülöníthetőek, de ez ne zavarjon minket. Az a lényeg, hogy az elmék barátságos környezetnek számítnak az élősködő, önlemásoló idea vagy információ számára, és az elmék kimondottan erősen fertőződnek.

Akár a számítógép-vírusok, a sikeres elmevírusok is igyekezni fognak, hogy áldozataik nehezen vehessék észre őket. Ha Önök áldozatai egy elmevírusnak, jó kilátásuk van arra, hogy ne tudjanak róla, talán még nyomatékosan tagadják is. Ha elfogadjuk, hogy egy vírust nehéz detektálni a saját elménkben, milyen árulkodó jeleket kereshetünk? Válaszomban elképzelem, hogy egy orvosi kézikönyv hogyan írná le egy ilyen betegség tipikus tüneteit.

1. A páciens gyakran egy mély, belső meggyőződés kényszerítő erejét érzi, miszerint valami igaz, helyes vagy érényes: olyan bizonyosság ez, mely nem igényel bizonyítékot vagy indoklást, de ugyanakkor a beteg teljesen szükségszerűnek és meggyőzőnek érzi. Mi orvosok ezt a fajta meggyőződést „hit” néven azonosítjuk.

2. A páciens gyakran érénynek érzi, ha ez a hit erős és rendíthetetlen, annak ellenére, hogy nem bizonyítékokon alapszik. Mi több, úgy érezheti, minél kevesebb a bizonyíték, annál érényesebb a hite (lásd lentebb).

Ennek az ellentmondásos nézetnek, miszerint a bizonyíték hiánya pozitív hatóerő a hittel kapcsolatban, van valami köze ahhoz, hogy egy program önfenntartó, mert egyben önmagára vonatkozó (önreferens).⁷ Amennyiben az állítás hittel történik, úgy automatikusan aláássa önmaga ellentételezését. A „hiány evidenciája érény” eszméje nagyszerű cimborá lehet a hit egymást kölcsönösen segítő vírus-programjainak csoportjában.

3. A hívő-páciens által mutatott társ tünet az a meggyőződés, hogy a „misztérium” *per se* egy jó dolog. Nem érény a rejtélyt megfejteni. Inkább élvezzük, örvendezzünk a megoldhatatlanságában.

A rejtély megfejtésére irányuló igyekezetek komolyan veszélyeztethetik egy elmevírus terjedését. Ezért aztán egyáltalán nem meglepő, ha a vélemény, miszerint „a rejtélyeket jobb nem feszegetni”, az egymást kölcsönösen segítő víruscsoportok nagy megbecsülésnek örvendő tagjának bizonyul. Nézzük az „átlényegülés” hittitkát. Egyszerű és nem valami rejtelmes dolog azt hinni, hogy az áldozati bor valamilyen szimbolikus

⁷ Ld. D. R. HOFSTADTER: *Metamagical Themas* c. könyvének (Harmondsworth: Penguin, 1985.) „Vírusos mondatokról és önlemásoló rendszerekről” című fejezetét.

vagy metaforikus értelemben Krisztus vérévé válik. Ám a Római Katolikus doktrina ettől sokkal többet állít az átlényegüléssel kapcsolatban. A bor „teljes szubsztanciája” átalakul Krisztus vérévé; a megmaradó bor „merőben véletlen”, „szubsztancia nélkül való”.⁸ Az átlényegülés tanítása szerint a bor „a szó szoros értelmében” átváltozik Krisztus vérévé. Akár egy homályosabb, arisztotelészi értelemben, akár a hétköznapi világos módon közelítünk, az átlényegülés igénye csak úgy lehetséges, ha súlyosan megsértjük a „szubsztancia” és a „szó szoros értelmében” kifejezések jelentését. A kifejezések újraértelmezése persze nem bűn, de ha ebben az esetben „teljes szubsztanciáról” beszélünk és kijelentjük, hogy „a szó szoros értelmében”, akkor vajon mi milyen szavakat fogunk használni arra, ha egyszer valami *tényleg* megtörténő dolgot akarunk állítani? Ahogy Anthony Kenny fiatal papnövendékként saját zavarát kommentálta ezzel kapcsolatban: „Csak annyit mondhatok mindenkinek: az írógépem feltehetően maga az átlényegült Benjamin Disraeli...”

A római katolikusok hite a csalhatatlan tanításban, mely szerint a bor minden látszat ellenére fizikailag vérré változik, az „átlényegülés” rejtélyére hivatkozik. Nevezük rejtélynek, és máris minden rendben, amint látják. Vagy legalábbis egy háttérfertőzéssel előkészített elme esetében így működik. Pontosan ugyanez a trükk mutatkozik a Szentháromság rejtélyében is. A rejtélyek nem arra valók, hogy megfejtsék őket, hanem arra, hogy félelmet és áhitatot érezzünk miattuk. A „misztérium: erény” gondolata a katolikus ember segítségére siet, aki máskülönben tarthatatlannak találná, hogy elhiggye az átlényegülés vagy a szentháromság nyilvánvaló nonszenszét. A meggyőződés, miszerint „a misztérium: erény”, újra csak egy önreferens gyűrűt alkot. Hofstadter értelmezésében: a hit mélységes rejtélyessége teszi a hívőt a rejtélyek oltalmazójává.

Súlyos tünete „a misztérium: erény”-féle fertőzésnek Tertullianus kijelentése: „Certum est quia impossibile est” (Bizonyos, mert lehetetlen). Ez az örület útja. Lewis Carroll Fehér Királynője jut eszünkbe, aki Alice kijelentésére: „Nem hihet el valaki lehetetlen dolgokat”, így vágott vissza: „Kétségkívül nincs benne nagy gyakorlatod... Én a te korodban naponta fél órát próbálkoztam. Így aztán előfordult, hogy akár hat lehetetlen dolgot is elhittem reggeli előtt.” Vagy Douglas Adams Electric Monkja, egy olyan munkavédelmi eszköz, melyet arra programoztak, hogy helyettünk higgyen, épp ezért „olyan dolgokat [is elhitt], amiket nehezen hinnének el Salt Lake Cityben”. Amikor az olvasó először találkozik vele, éppen azt hiszi el, hogy a látszat ellenére a világon minden a rózsaszínnek ugyanabban az árnyalatában pompázik. De a Fehér Királynő és az Electric Monk kevésbé mulatságos, ha észrevesszük, hogy ezek a virtuóz hívők valójában megkülönböztethetetlenek a valós világ nagyrabecsült teológusaitól. „Minden okunk megvan elhinni, hiszen ellentmond a józan észnek” (ismét csak Tertullianus). Sir Thomas Browne (1635) Tertullianust idézi helyeslően, csak még tovább merészkedik: „Azt hiszem, nincs elegendő elképzelhetetlen dolog a vallásunkban az eleven hit számára”, és „a legnehezebb ponton óhajtom gyakorolni a hitem – mert elfogadni a mindennapi, látható tárgyak létezését, az nem a hit része, csak téves tapasztalás”.

Az az érzésem, hogy valami sokkal érdekesebb történik itt, mint közönséges esztelenység vagy szürreális nonszensz. Sokkal inkább afféle ámulatról van szó, amely egy tíz labdával a kötélén zsonglörködő artista láttán fog el minket. Mintha a hívő tekintélyt szerezne azáltal, hogy sikerül neki még képtelenebb dolgokat elhinni, mint amivel riválisainak sikerült megbirkózni. Próbálgatják, edzik tán ezek az emberek „hívó izmaikat”, hogy lehetetlen dolgok elfogadásával kiképezzék magukat, és olyan nehezen hihető állításokkal is boldoguljanak, melyeket szerintük hinni illik?

⁸ A. KENNY: *A Path from Rome*. Oxford: Oxford University Press, 1986. 72.

Amíg e sorokat írom, a *Guardian* (1991. július 29.) véletlenül épp egy szép példával áll elő mindezzel kapcsolatban. Egy rabbi-val készült interjút olvashatunk itt, aki elvállalta azt a furcsa küldetést, hogy ellenőrzi az élelmiszerek kóser-ságát a legapróbb összetevők legtávolabbi eredetéig visszamenőleg. Épp azon tépelődött, vajon elutazzon-e Kínába, hogy megvizsgálja a köhögéscsökkentő édességekbe kerülő mentolt. „Ellenőrizte valaha a kínai mentolt? ...borzasztóan nehéz, különösen, miután ez első levelünkre kifogástalan kínai angolsággal a következő választ küldték: »a termék nem tartalmaz semmi kósert«... Kína csak mostanában nyitotta meg kapuit a kóser-vizsgálatok előtt. Lehet, hogy a mentol rendben van, de sohasem lehet teljesen biztos benne az ember, amíg oda nem látogat.” Ezek a kóser-nyomozók telefonos forródrótot tartanak fenn, amelyen azonnali vörösríadót fújnak, ha gyanúba keveredik valamelyik csokoládészelet vagy csukamájolaj. A rabbi sóhajtozott, hogy a zöldek által inspirált eltávolodás a mesterséges színezékektől és aromáktól „nyomorúságossá tette a kóser területen ténykedők életét, mert ezeket a dolgokat mind vissza kell követniük”. Amikor a riporter megkérdezte tőle, miért vesződik egy ilyen lényegtelen feladattal, a rabbi világossá tette, hogy a lényeg pontosan az, hogy *nincs* lényeg: hogy a Tóra törvényei javarészt olyan isteni rendeletek, melyek nincsenek megindokolva – és száz százalékgig *éppen ez* a lényeg. Könnyű nem megölni az embereket. Nagyon könnyű. Nem lopni egy kicsit nehezebb, mert gyakran ki van téve az ember a kísértésnek. Szóval ezek nem nagy próbái annak, hogy hiszünk-e Istenben és akarat szerint cselekszünk-e. De ha azt mondja nekem, hogy ne igyák meg egy kávét (amiben tej van) a fasírt után délidőben, az már egy próba! Azért csinálom, mert így kell tennem. Bonyolult dolog ez.

Helena Cronin hívta fel a figyelmemet arra, hogy adódhat itt egy analógia Zahavinak a szexuális kiválasztódásra vonatkozó fogyatékosági elméletével, valamint a jelek evolúciójával.⁹ A régen divatjamúlt és kigúnyolt¹⁰ elméletet, Zahavi teóriáját nemrégiben ügyesen rehabilitálták,¹¹ és ma már komolyan veszik az evolúció-biológusok.¹² Zahavi felvetette, hogy például a pávakakas pontosan azért növeszt furcsán nehézkes legyezőfarkat, mely nevetségesen szembetűnő színekben pompázik (a ragadozók számára), mert kényelmetlen és veszélyes, ezért lenyűgöző a tojók szemében. A pávakakas tulajdonképpen így kérkedik: „Nézzétek, milyen egészséges és erős lehetek én, ha megengedhetem magamnak, hogy ezt a lehetetlen farkat cipeljem!”

Hogy elkerüljük félreértéseket, melyeket Zahavi szubjektív nyelvhasználata okozhat, hozzá kell tennem, a biológusok megállapodása szerint a természetes szelekció által végrehajtott tudattalan akciók megszemélyesítő elbeszélése ma már magától értetődő. Grafen lefordította az érvelést egy hagyományos darwinista matematikai modellre, és működik. Nem állítottunk semmit a pávakakas és a tojó intencióiról vagy tudatosságáról. Gondolhatjuk őket olyan céltudatosnak vagy olyan szándéktalannak, amilyennek tetszik.¹³ Mi több, Zahavi elmélete eléggé általános ahhoz, hogy ne támaszkodjék a darwinista pillérekre. Egy virág, amely a nektárját hirdeti a „hiszékeny” méheknek, hasznot húzhat Zahavi alapelvéből. Akárcsak egy kereskedelmi ügynök, aki a kuncafra igyekszik hatást gyakorolni.

⁹ A. ZAHAVI: „Mate selection – a selection for a handicap”. *Journal of Theoretical Biology*, 53, 1975. 205-214.

¹⁰ Vö. DAWKINS: *The Selfish Gene*. id. kiad.

¹¹ A. GRAFEN: „Sexual selection unhandicapped by the Fisher process”. *Journal of Theoretical Biology*, 144, 1990. 473-516; valamint Uő: „Biological signals as handicaps”. Uo. 517-546.

¹² Vö. R. DAWKINS: *The Selfish Gene*. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, 1989.

¹³ Daniel C. Dennett: „Intentional systems in cognitive ethology: the »Panglossian paradigm« defended”. *Behavioral and Brain Sciences*, 6, 1983. 343-390; valamint Uő: *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*. Oxford: Oxford University, 1984.

Zahavi ötletének premisszája az, hogy a természetes szelekció a kételkedést erősíti a nőstényekben (vagy a reklámok által hordozott üzenetek felvevői között). Az egyetlen mód, hogy egy hím (vagy bármilyen hirdető) hitelesítse az erőt (vagy a minőséget, vagy más effélét), amellyel kérkedik, az, ha bizonyítja, hogy az igazán költséges fogyasztósság terhét *csak egy ténylegesen erős* (elsősztályú stb.) hím viselheti. Ezt hívhatnánk a költséges hitelesítés alapelveként is. És most jön a lényeg. Lehetséges, hogy némely vallásos doktrína nem képtelensége ellenére élvez előnyöket, hanem pontosan azért, mert képtelen? Bármelyik félig-meddig vallásos ember hiheti azt, hogy a kenyér vagy az ostya szimbolikus értelemben Krisztus teste, de ahhoz egy igazi, telivér katolikus kell, hogy elhiggyen egy akkora ostobaságot, mint az átlényegülés. Ha ezt elhiszed, akkor már bármit képes leszel elhinni és – Hitetlen Tamás története a bizonyosság – ezek az emberek felkészültek rá, hogy erényednek lássák.

Most pedig térjünk vissza a tünetek listájához, mely a hit elmevírusától és a másodlagos társfertőzések csoportjától szenvedő beteg lehetséges tapasztalatait sorjázza.

4. A páciens észlelhet magán intoleráns viselkedést a rivális vallások vírusait hordozókkal szemben, szélsőséges esetben meg is ölheti őket, vagy javasolhatja a megölésüket. Ugyanilyen erőszakos beállítottságú lehet a hitehagyottakkal (tehát az olyanokkal, akik valaha vallották a hitet, de már megtagadják azt) vagy az eretnekekkel szemben (tehát az olyanokkal szemben, akik a hit eltérő – gyakran csak nagyon halványan eltérő – formáját támogatják). Ugyanakkor érezhet ellenségességet más gondolkodásmódokkal szemben is, melyek potenciálisan ártalmasak a hitre, mint például a tudományos értelmezés, ami inkább amolyan antivírus-programként működhet.

Salman Rushdie halálos fenyegetettsége csak egy a legújabb szomorú példák sorában. Azon a napon, amikor e sorokat írom, a *Sátáni Verseket* japán fordítóját holtan találták, egy héttel ugyanennek a könyvnek az olasz fordítója ellen intézett (majdnem végzetes) támadás után. Ha már itt tartunk, a „megsértett” muszlimok iránti „szimpátia” látszólag ellentétes tünete, melynek a Canterbury Érsék és más keresztény vezetők adtak hangot (a Vatikánban a bűnrészesség vállalását is súrolva), természetesen csak a manifesztációja egy olyan tünetnek, amelyről korábban már beszéltünk: a hit illúziójának. Az voltaképpen mindegy is, milyen ellenszenves hatásai vannak: tisztelnünk kell egyszerűen azért, mert *hitről van szó*.

A gyilkosság, persze, extrém eset. De van ennél szörnyűbb is, mégpedig a hit harcos szolgálatában elkövetett öngyilkosság. Akár egy hangyakatonára, beprogramozva élete feláldozására azoknak a géneknek a csíravonala érdekében, melyek a programot írták, egy fiatal arab vagy japán (!) arra van tanítva, hogy a halál egy szent háborúban a leggyorsabb út a mennyországba. Még ha a vezetői, akik „üzembe helyezik”, csakugyan el is hiszik ezt, nem csökkenti azt a brutális erőt, melyet az „öngyilkos küldetésű vírus” kifejt a hit érdekében. Természetesen az öngyilkosság, ahogy a gyilkosság is, nem egyöntetű áldás; a megtérítettek visszakozhatnak vagy lekicsinylően is nézhetnek arra a hitre, amely ennyire bizonytalan, veszélyes taktikákhoz kénytelen folyamodni.

Egyszerűbben: ha túl sok személy áldozza fel magát, a hívek készlete alaposan megfogyatkozhat. Ez történt a hitkésztette öngyilkosság közismert példájában is, bár ebben az esetben nem „kamikaze” halálról volt szó. Az Emberek Temploma nevű szekta kihalt, amikor a vezetőjük, Jim Jones tiszteletes követőinek zömét kivette az Egyesült Államokból a guyanai őserdőben lévő „Jonestown”-ba, az Ígélet Földjére, ahol is több mint 900 embert, elsősorban gyerekeket vett rá arra, hogy ciánt igyanak. A háttorzongató esetet a *San Francisco Chronicle* egy csoportja tanulmányozta átfogóan.¹⁴

¹⁴ M. KILDUFF és R. JAVERS: *The Suicide Cult*. New York: Bantam, 1978.

Jones, az „Atya” összehívta a nyáját és azt mondta nekik, itt az idő útra kelni a mennyországba. „Találkozni fogunk egy másik helyen” – ígérte. A szavakat a tábor hangszórói harsogták tovább. „A halál nagy méltóság nekünk. Halálunkkal mindannyian hatalmas bizonyosságot teszünk.”

Mellékesen, az éber szociobiológus figyelmét nem kerüli el, hogy Jones korábban a szektán belül „az egyetlen embernek nyilvánította önmagát, akinek engedélyezett a szexuális élet gyakorlása” (feltételezhetően a partnerei szintén engedélyt kaphattak). Egy titkár nő állt Jones rendelkezésére. Felhívta magához, és azt mondta: „Atyád nem szereti csinálni ezt, de itt ez a borzasztó gerjedelem, csillapítanád...?” Nem csak női áldozatai voltak. Egy 17 éves fiú híve elmesélte, hogy azokban az időkben, amikor Jones közössége még San Franciscóban volt, miként cipelte magával „csúnya” hétvégékre egy hotelbe, ahol egyházi árengedmény járt „Jim Jones tisztelendő úrnak és fiának”. Ugyanez a fiú így emlékezett vissza: „Igazán csodáltam és félttem őt. Több volt, mint egy apa. Megöltem volna a szüleimet érte.” Ami valóban meglepő Jim Jones tisztelettel kapcsolatban, az nem is a saját viselkedése, hanem híveinek szinte emberfeletti engedelmsége. Ha ilyen elképesztő hiszékenységet képesek mutatni, maradt-e oka valakinek kételkedni abban, hogy az emberi elmék nyitottak a rosszindulatú fertőződésre?

Tegyük hozzá, Jones tiszteletes csak pár ezer embert szedett rá. Esete szélsőséges, de csak a jéghegy csúcsa. A vallási vezetőknek széles e világon ugyanilyen lelkesen dőlnek be az emberek. A legtöbben mérget vennének rá, hogy senki sem tudna átéteni minket, ha megjelenne a tévében és más szavakkal ugyan, de ezt mondaná: „Küldd el nekem a pénzed, én meg felhasználom arra, hogy más balfácánokat is rávegyek, hogy küldjék el a pénzüket nekem.” Manapság mégis az Egyesült Államok minden nagyobb városiasodott vidékén akad legalább egy evangélista tévécsatorna, mely teljes egészében ennek az átlátszó szélhámosságnak van fenntartva. És degeszre tömik a zsebüket. A balekság eme döbbenetes mértékét szemlélve, az ember már-már rokonszenvet érez eme elegánsan öltözött csalók iránt. Amíg rá nem jön, hogy nem minden balfácán gazdag, s gyakran az özvegyek két fillérje az, amelyen az evangélista kövérre húzik. Hallottam egyiküket, amint félreérthetetlenül még azt az alapelvet is segítségül hívta, amit most a Zahavi féle költséges hitelesítés elveként azonosítottam. Isten akkor méltányolja az adományt – mondta szenvedélytől fűtött, komoly hangon – csakis akkor, ha az adomány olyan nagy, hogy az már fáj. Idős koldusokat gurítottak be toloszékekben, hogy meséljék el, mennyivel boldogabbak lettek, miután kevés mindenüket odaadták a Tisztelendő úrnak.

5. A páciens észlelheti, hogy a konkrét meggyőződés, amit birtokol, nem a logikus gondolkodással, sokkal inkább a járványtannal jellemezhető. Miért – tűnődhet el – vallom ezt a véleményhalmazt inkább, mint azt a másikat? Talán azért, mert végigtanulmányoztam a világ vallásait, és ezt érzem a legmeggyőzőbbnek mind közül? Szó sincs róla. Ha hiszünk, akkor elsöprő többségünk esetében szüleink és nagyszüleink hitét hisszük. Kétségtelen, az égbeszökő katedrálisok, a lelkesítő zenék, a történetek és a példabeszédek is közrejátszanak ebben egy kicsit. De messze a legfontosabb tényező, mely meghatározza vallásunkat, a születésünk helye. A meggyőződés, melyet oly szenvedélyesen hiszünk, teljesen más, teljesen ellentétes meggyőződéshalmaz lehetne, ha véletlenül egy másik helyen látunk napvilágot. Járványtan ez, nem logikus bizonyítékok sora.

6. Amennyiben a páciens egyike azon ritka kivételeknek, akik szülei hitétől eltérő vallást követnek, a magyarázat még mindig lehet járványtani. Azért fogadjuk el, nem lehetetlen, hogy az illető szenttelenül végigvizsgálta a világ vallásait, majd kiválasztotta a számára legmeggyőzőbbet. Ám statisztikailag valószínűbb, hogy egy különösen

erősen fertőző ágens hatásának volt kitéve, mint amilyen John Wesley, Jim Jones vagy éppen Szent Pál. Horizontális transzmisszióról beszélünk itt, mint a kanyaró esetében. Az előbb vertikális transzmisszióról volt szó, amilyen a Huntington-kór.

7. A páciens belső érzései meglepő hasonlatosságot mutatnak a nemi szerelem során jelentkező érzésekkel. Ez egy szélsőségesen hatékony erő az agyban, és nem meglepő, hogy néhány vírus átalakította és felhasználja.

Avilai Szent Teréz kéjes látomása túl közismert ahhoz, hogy újból felidézzük. Komolyabbra és kevésbé közönségesre fordítva a szót, a filozófus Anthony Kenny beszédes tanúja annak az ártatlan gyönyörűségnek, amely azokra vár, akik elmerülnek az átlényegülés titkának hitében. Miután elmeséli, miként szentelték római katolikus pappá, aki misét celebrálhat, élénken felidézi „az első néhány hónap lelki túlfeszítettségét, mely idő alatt elnyertem a tisztességet, hogy misét mondhassak. Én, aki rendesen jó alvó és lassan ébredő voltam, kipattantam az ágyból, teljesen éberem és izgalommal telve a szívszorító feladat gondolatától, amelynek végrehajtása megilletett. Ritkán mondtam misét a közösségnek, legtöbbször egyedül celebráltam a mellékoltárnál egy kollégiumbéli fiatal ministránssal. De ez egyáltalán nem csökkentette az áldozat ünnepélyességét vagy a szentség érvényességét. Megérintettem Krisztus testét, átéreztem pap mivoltom közelségét Jézushoz, és ez teljességgel rabul ejtett. Szelíd tekintettel néztem az úrfelmutatást, ahogy a szerelmes tekint a kedvese szemébe... Papságom korai időszaka úgy maradt meg az emlékezetemben, mint a beteljesedés és a remegő boldogság napjai, valami drága, ugyanakkor törekeny korszak, mint egy romantikus szerelmi fellángolás, melyet hamarosan felváltott a rosszul választott házasság kíméletlen realitása”.¹⁵

Dr. Kenny meghatóan és meggyőzően fejt ki, milyen volt fiatal papként, úgymond szerelmet érezni a megszentelt ostya iránt. Milyen briliánsan hatékony vírus! Ugyanazon az oldalon Kenny egyébként leírja azt is, ahogy a vírust – ha nem is a szó szoros értelmében – a fertőző püspök tenyere adja át az újdonsült pap feje búbján át: amennyiben a katolikus doktrína igaz, úgy minden pap csakugyan a fejre helyezett kezek töretlen láncolata révén nyer szentséget, a püspökön át, aki őt felszenteli, vissza a tizenkét Apostolig... Ez pedig egy századokon átívelő, dokumentált lánc kell legyen a fejre helyezett kezeknek. Meglep, hogy a papok ezek szerint sohasem próbálják meg végigvinni ily módon lelki származásukat, kiderítve, ki szentelte fel az ő püspöküket, az ő püspöküket felszentelő püspököt, és így tovább, II. Gyuláig, V. Szelesztinig, Hildebrandig vagy éppen Nagy Györgyig.¹⁶

Valóban, igen-igen meglepő.

IV. Vírus-e a tudomány?

Nem. Hacsak nem vírus minden számítógép-program is. A jó, hasznos programok terjednek, mert az emberek értékelik, ajánlják és továbbadják őket. A számítógépvírusok mindössze azért terjednek, mert tartalmazzák a kódolt utasítást: „Másolj le és adj tovább.” A tudományos eszmék, mint minden mém, egyfajta természetes szelekció anyagát képezik, és ez felületesen szemlélve vírusszerűnek hat. Ám ezek a szelektív erők, amelyek a tudományos eszméket formálják, nem szeszélyes és önkényes hatások. Szigorú, élesre köszörült szabályok, melyek nem támogatják az értelmetlen, öncélú viselkedést. Azokat az erényeket támogatják, melyek minden módszertani kézikönyvben

¹⁵ KENNY: *I. m.* 101-102.

¹⁶ KENNY: *I. m.* 101.

világosan le vannak fektetve: ellenőrizhetőség, alátámaszthatóság, pontosság, számszerűsíthetőség, következetesség, tárgyiasítás, megismételhetőség, egyetemesség, haladó szellem, kultúrkörnyezettől való függetlenség és így tovább. A hit mindezeknek az erényeknek teljes hiánya mellett terjed.

A tudományos eszmék terjedésében fellelhetünk járványtani elemeket, de ezek nagyrészt a leíró járványtanhoz tartoznak. Egy jó ötlet gyors terjedése a tudományos világban még olyannak is tűnhet, mint a kanyarófertőzés. Ám ha megvizsgáljuk a terjedés alapjául szolgáló okokat, láthatjuk, hogy jók, megfelelnek a tudományos módszertan szigorú követelményeinek. A hit terjedésének történetét vizsgálva szinte semmi más okot nem találunk, csak a járványt, és pedig véletlen járványt. Az ok, ami miatt A személy nem abban hisz, amiben B, egyszerűen és kizárólagosan az, hogy A ezen a kontinensen született, B pedig a másikon. Ellenőrizhetőség, a bizonyítékok iránti igény és a többi még csak halványan sincsenek jelen. A tudományos meggyőződések esetében a járványszerűség csak jóval később ragadható meg, úgy ráadásul, hogy a tudományok méltányosságának történetét teszik leírhatóvá. A vallásos hitnek azonban a fertőzés az alapvető oka.

V. Epilógus

Szerencsére a vírusok nem mindig győznek. Sok fiatal ép bőrrel ki tud szabadulni a mullahok és katolikus nővérek legszörnyűbb hatásai alól is. Anthony Kenny története hepienddel végződik. Történetesen lemondott papi tisztségeiről, mert nem volt képes tolerálni tovább a katolikus hit ellentmondásait, és ma már nagy megbecsülésnek örvendő tudós. De szögezzük le, a fertőzés, melyen átesett, olyan erős volt, hogy azzal a bölcsességgel és intelligenciával is, ami nem kevesebbé, mint a Brit Akadémia elnökévé tette, három évtizedig tartott, mire felgyógyult belőle. Indokolatlanul aggodalmaskodom tehát hatéves kis barátnőm sorsa miatt?

Fordította *Palatinus Zsolt*

Forrás: Richard Dawkins: Viruses of the Mind. Dennett and His Critics: Demystifying Mind. ed. Bo Dahlbom, Cambridge, Mass.: Blackwell, 1993.

Mémek, vagy a képzelet kizsákmányolása

Daniel C. Dennet

A legáltalánosabb kérdés, melyet egy Mandel Konferencián fel kell tennünk, hogy a művészet miként segíti, vagy egyáltalán segíti-e az emberiség evolúcióját vagy fejlődését. A „művészet” szót itt legtágabb értelmében használom – talán széleskörűbben, mint azt az *American Society for Aesthetics* (Amerikai Esztétikai Társaság) tenné. Művészet számomra minden, amit ember hozott létre, vagyis valamennyi emberi találmány. Ebben az előadásban a művészetet *a fortiori* mégis szűkebb értelemben fogom kezelni, ennek azonban a továbbiakban nem szentelünk különösebb figyelmet.

Néhány elmélet tekinthető csak elcsépeltebbnek az evolúció teóriájánál. Gyakran hallani, hogy a különböző elméleti iskolák saját utódjaikban öröklődnek tovább, a figyelemért folytatott küzdelemben pedig a legjobb ötletek nyernek a természetes szelekció törvénye alapján, ami kegyetlenül kiszelektálja a banális, a fantáziátlan és a hibás teóriákat. Néhány elmélet elcsépeltebbnek tekinthető vagy akár hibásnak is; majdhogynem senki nem ír a darwinista elképzeléseken alapuló elmélet evolúciójáról, avagy a kulturális evolúcióról olyan alapossággal, mint ahogy azt a téma megkívánna. Azt javaslom, hogy orvosoljuk ezt a hibát.

A természetes szelekció útján végbemenő evolúció elmélete alapján ma már világos, hogy a következő feltételek megjelenésével evolúció következik be:

- 1.- variáció: különböző elemek folyamatos bővülése
- 2.- öröklés vagy replikáció: az elemek képesek önmaguk másolatának létrehozására
- 3.- eltérő rátermettség: egy adott elem adott időben létrehozott másolatainak változik a száma az elem tulajdonságai és az őt körülvevő környezet tulajdonságai interakciójának függvényében.¹

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez a biológia területéről származó definíció nem mond semmit a szerves molekulákról, a táplálkozásról vagy akár magáról az életről. Ez sokkal általánosabb és elvontabb jellemzése a természetes szelekció útján megvalósuló evolúciónak. Miként Richard Dawkins rámutatott, az alapelv, hogy

(...) minden élet replikálódó egységek eltérő túlélése révén fejlődik ki. A mi bolygónkon uralkodó replikálódó egység történetesen a gén, a DNS molekula. Elképzelhetők mások is. Ha vannak, akkor – feltéve, hogy más feltételek is teljesülnek – szinte elkerülhetetlenül egy evolúciós folyamat alapjává válnak.

De vajon messzi világokba kell-e utaznunk ahhoz, hogy másfajta replikátorokra és ennek folyományaként másfajta evolúcióra leljünk? Én azt hiszem, hogy nemrégiben egy újfajta replikátor bukkant fel éppen ezen a bolygón. Itt van, és belebámul

¹ Lásd pl.: Richard LEWONTIN: „Adaptation”. *The Encyclopedia Einaudi*, Milánó, 1980; Robert BRANDON: „Adaptation and Evolutionary Theory”. *Studies in the History and Philosophy of Science*, 1978/9, 181-206; vagy in E. SOBER (ed.): *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*. MA: MIT Press Cambridge, 1984.

a képünkbe. Még gyermekcipőben jár, még esetlenül sodródik ide-oda őslevesében, de máris oly gyors evolúciós változáson megy át, hogy mögötte a jó öreg gén messze lemaradva liheg.²

Ezek az új replikátorok, leegyszerűsítve, maguk az ideák. Nem a locke-i és hume-i értelemben vett „egyszerű ideák” (mint a piros, a kerek, a meleg és a hideg ideája), hanem azok a komplex ötletek, melyek megjegyezhető egységekké képesek önmagukat alakítani. Ilyenek például a „boltív”, a „kerék”, a „ruhaviselet”, a „vendetta”, a „derékszögű háromszög”, az „ábécé”, a „naptár”, az „Odüsszeia”, a „differenciálszámítás”, a „sakk”, a „perspektivikus rajz”, a „természetes szelekción alapuló evolúció”, az „impresszionizmus”, a „Greensleeves” vagy a „dekonstrukció”. Ösztönösen azt mondhatnánk, hogy ezek többé-kevésbé azonosítható kulturális egységek, ám ennél precízebben is rámutathatunk arra, miként húzzuk meg a határokat. Rávilágíthatunk pontosabban, hogy a $D-F \# -A$ egyenlet miért nem ilyen egység, míg Beethoven *Hetedik Szimfóniájának* lassú tétélei miért azok: ez utóbbi egységek ugyanis azok a legkisebb elemek, melyek megbízhatóan és termékenyen másolják önmagukat. Dawkins ezeknek az egységeknek a megnevezésére használja a *mém* terminust – a *kulturális átvitel* vagy *imitáció* egységeire.

A „miméma” szónak tetszetős görög származása van, de olyan egy szótagú nevet szeretnék találni, amely egy kicsit úgy hangzik, mint a „gén”. Remélem, klasszikus műveltségű barátaim megbocsátanak nekem, ha a mimémát *mémre* rövidítem. Ha ez némi vigaszt nyújt, akkor azt is gondolhatjuk, hogy a „memória” szóval vagy a francia *même* (ugyanaz) szóval rokon.

A mém lehet egy dallam, egy gondolat, egy jelszó, ruhadvat, edények készítésének vagy boltívek építésének módja. Éppúgy, ahogy a gének azáltal terjednek el a génkészletben, hogy spermiumok vagy peték révén testből testbe költöznek, a mémek úgy terjednek a memkészletben, hogy agyból agyba költöznek olyan folyamat révén, melyet tág értelemben utánzásnak nevezhetünk. Ha egy tudós egy jó gondolatot hall vagy olvas, akkor továbbadja kollégáinak és tanítványainak. Megemlíti a cikkeiben és előadásaiban. Ha egy gondolatnak sikere van, azt mondhatjuk, hogy agyról agyra terjedve elszaporodik.³

Kétségtelenül úgy tűnhet, mintha mindez az evolúció hagyományos elméletének kissé száraz újragondolása lenne, ám Richard Dawkins *Az önző gén*ben arra ösztönöz minket, hogy a mémek evolúcióját szó szerint értsük. A mém-evolúció nem csak analóg a biológiai vagy genetikai evolúcióval, és nem is csupán egy folyamat, mely metaforikusan leírható az evolúció terminusaival, hanem egy jelenség, mely teljes mértékben alá van vetve a természetes szelekció törvényeinek. A mémek és a gének közötti különbségeket tekintve a természetes szelekción alapuló evolúció teóriája semleges; ezek voltaképpen különböző replikálódó elemek, melyek más-más közvetítő közeget eltérő mennyiségben vesznek igénybe. És ahogy az állatok génjei sem jelenhettek meg ezen a bolygón addig, míg a növények evolúciója ezt lehetővé nem tette (oxigéndús levegőt létrehozva és fogyasztható táplálék forrásává válva), úgy a mémek evolúciója sem indulhatott meg addig, míg az állatok evolúciója nem tette lehetővé egy faj – a *homo sapiens* – megjelenését, melynek agya a mémek számára óvóhelyet, a kommunikációnak pedig megfelelő közvetítő közeget tudott biztosítani.

Ez egy másik módja annak, ahogyan az ideákról gondolkodhatunk. Remélem, sikerült megmutatnom, hogy jó módja, bár eleinte valóban meglehetősen felkavarónak, sőt ijesztőnek tűnik. Egyetlen jelmondatban foglalhatjuk mindezt össze:

² Richard DAWKINS: *Az önző gén* (ford. SÍKLAKI István). Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 178.

³ Uo. 178-179.

Egy tudós csupán egy módja annak, hogy egy könyvtár egy másik könyvtárat hozzon létre.

Nem tudom, önök hogy vannak vele, de én nem vagyok elragadtatva attól az ötlettől, hogy az agyam nem más, mint egy kupac trágya, melyben más emberek gondolatkezdeményei kelnek új életre, mielőtt elkezdenék terjeszteni önmaguk másolatait egy információs diaszpórában. Úgy tűnik, mindez megfoszt engem az elmém mind kritikusai, mind szerzői jelentőségétől. Ki a főnök e szerint a vízió szerint – mi, vagy a mémjeink?

Erre természetesen nincs egyszerű válasz. Szeretnénk úgy látni magunkat, mint gondolataink isteni teremtőerői, akik úgy hozzák létre és manipulálják azokat, ahogy szeszélyük diktálja, és képesek is megítélni őket egy független, olümposzi perspektívából. De még ha ez is a vágyálmunk, tudjuk, hogy még a legkreatívabb zsenik esetében is ritka az ilyesmi, ha egyáltalán előfordul. Mozart híres megfigyelését idézve:

Amikor jól érzem magam és jókedvem van, vagy amikor kikocsizom, vagy sétálok egyet egy jó ebéd után, vagy amikor éjszaka nem tudok elaludni, úgy árasztják el agyamat a gondolatok, ahogy arra mindenki vágyik. Honnan és miképp bukkannak föl? Nem tudom és *semmi közöm sincs hozzá* [kiemelés tőlem: Dennett]. Azokat, amelyek megtetszenek, a fejemben tartom és dúdolgatom; mások legalábbis említették, hogy hallják.⁴

Mozart jó társaságba került. Ritkán találunk olyan író, aki *nem* azt állítja, hogy szereplője „saját életét éli”; a festők szeretik kijelenteni, hogy festményük átveszi a hatalmat felettük és saját magát kezdi festeni, a költők pedig alázatosan vallják be, hogy nem urai, sokkal inkább szolgálai, sőt rabszolgálai a fejükben hemzseggő gondolatoknak. De mindannyian sorolhatnánk a tudatunkba hivatlanul és kéretlenül érkező mémeket.

A minap igen zavarba jöttem, és meg is rémített egy kicsit, hogy séta közben egy dallam dúdolásán kaptam magam: nem Haydn, Brahms, Charlie Parker vagy akár Bob Dylan volt: az „It Takes Two to Tango”-t dúdolgattam elszántan – egy tökéletesen szomorú és teljesen hamis dallamot, mely rágógumi a fülnek, és rejtélyes módon igen népszerű volt az ötvenes években. Biztos vagyok benne, hogy soha életemben nem kedveltem ezt a melódiát, és nem is becsültem vagy tartottam kívánatosabbnak a csendnél, de hát egyszerűen csak ott volt ez a szörnyű zenei vírus, mely legalább annyira határozottan képviselte magát a mémjeim közt, mint minden más dallam, melyet szeretek. És most, hogy mindezt még fokozzam is, önök közül valószínűleg sokakban aktiváltam ezt a vírust – kétségkívül átkozni fognak néhány nap múlva, amikor eme harminc éve nem hallott unalmas nóta dúdolgatásán kapják magukat.

A mémek első szabálya, a génekhez hasonlóan, hogy a replikáció semmi magasabb jónak nem szolgálja az érdekét. A replikátorok elterjedésének az oka – a replikáció maga! – mindegy is, hogy mi célból. Amint Dawkins megjegyzi:

Annak a mémnek, amely az őt magában foglaló testeket arra készíti, hogy fejfel menje-

⁴ Peter KIVY hívta fel a figyelmem a Mandel Konferencián arra, hogy ez az idézet nem megbízható forrásból származik. Jacques HADAMARD klasszikus tanulmányában bukkantam rá (*The Psychology of Inventing in the Mathematical Field*. Princeton Univ. Press, 1949. 16.), és először a „Miért nem tűnik el a hatásjog” című írásomban idéztem (*Journal of the Theory of Social Behaviour*, V. 1975. 169-187.), illetve később könyvemben is megjelent (*Brainstorms*. MA: MIT Press/A Bradford Book, Cambridge, 1978). Az idézethez ugyanakkor ragaszkodom Kivy észrevételének ellenére is, hiszen remek példa arra, hogy a mémek, amint létrejöttek, függetlenné válnak mind a szerzőktől, mind pedig a kritikusoktól. A történelmi pontosság fontos – ezért írtam e lábjegyzetet –, de az idézet olyan jól illeszkedik a mondandómba, hogy úgy döntöttem, figyelmen kívül hagyom, kitől származik. Talán nem így határozok, ha nem ütközöm egy másik, ezt támogató mémbe egy nappal azután, hogy Kivy felhívta a figyelmem a fentiekre: hallottam, amint a Metropolitan Művészeti Múzeum egyik idegenvezetője a következő megjegyzést teszi George Washington Gilbert Stuart által készített portréja alatt: „Akkoriban talán nem így nézett ki George Washington. Most viszont így néz ki.”

nek a falnak, ugyanaz a sorsa, mint annak a génnek, amely az őt magában foglaló testet küldi fejjel a falnak: előbb-utóbb el fog tűnni a mémállományból. (...) De ez nem jelenti azt, hogy a mémek szelekciós sikerének végső kritériuma a gének fennmaradása lenne. (...) Tény, hogy bizonyos esetekben ez történik: az a mém, amely az őt magában foglaló egyedet öngyilkosságba kergeti, nyilvánvalóan súlyos – bár nem szükségszerűen végzetes – hátrányba kerül. (...) Ahogy egy „öngyilkossági” gén elterjed (...), úgy terjedhet el egy „öngyilkossági” mém is – például amikor egy drámai hatású vértanúság másokat is arra ösztönöz, hogy hitükért a halált válasszák, ami viszont megint másokat késztet öngyilkosságra, és így tovább.⁵

A legfontosabb pont itt, hogy nincs semmiféle *szükségyszerű* kapcsolat a mém replikatív ereje, a *saját szemszögéből* értett „rátermettsége” és a között, hogy ez mennyiben járul hozzá a *mi* rátermettségünkhöz (bármilyen alapon is ítéljük meg ezt). A helyzet azonban nem teljesen reménytelen. Míg bizonyos mémek valóban manipulálnak minket, hogy működjünk közre a replikációjukban, *dacára*, hogy haszontalannak, csúnyának vagy akár egészségünkre és a jóllétünkre veszélyesnek ítéljük meg őket, sokuk – ha szerencsénk van, a többség – nem csak *áldásunkkal* teszi ezt, hanem *azért, mert megbecsüljük, értékeljük őket*. Az alábbi mémek esetében azt hiszem, aligha vitás, hogy – nem csak az önző mémek, de a mi saját nézőpontjunktól is – jónak ítéelhető: ilyen általános mémek az együttműködés, a zene, az írás, a naptár, az oktatás, a környezettudatosság, a fegyverek leszerelésének, a *Figaró házasságának*, a *Moby Dicknek*, a hosszú hétvégéknek, a visszaváltható üvegeknek, a SALT-egyezményeknek a mémjei. Más mémek vitathatóak; láthatjuk ugyan, miért terjednek, és hogy mindent figyelembe véve miért toleráljuk őket annak ellenére, hogy mennyi problémát okoznak. Ilyenek a: a klasszikus fekete-fehér filmek színezésének, a tanulmányi átlagnak, a televíziós reklámoknak, vagy például a *Hustler* magazinnak a mémje.

Megint mások megkérdőjelezhetetlenül ártalmasak, mégis igen nehéz kiirtani őket: ilyen például az antiszemitizmus, a repülőgépek eltérítése, a számítógépvírusok vagy a graffitik.

A gének láthatatlanok: génhordozók (szervezetek) szállítják őket, melyeken jellemző hatást alakítanak ki (fenotípusos hatások), melyek által sorsuk hosszú távra megpecsétlődik. A mémek ugyancsak láthatatlanok, és mémhordozókon – képeken, könyveken, szólásokon (az adott nyelven, írásban, szóban vagy digitálisan kódolva stb.) utaznak. A mémek léte néhány médiumban a fizikai megtestesüléstől függ; ha ezek megsemmisülnek, a mém eltűnik. Természetesen később egy ettől független médiumban újra megjelenhet – hasonlóan ahhoz, ahogy a dinoszauruszok génjei is összeállhatnak a jövőben (bár ezeket a dinoszauruszokat nem lehetne az eredeti őslények leszármazottjának tekinteni, vagy legalábbis nem jobban, mint minket). A mémek sorsa – bármilyen másolataik, vagy másolataik másolatai létezzenek és sokasodjanak is – azoktól a szelektív erőktől függ, melyek a mémeket hordozó fizikai „járműveken” lépnek érvénybe.

A mémhordozók teljes mértékben benépesítik a világunk flóráját és faunáját, kicsit és nagyot egyaránt. Ugyanakkor mégiscsak kizárólag az emberi faj számára „láthatóak”. Vegyük például azt, hogy egy átlagos New York-i galamb nap mint nap épp annyi szót, képet és más jelet vagy szimbólumot lát és hall, mint valamennyi e városban élő ember. Ezek a fizikai mémhordozók talán fontos hatást gyakorolnak a galamb életére, ám az általuk hordozott mémek nem. A galambnak teljesen mindegy, hogy a *The National Enquirer* vagy a *New York Times* alatt talál-e morzsát.

Az ember számára másfelől mindegyik mémhordozó potenciális barát vagy ellen-

⁵ Richard DAWKINS: *A hódító gén* (ford. ifj. Vitray Tamás). Gondolat, Budapest, 1989. 159-161.

ség, mely erősebbé tehet minket és jobbá a képességeinket, de ugyanígy le is terhelheti a memóriánkat, megzavarhatja ítélőképességünket. Összehasonlíthatjuk ezeket a fülünkön és a szemünkön behatoló légi teremtményeket azokkal a parazitákkal, melyek más módon jutnak a testünkbe: vannak jótékony paraziták, mint az emésztőrendszerünkben élő baktériumok, melyek nélkül nem tudnánk megemészteni az ételt, illetve vannak tűrhető paraziták, melyeket nem érdemes elpusztítanunk (a bőrünkön és a fejbőrünkön például). De vannak kártékony behatolók is, melyektől nehéz megszabadulni (ilyen például a HIV-vírus).

Eddig talán úgy tűnhet, hogy a mémelmélet nem más, mint szemléletes leírása annak, a kultúránk elemei miként hatnak ránk és egymásra. Dawkins szerint ugyanakkor magyarázatainkban hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni azt az alapvető tényt, hogy „egy kulturális tulajdonság kifejlődhetett úgy, ahogy kifejlődött, egyszerűen azért, mert *önmagára nézve előnyös*”.⁶ Ez lehet a kulcs annak eldöntéséhez, hogy a mém mémjét használunk kell-e vagy félresöpönnünk. Félreismerhetetlen feszültség a mémek perspektívája és a mi perspektívánk között, ami a gondolatok közvetítését illeti, és ezt ideje tisztázni.

Az eszmékkel kapcsolatos látásmódunk hagyományosan normatív: egy ideát testesít meg arról, hogy milyen ideákat fogadhatunk el vagy csodálhatunk, illetve melyekkel érthetünk egyet. (Ez inkább az elfogadhatóságra, semmint a közvetítésre vagy a replikációra koncentrál; és inkább individuális, mint közösségi. Ez persze episztemológia és esztétika, nem pedig kommuikációelmélet.) Röviden, az igazat és a szépet kellene elfogadnunk.

A hagyományos nézőpont szerint az, hogy egy ideát igaznak vagy nagyszerűnek tartanak, elég magyarázattal szolgál annak elfogadottságára, s ha valamit rossznak vagy visszataszítónak tartanak, az elutasításhoz vezet. Ezek a normák *konstitúitvák*. Szükségünk van azonban e normáktól való mindenfajta eltérés pontos magyarázatára, hiszen ezek hozzák létre az olyan aberrált jelenségek paradoxonát, mint a „Banalítások Metropolitan Múzeuma” vagy a „Tévedések Enciklopédiája”. A fizika területén érdekes párhuzamra bukkanhatunk. Az arisztotelianus fizika feltételezte, hogy egy tárgy egyenes vonalú egyenletes mozgását a tárgyra folyamatosan hatást gyakorló erő felől kell magyarázatot találnunk. Newton horizontváltó elméletének viszont éppen az volt az alapja, hogy egy ilyen mozgás nem szorul magyarázatra. Csak azok, amelyek ettől eltérnek – a gyorsulás. Könnyen észrevehetjük a különbséget, mi szorul magyarázatra a két elméletben. Rendes nézőpontból az alábbiak tautológiának tekintendők:

X eszmében azért hittek az emberek, mert X-et igaznak találták.

Az emberek azért értettek egyet X-el, mert X-et szépnak találták.

Magyarázatra az a szituáció, amikor egy eszmét igazsága és szépsége ellenére nem, egy másikat pedig hamissága és csúnyasága ellenére fogadnak el. A mémelmélet szempontjából létezik általános alternatíva ezekre az eltérésekre. *E szerint* a következő tautologikus:

X mém azért terjed el az emberek között, mert X jó replikátor.

A két felfogás között egy nem véletlenszerű korreláció áll fenn. Fajunk nem maradt

⁶ DAWKINS: *Az önző gén*. 185. (Kiem. az eredetiben.)

volna fenn, ha csak egy kis esélye is lett volna arra, hogy kiválassza azokat a mémeket, melyek a hasznára vannak. A mém-immunrendszerünk ugyan nem hibátlan, de nem is reménytelenül gyenge. Amire hozzávetőlegesen támaszkodhatunk, az a két perspektíva egybeesése: a jó mémek bizonyulnak nagymértékben jó replikátornak.

Az elmélet akkor válik érdekessé, ha a kivételekre fókuszálunk; azokra a körülményekre, melyekben a két perspektíva szétválik: a mémelmélet csak akkor válhat elfogadottá, ha segít jobban megérteni a normális sémától való eltéréseket. (Meg kell jegyezni azonban, hogy saját fogalomrendszerében a mém replikációja független episztemológiai tulajdonságaitól; terjedhet kártékonyága, s eltűnhet pozitív tulajdonságai ellenére).

Nincs szükség arra, hogy hosszasan elidőzzek annak ecsetelésével, az alapvető mémek számára milyen fontos volt a beszéd, majd sokkal később az írás az információs szférában. Ezek a legmeghatározóbb replikációs és közvetítő technológiák, hasonlóan a DNS-hez és az RNS-hez a bioszférában. Arra a tényre sem kell ismét rámutatnom, hogy a rádió és a tévé, a fénymásoló, a számítógép és fax valamint az elektronikus levelezés megjelenése a mémek robbanásszerű burjánzásához vezetett. Elég az hozzá, hogy mindannyian tudjuk: manapság papír-születésű mémek tengerében élünk, és elektronikus születésű mémekkel teli levegőt lélegzünk be.

A mémek manapság fénysebességgel terjednek, úgy, hogy hozzájuk képest a legyek és az élesztőgombák szaporodása csigalassúnak tűnhet. Hordozóról hordozóra, médiumról médiumra ugrálnak alkalomszerűen, és gyakorlatilag megfoghatatlanok. A mémek – a génekhez hasonlóan – *potenciálisan* halhatatlanok, de – ugyancsak a génekhez hasonlóan – létük a fizikai hordozók állandó láncolatától függ, a termodinamika második törvényének megfelelően. A könyvek relatíve permanensek, a műemlékek még inkább, de hacsak az ember nem óvja meg őket, idővel eltűnhetnek. Ahogy a gének esetében is, a mémek halhatatlanságának a replikáció a záloga, nem pedig a hordozó élettartama. A platóni mémek fennmaradása másolatokon és másolatok másolatán keresztül hűen tükrözi ezt. Bár nemrég előbbukkant néhány papirusz töredék Platón szövegeivel, melyek a filozófussal közel egykorúak – a mémek mégsem ennek köszönhetik fennmaradásukat. Manapság a könyvtárakban az *Allam* ezernyi, ha nem milliónyi másolatát (és fordítását) találjuk, míg az iratok ősei már réges rég elporladtak.

A fizikai hordozók sokszorosítása nem elég a mémek fennmaradásához. Néhány ezer keményborítójú könyv nyom nélkül eltűnhet pár éven belül, s ki tudja, hány briliáns szerkesztőhöz intézett levél, melyekről száz vagy ezer másolat készül, tűnik el a hulladékégetőkben nap mint nap? Talán eljön az idő, amikor nem emberi gépezetek majd ki tudják szelektálni és el tudják rendezni a mémeket, megőrizve így őket az utókornak, ám addig is a mémek, legalábbis indirekt módon, azoktól a hordozó eszközöktől függnék, melyek által legalább egy kis időre bekerülnek az elképesztő mémhálózatba: az emberi elmébe.

Az emberi tudatnak vannak határai, így nem korlátlan azoknak a mémeknek a száma, melyeknek helyet biztosíthat. Éppen ezért a mémek versengeni kényszerülnek egymással, hogy annyi agyba tudjanak bekerülni, amennyibe csak lehetséges. Ez a legfőbb szelektív erő az infoszférában, és csakúgy, mint a bioszférában, a versenyt rendkívüli találékonyság jellemzi.

Példának okáért bármilyen tulajdonsággal rendelkezzenek (a mi szemszögünkben nézve) a következő mémek, mindegyikük rendelkezik azon általános fenotípusos tulajdonsággal, hogy önnön replikációjukat az őket kiirtani igyekvő környezeti erők hatástalanításával hozzák létre: ilyen a *vakhit* mémje, mely hatályon kívül helyez minden olyan

kritikai gondolatot, mely a hit ötletét mindent egybevéve veszélyesnek tartja.⁷ Vagy ilyen a *tolerancia*, a *szólasszabadság* mémjei; azok a továbbküldendő levelek, melyek a láncot megtörők szörnyű sorsával riogatnak. Az *összeesküvés-elmélet* mémje, melynek beépített válasza van arra az ellenvetésre, hogy nincs bizonyíték a konspirációra: „Természetesen nincs – ez mutatja az összeesküvés nagyságát!” Ezen mémek közül néhány talán „jó”, míg a többiek „rosszak”; közös fenotípusos hatásuk, hogy szisztematikusan próbálják kiiktatni az ellenükben föllépő szelektív erőket. Mivel minden más kiegyenlített, előrelátható, hogy az összeesküvés-elmélet mémje igazságtartalmától függetlenül fennmarad, és a vakhit mémje is biztosította saját illetve a vallásos mémek fennmaradását még a legracionálisabb környezetben is. Sőt, a vakhit mémje mutat *gyakoriságtól függő rátermettséget*: a racionális mémek társaságában virul leginkább.

A populációgenetika felől más mémek replikációja szintén egyenletesen történik; az alábbi esetet a genetikusok *kapcsolt lokusz*nak nevezik: két mém fizikai összekapcsolódásakor együtt replikálódnak, mely által növelik túlélési esélyüket. Mindannyiunk számára ismerősek a nagyszabású halotti menetek és felvonulások, melyeket házasságkötéskor, diplomaosztáskor és más ünnepi alkalmakkor tartanak. Talán a *Pomp and Circumstance* vagy a Lohengrin *Esküvői Menete* már rég kihaltak volna azok nélkül a zenei mémek nélkül, melyek olyan szorosan kötődnek ezekhez, hogy ha meghalljuk őket, rögtön Sir Arthur Sullivan mesterművére, a *Behold the Lord High Executioner*re gondolunk.

Mindaz azonban csak az infoszféra egyik legfontosabb jelenségének a csúcsa: a mémek hibás szűréséé, mely az ilyesféle kapcsolatok jellemzője. Mindannyian a következő módon szelektálunk:

Ignorálni mindent, ami X-ben jelenik meg.

Van, akinek az *X* a *National Enquirer* vagy a *Pravda*; másoknak a *The New York Review of Books*; mindannyian megpróbáljuk a „jó ötleteket” átvinni mások szűrőin, hogy a figyelem középpontjába kerülhessenek.

A szűrők e mérhetetlen struktúrája is mémek konstrukciója. John McCarthy, a mesterséges intelligencia megalapítója (vagy e név kiötlője, mely az infoszférában maga is független bázissal rendelkező mém) egyszer azt mondta humán érdeklődésű hallgatójának, hogy az elektronikus levelezés forradalmasíthatja a költők ökológiáját. Csak kevés költő tud megélni kötetei eladásából, jegyezte meg McCarthy, mivel e könyvek vékonyak és drágák, s csak kevés ember és könyvtár tart igényt rájuk. De képzeljük el, mi történne akkor, ha ezek a költők a műveiket fel tudnák tölteni egy nemzetközi hálózatra, ahol fillérékért olvashatnák el és másolhatnák le a felhasználók, a díjat pedig elektronikus úton utalnák a költő számlájára. McCarthy feltevése szerint ez biztos bevételt jelentene sok költőnek. Esztétikai ítéletektől függetlenül a költők és a költészet szerelmesei számára a verseket az elektronikus média testesítené meg (pontosabban: foszforpontok játszanák le a képernyőn), ami magával vonja a populációmemetika nyilvánvaló ellenhipotézisét. Ha ugyanis létrejönne egy ilyen hálózat, egyetlen olvasó sem lenne hajlandó átrágni magát többszáz pocsék verset tartalmazó elektronikus fájlra, hogy végül, nagy nehezen ráleljen a jókra; az ezek szűrésére szakosodott mémek számára külön hely jönne létre. A felhasználó jelentéktelen összegért igényelhetne egy olyan szerkesztői szolgáltatást, mely kiválogatja az infoszférából a jó műveket. Más szolgáltatások is virágozhatnak különböző kritikai normákkal, mint mondjuk egy olyan, amely ellenőrzi a többi szolgáltatást – továbbá olyan szolgáltatások, amelyek

⁷ Uo. 184.

megjelenítik, összegyűjtik, formattálják és prezentálják a legjobb művészek munkáit vékony elektronikus folyóiratokban, melyeket csak néhányan vennének meg. A szerkesztésért és a kritikákért felelős mémek így helyet találnának az infoszférában; a kevés anyag és az emberi elme kapacitásának végeessége miatt virágozni fognak, bármi is legyen az elmék közti közvetítő közeg.

A szűrők szerkezete komplex, és gyorsan reagál a kihívásokra, de persze nem mindig „működik”. A mémek közti versengés, hogy átjussanak ezeken a szűrőkön, egyfajta „fegyverkezési versenyhez” vezetett, melynek során a mind erősebb szűrőkkel szemben egyre kifinomultabb „reklámok” állnak. Hogy ez jó vagy rossz, nézőpont kérdése. Az ízléstelen reklámok sora, melyek az ország minden régiójában versengenek a figyelmünkért, a bioszféra hatalmas vörösfenyő-erdőinek felelnek meg; ha a fenyők meg tudnának egyezni bizonyos területi szabályozásban és abbahagynák a versengést, nem kellene hatalmas és drága törzseket fejleszteniük, hanem alacsonyabb szinteken maradva cserjék segítségével is épp annyi napfényhez jutnának, mint azelőtt.⁸ Az akadémia méltóságos közegében ugyanezt a versenyt képviselik az egyes intézetek bőrnagyú a folyóiratok burjánzásával, könyvkritikákkal, könyvkritikák kritikáival és a „klasszikus művek” antológiáival.

Ezek a szűrők pedig még csak nem is mindig a legjobbat szándékozzák megszüntetni. A filozófusok eltűnődhetnek azon, hogy hányszor voltak cinkosai egy másodrendű cikk befogadó táborának növelésében, csak azért, mert szükségük volt a bevezető előadásaikon egy rossz elmélet egyszerűsített változatára, melyet még egy elsőéves is meg tud cáfolni. A huszadik századi filozófiai munkák közül sok azért híres, mert *senki* sem hisz bennük, és *mindenki* látja a hibáikat.⁹

A mémek figyelmünkért folytatott versengéséhez kapcsolódó jelenség a *pozitív visszacsatolás*. A biológiában ez „beugrató szexuális szelekció” jelenségében figyelhető meg, mely magyarázat a paradicsommadár és a páva hosszú és nehéz farktollaira. Dawkins a könyvkiadás világából hoz példát: „A könyvek bestseller listáit hetenként kiadják, és kétségtelenül igaz, hogy amint egy könyv eléggé fut ahhoz, hogy e listák egyikén megjelenjék, eladásai még tovább növekszenek – egyszerűen e ténynek köszönhetően. A könyvkiadók azt mondják, hogy a könyv »elrugaszkodik«, azok a kiadók pedig, amelyek tudnak valamit a tudományról is, az »elrugaszkodás kritikus tömegéről« beszélnek.”¹⁰

Az emberi elme valamennyi mém számára maga a mennyország. Ugyanakkor ezt a mennyországot maguk a mémek hozzák létre, amikor újrastrukturálják az emberi agyat, hogy az még jobb környezeté váljon számukra. A csatornák, melyeken keresztül a mémek belépnek az emberi elmébe, majd távoznak onnan, az adott körülményekhez igazodnak, és különféle, e célra kialakított mesterséges eszközök stabilizálják őket, fokozva ezzel a replikáció gyakoriságát és hatékonyságát: a kínai agy különbözik a francia agytól, az írástudó agy az analfabétáétól. Amit ezért cserébe a mémek nyújtanak azok-

⁸ Jóval óvatosabban kell kezelni ezt az „közösségi tragédiát”, mint ahogy én ezt alkalommal megtehetem. Egy olyan problémát hoztam itt felszínre, mely visszafordíthatná az egész diskurzust Adam Smith gazdasági versenyéig, mely az elsők között gyakorolt hatást Darwinra. A hirdetőablak közti verseny a mi figyelmünkért folyik, ugyanakkor ennek titkos célja az, hogy az eladó pénzhez jusson, nem pedig a mémek replikációja. Az akadémia területéről hozott példák természetesen nem mentesek a gazdaságtól, de a gazdaság itt kevésbé domináns, mint ahogy azt észrevettem egy rövid újjú ing ironikus feliratán, melyet a konferencia egyik hallgatója viselt: „Filozófia: a pénz miatt érdekel.”

⁹Eme állítás megerősítésének feladata az olvasóra hárul. Az infoszférát felépítő és ekképp más mémek továbbadását irányító mémek között a becsléletsértést szabályozó mémek is jelen vannak.

¹⁰ Richard DAWKINS: *A vak órásmester* (ford. SÍKLAKI István). Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 203. Ahogy Dawkins leírja ezt a jelenséget könyvének „Robbanások és spirálok” című fejezetében, az a magyarzó elme élnkségének és világosságának tour de force-a.

nak az organizmusoknak, melyekben megbújnak, az előnyök felbecsülhetetlen tárháza – kétségtelenül néhány trójai lóval együtt. Az emberi agyak nem hasonlítanak egymásra: különböznek méreteikben, formájukban és számtalan részletükben, melyektől hatékonyságuk függ. De eme hatékonyság a mikrostrukturális különbségeken múlik leginkább (melyek máig megfajthatatlanok a neurobiológia számára), így alkalmas lakhelyekké válnak a mémek számára. A mémek erősítik egymás replikációs esélyét: az oktatás mémje például javítja a mém-implantáció körülményeit. Ha viszont igaz az állítás, hogy az emberi elme maga is nagymértékben a mémek kreációja, nem tartható a kezdeti vízióknak polaritása: nem lehet harc a mémek és mi közöttünk, hiszen korábbi mémek játszottak igen nagy szerepet annak meghatározásában, hogy *kik és mik vagyunk*. A „független” tudat, mely küzd a mémek infekciója ellen, nem más, mint mítosz; alapvető feszültség van a gének biológiai imperatívusza és a mémek kulturális imperatívusza között, ám botorság lenne, ha a génjeink „oldalára” állnánk – ezzel a szociobiológia legkirívóbb hibáját ismételnénk meg. Hol tudjuk tehát megvetni a lábunkat, miközben a mémek mindent előtűz áradataival harcolunk? Ha a replikatív erő nem tesz igazságot, milyen alapon tudjuk „mi” megítélni a mémeket? Meg kell jegyeznünk, hogy normatív fogalmaink – a *kötelesség*, a *jóság*, az *igazság* és a *szépség* – mémjei tudatunk legmeggyökeresettebb őslakosai, így jelentős szerepük volt az emberiség fejlődésében. A létünk, mint gondolkodó – és nem szervi – önmagunk ugyancsak függ a mémektől.

Dawkins *Az önző gén*ének zárlatát valószínűleg legtöbb kritikusa nem olvasta el:

Megvan a hatalmunk ahhoz, hogy dacoljunk velünk született önző génjeinkkel, és ha szükséges, a belénk táplált, belénk nevelt, önző mémekkel is. (...) Géngépeknek építettek bennünket, és mémgépekként nevelkedtünk, de megvan a hatalmunk ahhoz, hogy szembeforduljunk a teremtőinkkel. Mi, egyedül a Földön, fellázadhatunk az önző replikátorok zsarnoksága ellen.¹¹

Elhatárolódva a szociobiológia leegyszerűsítő metódusaitól, Dawkins túllő a célon. Az általa emlegetett „mi”, mely meghaladja genetikai és memetikai teremtőit, pusztán mítosz. Dawkins maga is elismeri ezt későbbi munkájában: *A hódító gén*ben amellett érvel, hogy a hódok gátjai, a pók hálója és a madarak fészkei nem csak *termékei* a fenotípusnak – az individuális szervezetnek, melyet funkcionálisan egésznek tartunk –, hanem *részei* annak, akár csak a hód foga, a pók lábai vagy a madarak tolla. Innen nézve a mémekkel szembeni védőhálónk is éppúgy fenotípusaink része – kompetenciánk, esélyeink és hányattatásaink magyarázata –, mint minden biológiai adottságunk.¹² Nincs radikális szakadás; lehet valaki emlős, apa, polgár, tudós, demokrata vagy kinevezett professzor. Csakúgy, ahogy az emberek által épített ólak részei az ólakon fészkelő fecskék életének, a székesegyházak és egyetemek pedig – a gyárhoz és a börtönökhöz hasonlóan – részei a mi ökológiánknak, a mémek is azok, melyek nélkül nem tudnánk élni ebben a környezetben.

¹¹DAWKINS: *Az önző gén*. 186.

¹²Mostanában több tanulmányban is kifejtettem a gondolatot, hogy agyunk struktúrája sokkal inkább a kultúra terméke, mint a biológiáé. Ld. „Julian Jaynes’ Software Archeology”. *Canadian Psychology*, 27, 1986. 149-154; „The Self as the Center of Narrative Gravity” (eredeti megjelenés: „Why we are all novelists”. *Times Literary Supplement*, Sept. 16-22, 1988. 1029.). Előkészületben: in F. KESSEL, P. COLE, D. JOHNSON (eds.): *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum; „The Evolution of Consciousness”, hamarosan megjelenik in *The Reality Club*, 3.; valamint: Nicholas HUMPHREY and Daniel DENNETT: „Speaking For Our Selves: An Assessment of Multiple Personality Disorder”. *Raritan*, 9, 1989. 68-98.

A *homo sapiens* körülbelül félmillió éve létezik. A mémek első komoly inváziója éppen csak több tízezer évvel ezelőtt, a beszélt nyelv megjelenésével kezdődött, a második hullám pedig az írás mémjével körülbelül tízezer évvel ezelőtt jelent meg, ami meglehetősen rövid pillanat biológiai mércével. Mivel a mémevolúció több ezerszer gyorsabb a biológiai evolúciónál, amióta mémek léteznek – csak pár tízezer éve –, a mémstruktúrák hatása az emberi fenotípusra jóval mérvadóbb a gének hatásainál. Így hát a Mandel konferencia kérdésére izgalmas választ adhatunk. Segítette-e a (a tág értelemben vett) művészet az emberi evolúciót? Természetesen igen. Amint a művészet megjelent a színen, minden más, az emberi evolúcióra hatást gyakorolni képes jelenléget kiszorított.¹³

Előadásomat szeretném néhány megfigyeléssel zárni a mém mémjének történetére vonatkozóan, illetve, hogy ennek terjedése ideiglenesen miként csökkent. Amikor Dawkins 1976-ban bevezette a mém fogalmát, felfedezését a darwinizmus kiterjesztéseként magyarázta, s az előadásomban én is így kezeltem. Ugyanakkor Dawkins azóta árnyalta teóriáját. *A vak órásmesterben* „két egymásba fonódó” analógiát említ evolúció és kulturális evolúció kapcsán, „amelyek szerintem inspirálóak, de ha nem vigyázunk, könnyen áteshetünk a ló másik oldalára”¹⁴. Később, ugyanebben a fejezetben azt állítja, hogy „[a] kulturális »evolúció« egyáltalán nem evolúció, ha pontosak akarunk lenni a szavak használatában, mégis elég sok közös vonás van köztük ahhoz, hogy az elvek egybevetését jogosnak érezzük”¹⁵. Miért vonult vissza így Dawkins? És miért foglalkoznak oly keveset a mém mémjével azóta, hogy *Az őnző gén* megjelent?

A hódító génben Dawkins keményen válaszolt a szociobiológusok felől érkező viharos kritikákra, miközben elismerte, hogy a gének és a mémek közt nem minden esetben vonható párhuzam:

A mémek nem sorban, lineáris kromoszómákra felfűzve helyezkednek el, sőt az is kérdéses, hogy elkülönült „lokuszok”-ért versengenek-e vagy hogy vannak-e körülírható „alléljaik”. (...) A másolási folyamat a mémek esetében valószínűleg sokkal kevésbé precíz, mint a géneknél. (...) A mémek elegyedhetnek is egymással bizonyos mértékig, ami a génekkel – ebben az értelemben – nem fordul elő.¹⁶

Ezután még inkább visszavonult a meg nem nevezett és nem is idézett ellenfelekkel szemben:

Az az érzésem, hogy ennek [a mém mémjének] fő értéke nem annyira abban rejlik, hogy segít megérteni az emberi kultúrát, mint inkább abban, hogy továbbcsiszolja a genetikai természetes szelekcióra vonatkozó gondolkodásunkat. Ez az egyetlen oka annak, hogy elég merészen tárgyalom e témát, mivel nem ismerem eléggé az emberi kultúráról szóló irodalmat ahhoz, hogy mértékadóan szóljak hozzá.¹⁷

Úgy gondolom, hogy a mémelmélet nézőpontjából elég egyértelmű, mi történt a mém mémjével: a „humanista” elmék szűrőrendszerét építettek ki a „szociobiológia” felől érkező mémeknek, és miután Dawkinst szociobiológusnak kiáltották ki, garantálták,

¹³ Akik ismerik a Baldwin-hatást, tudják, hogy a művészet nem egyszerűen csak hozzájárul egy fenotípus plasztikus-ságának rögzítéséhez, hanem megváltoztatja a szelektív környezetet is, siettetve ezzel a genetikai evolúciót. Ehhez lásd: „The Evolution of Consciousness”, id. kiad., és Jonathan SCHULL: „Are Species Intelligent?”, előkészületben a *Behavioral and Brain Sciences* című kötetben.

¹⁴ DAWKINS: *A vak órásmester*. 180.

¹⁵ Uo. 200.

¹⁶ DAWKINS: *A hódító gén*. 162.

¹⁷ Uo.

hogy bármit is állítson e betolakodó a kultúráról, azt nyomban elutasítsák. Nem „helyes” alapokon, csupán immunológiai reakció folytán.¹⁸

De látják: a mémelmélet másik mémje talált magának egy kevésbé idegen, könnyen azonosítható és kártyával rendelkező bölcsészt, egy filozófust. Ebben az öltözetben – viselve a „filozofikus szóhasználat” ruhadarabjait – vajon jobb esélye van-e a replikációra? Remélem igen.

Az én szerepem a Mandel-konferencián alázatos szerep, hogy egy egyszerű *vektor* legyek. Közvetítő vagyok azon mém néhány mutációjával felékesítve, mely nagy szerepet játszik az elmében – elég nagyot például ahhoz is, hogy meghatározza előadásom tartalmát. A célom az volt, hogy az Önök elméjében is létrehozzam az én agyamat elfoglaló különböző mémek erős, agresszív másolatát. Teljesen biztos vagyok abban, hogy ezt a szerény célt sikerült elérnem, ugyanakkor remélem, hogy megbocsátanak majd, amiért újraélesztettem az „It Takes Two to Tango” dallamát, és hálásak lesznek a mémelmélet mémjének átadásáért.

Fordította Seress Ákos

A szöveg eredeti megjelenésének adatai: Daniel C. Dennett: Memes and the Exploitation of Imagination. Journal of Aesthetics and Art Criticism, 48, Spring 1990. 127-135. A tanulmány kibővített változata a következő kötetben olvasható: Daniel C. Dennett: Darwin's Dangerous Idea, Touchstone, New York, 1996. 335-369. Magyarul: Darwin veszélyes ideája (ford. Kampis György és Kavetzky Péter). Typotex Kiadó, Budapest, 1998. 359-397.

¹⁸ Elrettentő példa a Dawkins elméletét szidalmazó sértő támadásokra a humanista Mary MIDGLEY, aki a tudóst szociobiológusként állítja be: „Gene Juggling”. *Philosophy*, 54, 1979. 439-458. Ez támadás olyannyira célt téveszt, hogy nem érdemes Dawkins ellenszéruma nélkül olvasni: „In Defence of Selfish Genes”. *Philosophy*, 56, 1981. 556-573.

L. Varga Péter

A mém „olvasása”

Memetika és irodalom(tudomány)

A fenti cím óvatosságra int. Nem könnyű ugyanis határozni afelől, hogy a két instanciát lehet- vagy kell-e tudományos kontextusban tárgyalnunk. Az utóbbi ugyanis alighogy tudományos státusra tett szert a „humántudományok” között, lassan nálunk is föloldódni látszik a „kultúratudományok” átfogóbb, ám kevésbé kézzelfogható terénében. Az előbbi kapcsán pedig maga Dennett elmélkedik, vajon létezhet-e egyáltalán a memetika tudománya?¹

Legáltalánosabban a mémek – azaz a „kulturális gének”, a kultúra utánzáson keresztül terjedő egységeinek – jelentőségét két oldalról hangsúlyozhatjuk. Egyfelől az eszmék terjedésének szellemi dimenziója, másfelől lehetséges materiális alapjuk szerint. Nyilvánvalónak *tűnik*, hogy míg az előbbi javarészt meghagyja a memetikát egyszerű asztalfióki okoskodásnak, addig az utóbbi olyan empirikus tapasztalatokkal gazdagíthatja a mémek tudományos hipotézisét, mely – a gének „megfigyelhetőségéhez” hasonlóan – a kultúra darabkáinak (agyi) „reprezentációit”² és ezek továbbadását biológiai meghatározottsága alapján tudja vizsgálni és kezelni. Dawkins már 1982-ben a következőképp érvel:

A mém határozott struktúrával rendelkezik, amelynek fizikai mibenléte az információátvitel módjától függ. Ha az agy az információkat szinaptikus kapcsolatok bizonyos mintázatában őrzi meg, a mém elvileg mikroszkóp alatt is látható, mégpedig a szinaptikus szerkezetek meghatározott mintázata alakjában. Ha az agy „szétosztott” formában tárolja az információkat, a mémet nem lelhetjük meg mikroszkópos metszeten, de én ez esetben is amondó vagyok, hogy a mémet az agyban fizikailag is jelen levő tényezőként fogjuk fel. Ezen az alapon különíthetjük el a mémet fenotípusos hatásaitól, vagyis a külvilágra gyakorolt befolyásától (...).³

Citált munkájában Dennett is folyamatosan reflektálja a mémek agyon belüli materiális jelenlétéről tett tudományos eredményeket,⁴ jóllehet elhárítja azt a feltételezést, mely szerint a mémek „egyetemessége” valamiféle egységes agy nyelvnek lenne köszönhető. Így ír erről:

Az információ és a hordozó elkülönítésének fontosságát még könnyebb észrevenni a mémek esetében. Mindenki számára nyilvánvaló az a probléma, hogy nagyon valószínűtlen – noha nem teljesen lehetetlen –, miszerint a különböző emberi agyakban az információ egységes „agy nyelvben” tárolódik, és emiatt különbözik az agy nagymérték-

¹Daniel C. DENNETT: *Darwin veszélyes ideája* (ford. KAMPIS György–KAVETZKY Péter). Typotex, Budapest, 1998. 361-397, de mindenekelőtt 379-388.

²Dan Spreber használja ezt a kifejezést, elmélete, a kulturális epidemiológia közel áll a Dawkins által fölállított mémteóriához. Lásd SPERBER: *A kultúra magyarázata* (ford. PLÉH Csaba). Osiris, Budapest, 2001.

³Richard DAWKINS: *A hódító gén* (ford. ifj. VITRAY Tamás). Gondolat, Budapest, 1989. 158-159. Az idézetben szereplő hivatkozás: K. H. PRIBRAM: „How is it that sensing so much we can do so little?” *The Neuroscience, Third Study Program*. (Ed. F. O. SCHMITT, F. G. WORDEN) Cambridge, Mass.: MIT Press, 1974. 249-261.

⁴Vö. pl.: „A mémek a génekkel ellentétben nem a fehérjeszintézis, hanem a viselkedés irányításának képességével rendelkeznek. Ennek ellenére a gének is képesek erre a fehérjeszintézis közvetett útján. Másfelől a mémek replikációja a vele járó neurostrukturális módosulások által mindig összekapcsolódik a fehérjeszintézis indukciójával.” Juan DELIUS: „The Nature of Culture”, in M. S. DAWKINS, T. R. HALLIDAY, R. DAWKINS (ed.): *The Tinbergen Legacy*. London, Chapman & Hall, 1991. 75-99, 81. Idézi DENNETT: *I. m.* 380.

ben a kromoszómáktól. (...) Ez az eszmefuttatás azt a tényt teszi létszerűvé, hogy ami a kulturális evolúcióban öröklődik és átadódik, az a közeg- és nyelvsemleges értelemben vett *információ*. Ennélfogva a mém elsődlegesen *szemantikai*, nem pedig *szintaktikai* osztályozás, mely közvetlenül megfigyelhető lenne egy „agynyelvben” vagy a természetes nyelvben.⁵

Majd így folytatja:

Elképzelhető, bár alig valószínű és biztosan nem szükségszerű, hogy egy szép napon feltűnő azonosságot fedezünk fel ugyanazt az információt tároló agyi struktúrák között, ami lehetővé teszi számunkra, hogy a mémeket szintaktikailag azonosítsuk. Még hogy ha ilyen valószínűtlen áldással is találkozánk, akkor is ragaszkodnunk kellene a mémek alapvetőbb és elvontabb koncepciójához, mivel azt már tudjuk, hogy *a mémátadás és -átvitel az agy tevékenységén kívül – mindenféle készítményekben – más úton-módon is korlátlanul végbé mehet, mely módok nem függenek a leírás közös nyelvtől. Ha valaha volt „multimédia” információátadás és -átalakítás, akkor az a kulturális átadás és -átalakítás. Így az az egy-két redukcionista diadal, mely várhatóan bekövetkezik a biológiában (...), majdnem biztosan kizárható a kultúra bármely tudományában annak ellenére, amit napjainkban az idegtudományok ideológusaitól az elmeolvasás aranykoráról szóló próféciáiban időnként hallhatunk.*⁶

Első pillantásra Dennett kritikája talán túlságosan is kemény, a kulturális átadásnál – így a mémek koncepciójánál – igyekszik kiegyensúlyozottabb kapcsolat megteremtésére „agy” és „más készítmények” közt, vagyis nem mindent próbál az agy idegi működésének számlájára írni. Mint látni fogjuk, e helyütt érdemes lesz a diskurzust kicsit finomítani, nézzük azonban a kritika további passzusát, mely immár Sperber kulturális epidemiológia-koncepciójával erőteljes rokonságot tart:

Az elme (vagy az agy) másfelől egyáltalán nem hasonlít a fénymásológépre. Úgy tűnik, hogy az üzenetek kötelességtudó átadogatása és az áthaladó sajtóhibák legtöbbször javíthatása helyett, ennek pont az ellenkezőjére van tervezve: átalakításra, feltalálásra, közbeiktatásra, és általában arra, hogy bármilyen „output” előtt összekeverje az „input”-ot. Vajon nem a rendkívüli mértékű mutáció és rekombináció-e a kulturális evolúció és a kulturális átadás egyik ismertető jegye? Úgy tűnik, hogy *ritkán* adunk tovább változatlan formában egy memet, hacsak nem vagyunk különösen magoló elmék. (Korlátoltak-e az enciklopédiafejük?)⁷

Ebben Dennett, úgy látszik, az *irányított* mutáció mellett érvelő nyelvész, Steven Pinkerrel osztozik. Azonban a mém-elmélet első lejegyzésekor már Dawkins is utalt a fentebbiekre: „A mémek megváltozott formában jutnak el hozzánk. Átvitelük egészen más, mint a diszkrét, minden vagy semmi jellegű génátvitel. Úgy tűnik, mintha a mémátvitel folytonos mutációnak, valamint keveredésnek volna kitéve.”⁸ Másutt, később, de még mindig Dennett és Sperber előtt – reagálva a teóriát ért kritikára – ekképp fogalmaz:

Természetesen lényeges különbségek mutatkoznak a mém alapú és a gén alapú szelekciós folyamatok között. A mémek nem sorban, lineáris kromoszómákra felfűzve helyez-

⁵ DENNETT: *I. m.* 380, 381. Kiemelések az eredetiben. Az idézetben szereplő hivatkozás: Kenneth C. WATERS: „Why the Antireductionist Consensus Won't Survive the Case of Classical Mendelian Genetics”, *PSA*, vol. I. 1990. 125-139.

⁶ DENNETT: *I. m.* 381-382. (Kiem. LVP)

⁷ Uo.

⁸ Richard DAWKINS: *Az önző gén* (ford. SÍKLAKI István). Kossuth, Budapest, 2005. 181.

kednek el, sőt az is kérdéses, hogy elkülönült „lokuszokért” versengenek-e vagy hogy vannak-e körülírható „alléljaik”. Ugyanúgy, ahogy a gének esetében, fenotípusos hatásokról a mémek esetében is alighanem szigorúan csak a különbségekre célozva beszélhetünk, még akkor is, ha egyszerűen arról a különbségről van szó, amely az illető mémet tartalmazó, illetve az illető mémet nem tartalmazó agy által létrehozott viselkedés között mutatkozik. A másolási folyamat a mémek esetében valószínűleg sokkal kevésbé precíz, mint a géneknél: minden másolási lépésben jelentkezhet bizonyos „mutációs” elem (...). A mémek elegyedhetnek is egymással bizonyos mértékig, ami a génekkel – ebben az értelemben – nem fordul elő. Lehetséges, hogy az újonnan létrejött „mutációk” az evolúciós irányvonalaktól függően „irányítottak”, nem pedig véletlenszerűek.⁹

A véletlenszerűséget kizárandó, Sperber az „attrakciós modell” mellett (is) érvel, mely szerint egy-egy nyilvános produktum – akár tehát „kulturális törmelék” – számos reprezentációban létezhet, melyek közül valamilyen módon egyesek vonzóbbnak tűnnek föl, mint mások.¹⁰ Ennek folytán is nyomatékosítja, hogy „[a] legtöbb kulturális leszármazott átalakulás, transzformáció révén jön létre, és nem másolat”.¹¹ Konzekvensnek tűnik tehát, amikor azt állítja, „[a]z attraktor nem anyagi dolog: fizikailag nem »vonz« semmit. Ha azt mondjuk, hogy van egy attraktor, ezzel nem adunk oksági magyarázatot.”¹²

Itt alapvetően a „replikátor” szó okozhatja a félreértést, melyet Dawkins a mémekre alkalmaz. Dennettnek a „neurostrukturális meghatározottságra” adott szigorú válasza illetve a gének nyomán „replikátornak” nevezett mémek azt a képet alakítják ki, mint ha a mémek valóban olyan biológiai entitások lennének, melyek mintegy „maguktól” vándorolnak agyról agyra, másolatot készítenek magukról, hogy aztán versengjenek a minél több agyba történő bejutásért. A fogalomhasználat körüli vita, mely az „önző” gén kapcsán alakult ki, alighanem továbbgyűrűzik a memetika területére, jóllehet *A hódító gén*t író Dawkins meglehetősen világosan beszél a „replikátor” fogalmáról illetve speciális, a mémek leírásában fontos szerepet játszó használatáról. E szerint a mémek replikációja – az ivaros szaporodás mechanizmusával folyó génszelekcióval szemben – abban az értelemben másolódás, hogy egy mém fenotípusos megjelenése – tehát egy dallam, egy szövegrész, egy gondolat, egy divat stb. – kialakít(hat)ja az agyban a mém materiális szerkezetét. Ez a materiális szerkezet természetesen nem feltétlenül azonos annak a mémnek a szerkezetével, mely a hatást gyakorolta, hiszen a fenotípusos megjelenés „egyéni befogadástól” függ. Másképp fogalmazva, a mémek abban az értelemben vándorolnak agyról agyra, hogy közben az agyon kívüli, agyon túli hordozókban – „fenotípusokban” – materializálódnak, majd az érzékelés útján történő egyéni befogadás során ismét rögzülnek, egy új agyban. Ez a rögzülés azonban már nem feltétlenül ugyanazt a „mintát” eredményezi, mint a korábbi, hiszen az agy, amennyiben hordozóként, sőt médiumként tekintünk rá, biológiai felépítése ellenére – vagy éppen ezért! – rendkívül sok olyan ingert dolgoz fel és alakít át, melyek módosíthatják egy mém materiális és fenomenális struktúráját. (Egy mém tehát mindig más mémek közt landol, úgyszólván „mémkomplexumokba” illeszkedik.)¹³

Innen nézve persze az is kérdéses, érdemes-e egyáltalán mémekről beszélni. Mind Dawkins, mind Dennett – láttuk – amellet érvel, hogy a mémek nem feltétlenül csak az agyakban, de külső hordozókon is vígan élnek. Így lehetséges, hogy mémnek tekinthetjük a vallásokat (melyek szövegekben, templomokban és egyéb tárgyakban

⁹ DAWKINS: *A hódító gén*. 162.

¹⁰ D. SPERBER: *I. m.* 149-157.

¹¹ *I. m.* 152.

¹² *I. m.* 157.

¹³ DAWKINS: *Az önző gén*. 183-184.

egyaránt rögzíthetik magukat), a dallamokat (a fejünkön, vagyis az emlékezetünkön kívül tárolhatjuk őket CD-lemezen, számítógépen) és persze valamennyi gondolatot, melyek többek közt „irodalom” formájában, vagy akár „divatként” csapódnak le (például gyorsan terjedő öltözködési trendként ruhákban; az efféle mémek ügyes kihasználói – az üzleti világ birkapásztorai – szép summákat akasztanak le).

Bár Dennett nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a mémek filozófiáját úgy alkossa meg, hogy összebékítse az agyi-materiális szerkezetet a szellemi konstrukcióval (ez utóbbinak adva nagyobb nyomatókat), nehéz olyan replikátorként felfogni a mémeket, mint amelyek a szellemi melegágyként tekinthető emberi agyon kívül, értelem nélküli hordozókban tárolódnak. Ha persze az *utánzás* a mémek par excellence másolódási folyamata (márpedig az elnevezés – mimémáról a „gén” szó hangzásához igazítva és rövidítve¹⁴ – erre utal), úgy a mém olyasvalami, ami a hordozók anyagi jelenléte folytán alakítja ki szellemi és materiális „helyét” az agyban, hogy ott azonos vagy többnyire megváltozott – „mutálódott” – formában létezzen, és közben lehetőség szerint továbbkerüljön más hordozókon át más agyakba. Dawkins és követői – legintenzívebben talán Susan Blackmore¹⁵ – versengésként jellemzik a mémek terjedését, melynél természetesen sok tényező befolyásolja az eredmény(essége)t. Egy dallam esetében a legfőbb kritérium a gyors és azonnali terjedésben az egyszerűség, a könnyen megjegyezhetőség, míg mondjuk egy tudományos gondolat – itt most némiképp függetlenül az empirikus kutatástól – vagy a vallás mémjei nagyban függenek az őket már körülvevő más mémektől, azaz a „mémkomplexumoktól”. Nyilvánvalóan óriási szerepe van e helyütt a kontextusnak, valamint az életvilág összefüggéseinek: a környezet meghatározó lehet a mém sikeressége szempontjából. (Két rövid példa: egy egyszerű, ragadós popdallam ugyan hamar rögzülhet a kizárólag komolyzenét vagy – miért ne? – kemény heavy metalt kedvelő egyén agyában, ugyanakkor szinte bizonyos, hogy nem válik dominánssá, sőt meglehetősen hamar kiszelektálódik onnan. Vagy, az ateizmus mémje aligha rögzül stabilan és mindent átformáló módon egy bigott vallásos tudatában, éppen azért, mert – furcsa paradoxon – „a vakhit mémje nem sok figyelmet kelt egy kételyszegény világban”.¹⁶)

Mindezek után vessünk egy pillantást mémek és irodalom lehetséges viszonyára. Alighanem roppant egyszerű lenne a hatástörténetet a mémek terjedésével azonosítani, és – mondjuk – a teljes jaussi koncepciót a memetika – és így részben tehát a biológia – mindent megmagyarázó területére helyezni. Függetlenül azonban attól, hogy a memetikát a hatástörténettel azonosítjuk vagy analógiásan képzeljük el őket, Jauss irodalmi hermeneutikája nem veszíti érvényét, sőt, erősödik általa. Viszont ezzel még nem állítottunk semmi érdekeset. Nézzük Dawkins érvelését:

A különböző iskolák és műfajok alternatív mémkomplexumokként is felfoghatók, hiszen a művészek elődeiktől vesznek át gondolatokat és motívumokat, és egy új motívum csak akkor marad fenn, ha jól illeszkedik a többihez. Valójában a művészettörténet egész tudománya, az ikonográfia és szimbolika egész magas szintű kutatásával, a mémkomplexumok elmélyült tanulmányozásaként is felfogható. A részleteket majd a mémállomány meglevő tagjainak jelenléte fogja előnyben részesíteni (...)¹⁷

¹⁴ DAWKINS: *I. m.* 178.

¹⁵ Vö. S. BLACKMORE: *A mémgépezet* (ford. GREGUSS Ferenc). Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.

¹⁶ DENNETT: *I. m.* 376.

¹⁷ DAWKINS: *Isteni tévészmé* (ford. KEPES János). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007. 214.

Nézzünk egy másik példát, mely árnyaltabbá teheti a képet:

A pozitivista irodalomtörténet-írás megpróbált a szükségből erényt kovácsolni, s megkísérelte kölcsönvenni a természettudományok egzakt módszereit. Az eredmény közismert: a tiszta oksági elvek irodalomtörténetre való alkalmazása csak külsődleges meghatározó jegyeket hozott felszínre, burjánzóvá dagasztotta a forráskutatást, s az irodalmi művek megkülönböztető sajátosságait a „hatások” tetszés szerint növelhető körébe utalta.¹⁸

Meglehetősen egyszerű lenne Dawkins megállapításait a pozitivista irodalomtörténet-írás jócskán meghaladott módszertanához utalni, szemben a hatástörténet összetettebb perspektívájával. Azért lenne egyszerű, mert különösebb erőfeszítés nélkül egy kalap alá vehetnénk a pozitívizmus adathalmozó forrás- és hatáskutatását a mémek terjedésére használt „utánzás” fogalmával, illetve ezzel együtt a mémek „fenotípusaival”, azaz anyagi–tárgyi megjelenési formáival, melyek itt nem csak mint műalkotások, hanem „hordozók”, azaz közegek, médiumok, a mémek médiumai. Ez, nyilván, lealacsonyítja a művészetről való beszédet, az alkotásokat ilyen értelemben vett médiumként kezelése pedig nem az esztétikai tapasztalatról, hanem inkább a kulturális epidemiológia jellegeről válik beszédessé.

A mém „fenotípusa” – tehát maga a „tárgy” – azonban valóban olyan „hatást” hordozó közeg lenne, mely pusztán az adatszerű számbavétel erejéig lenne érdekes, hogy aztán az irodalomtörténet-írás módszereként az adatok, tények felsorolását tenné meg, úgyszólván kirekesztve a dolog megtárgyalásából az esztétikai tapasztalatot? Milyen irodalomtörténet keletkezne így? Minden bizonnyal olyan, amely már *nem az irodalom* története, hanem valami másé. Innen nézve pedig egészen nyugodtan meg lehetne kérdőjelezni az *irodalomtörténet-írás* legitimitását, hiszen a szövegszerű konstrukciók az életvilág pusztá lenyomatainak mimetikus újraképzésében játszanának közvetítő szerepet, ami köztudottan régesrég meghaladott és lesajnált szemlélet.

Ha azonban a mémeknek a mémkomplexumokba való beágyazódását hangsúlyozzuk a pusztá „hatás mint utánzás” nézőpontja helyett, úgy a mémek – vagy a mémek „fenotípusainak” – mutációja a hagyomány- és hatástörténet fogalmát hermeneutikai keretek közt szituálja újra. Azaz, a hermeneutika kedvelt „kérdés-válasz” logikája a műalkotás számára olyan státust – és bizonyos értelemben autoritást – biztosít, mely a horizontváltásoknak megfelelően a művek alapvető szerkezeti változásait világ- és subjektumszemléleti változásokkal hozza összefüggésbe. Melyek, (részlegesen legalábbis) függetlenül *maguktól* a mémektől, az életvilágbeli változások *kontextusában* irányítanak vissza a művészetekhez. Azok *kontextusában*, de azokat nem mimetikusán leképezve. A hatástörténet innen nézve a mémek „fenotípusának” értékelésén csak annyiban változtat, hogy nyitva hagyja nem csak a horizontváltások kimenetelét – az irodalom „alakulása” ily módon mindig tervezhetetlen –, de a mémek „kimutatása” helyett azok *megértésére* illetve *értelmezhetőségére* helyezi a hangsúlyt. Az irodalmi szöveg olyan fikció, mely az életvilággal folyamatos kapcsolatban áll, ez azonban már a fikciós szöveg poétikai effektusának, az olvasás kiiktathatatlan feltételének a következménye, azaz maga is alakzat. A művészet mint a mémek közege egyszerre ideológia és esztétikai tapasztalat.

Ideológia, mert ezáltal úgy körvonalazza a művészetet, mint ami a „fenotípusból” – azaz a mű matériájából – kivonható szellemi tartalom, melyet elvileg le lehet utánozni. És esztétikai tapasztalat, mert az olvasás képes arra, hogy a pusztá utánzatot elválassa attól, amely a hatását úgy építi be, hogy ezzel a régi által adott választ új szituáció-

¹⁸ Hans Robert JAUSS: „Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja” (ford. BERNÁTH Csilla), in JAUSS: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Budapest, 1999. 44.

ba állítja. Nagyon nehéz tehát pontosan értékelni a Dawkins által tett kijelentéseket, hiszen azok rávetíthetők a humántudományok – így például az irodalomtudomány – ideologikus irányaira, de ezzel egyidőben a laikus olvasásra szintén. Ugyanakkor azt hiszem, hogy ez esetben a fentebbi hermeneutikai szituációról beszélhetünk, egy olyan helyzetről, melyben a mémek mutációja erőteljes hatástörténeti szelekciónak van kitéve. Szigorúan a hatástörténet nem ideologikus: ezt alighanem a kánonok pluralitása, sokfélesége tanúsítja a legjobban. Itt viszont érdemes pár gondolat erejéig kitérni az irodalomtörténet-írás ezzel összefüggő dilemmájára.

A mémek, láttuk, különbözőképp szelektálódhatnak. Valamelyik azért terjed el gyorsan, mert valamiért vonzó – szép dallam, tetszetős forma –, valamelyik azért, mert másképp vonzó: szellemileg inspiráló, esetleg jól illeszkedik hasonló mémek környezetébe. Az irodalomtörténet-írás 19. századi fő kérdésfelvetése a következőképp szól: vajon az irodalom által közvetített „szellemi értékek” – vagyis az „igazság” – alapján születik-e meg az irodalomtörténeti konstrukció, vagy a „szubjektív tetszés” lenne a mérvadó módszertani kiindulópont? Az esztétikai ítélezés része-e az irodalomtörténetész feladatának, vagy csupán a „nemes” és „erkölcsileg helyes” gondolatok referenciális kontextusait kell tanulmányoznia ahhoz, hogy „megfelelő”, úgyszólván tanítható irodalomtörténetet írjon? Hegel igyekezett a kettőt összebékíteni, Heidegger volt azonban, aki a „szellemi tartalmat”, az „igazságot” és az „érzéki megjelenést”, a „szépet” nem külön-, hanem kizárólagos együttállásukban fogta föl. E szerint a szellemi szféra nem tárgyalható az érzéki megjelenés nélkül, de önmagában a forma sem értékelhető a szellemi közeg hiányában – a kettő együtt, egyszerre, egyszeri megmutatkozásként adja magát az irodalmi művet és az esztétikai tapasztalat alapját.¹⁹

Lehetséges, hogy a mémek „irodalmi terjedése” nem függ mindettől? A környezetben, hangsúlyoztuk, nagyon sokminden áll. Az ideologikus kánonalkotás például részesíthet olyan szövegeket előnyben, melyek valamilyen módon az ideológia szellemi horizontjába illeszkednek, vagyis a szövegből kivonható szellemi tartalom lesz az ideológia népszerűsítésének, terjesztésének, bevésődésének alapja. A szubjektív tényező viszont részesíthet olyan szövegeket előnyben, melyek valamilyen módon az egyén érdekét szolgálják – „jóllétéhez” hozzájárulnak –, viszont esztétikailag mégsem teremtenek konszenzust a megítélők között. Ha azonban minden irodalmi szöveg szellemi tartalom és érzéki megjelenés ama sajátos együttállása, melynek kibillentése *már nem ugyanazt* az irodalmi szöveget eredményezi, úgy az irodalmi hatástörténet a mémek átadásának olyan, nem tervezhető és a befogadás helyzetéből mindig csak részlegesen megérthető folyamata, mely a „fenotípusos” megjelenés változékonyságának és parcialitásának van kitéve.

Amikor azt mondom, „fenotípusos” megjelenés, akkor mondhatnám azt is, médium. A mémek medialitása egyszersmind kettős kötésű: gyakran külső hordozót igényelnek, hogy végül új agyban telepedjenek meg, a médium anyagszerűsége viszont stabilabban másolódik, a mutáció lassúbb. Vegyünk egy példát. A gondolat nyelvi természetű, és mint anyagtalan mém – tekintsünk most el egy pillanatig attól, hogy az agyban kimutatható, látható szerkezete lehet – gyorsan módosul, mutálódik, transzformálódik. Az emlékezet ebből a szempontból kevésbé megbízható *médium*; nem csak *transzformál*,

¹⁹ Vö. Martin HEIDEGGER: *A műalkotás eredete* (ford. BACSÓ Béla). Európa, Budapest, 1988. Mindehhez lásd legutóbb KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Igazság és mediális értelem. Az esztétikai tapasztalat konstrukciójának irodalomtörténeti megalapozása a magyar modernségben”, in Oláh Szabolcs, Simon Attila, Szirák Péter (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*. Ráció Kiadó, Budapest, 2006. 19-39.

de nagymértékben *konstruál* is.²⁰ Az alfabetikus írás mint anyagszerű lejegyzés viszont nagyjából változatlan, vagy emberi mértékkel nézve változatlanak tűnő jeleket használ. Ezeknek a jeleknek a megértése sajátosan kultúrafüggő – éppen ezért nehéz lenne mondjuk egy idegen civilizáció jelképzését megérteni pusztán a jelek materialitásából. Kittlert idézve, kommunikálható értelem nincs matéria nélkül, viszont a matéria *önmagában* nem hordoz értelmet.²¹ Akkor tehát, az írás médiuma, mely hozzávetőlegesen stabilan rögzíti a használható jelek rendszerét, miként éleszt újra egy-egy mémet, pontosabban, miként válik egy-egy mém hordozójává, ha mint pusztán materialitás, *önmagában* nem hordoz értelmet? (A kérdés még fogósabb, ha a zene médiumát vizsgáljuk. A partitúra talán annyiban sem szöveg, mint amennyire egy alfabetikus jeleket használó lejegyzés az, hiszen itt a jelekből egy – előadásonként nem identikus – zenemű szólal meg, a zene pedig köztudottan nem fogalmi „nyelv”, vagyis nincs sem eleve rögzült, sem változó értelme vagy jelentése. A zene fogalmi értelmezése asszociációk, társítások semleges értelemben vett ideologikus eljárása. Még ravaszabb a dolog, ha nem a partitúrát, hanem a *tároló* médiumot vesszük alapul. A CD-lemez vagy a számítógép memóriájában digitálisan rögzített adat nem olvasható úgy, ahogyan egy szöveg, a zene – és így a dallam – meghallásához pedig olyan technológiai eszközök szükségesek, amelyek dekódolják az adatokat. A mém e helyütt sokszoros materiális és mediális átalakításon megy keresztül, hordozója semmiképpen sem azonos vele, és nincsen az emberi értelem számára hozzáférhető vagy megfejthető tartomány, mely a tároló médiumból – a szöveg papírról történő elolvasásához hasonlóan – további közvetítés nélkül *olvastatná* vagy *érzékeltetné* a mémet.)

A mém innen tekintve nem annyira a külső hordozókban, hanem azok fenomenalitásának *olvasásában* nyilvánulhat meg, mindig kiteve a megértés részlegességének, így pedig esetleges mutációjának. (Még akkor is, ha, mint Dennettet idéztük, „különösen magoló típusú elmék” volnánk.) Egy irodalmi szöveg újszerűsége abban mutatkozhat meg, hogy a mondottakat – ha hatását nem is igyekszik elrejtteni – már eleve a másképp-értés lehetőségével ruházza fel. Ez önmagában ugyan nem gondoskodik a mém „termékeny”, „hasznos” vagy „esztétikailag pontos” másolódásáról, de tesz róla, hogy így legyen, ha a mém a speciális aktivizálásnak, azaz az *olvasásnak* van kiteve. Ami egybevág az alapvető hermeneutikai maximával: „Eszerint a szöveg értelme nem autoritatíve adott, keresése a produktív megértés feladata. Csak ekkor nyílik meg a megértés horizontja a szövegek későbbi kontextusban mindig másként való értésének lehetőségére, vagyis olyan kérdésekre adott válaszként való megértésére, amelyeket elsődleges kontextusában még nem lehetett feltenni.”²² Nem, mert elsődleges kontextusként – megvariálva Jausst – számunkra nem csak az a szituáció jelenik meg, melyben éppen az abban való benneállás zár el a másként-értés, illetőleg a mém „aktivizálásának” esélyétől, hanem mert tekinthetünk elsődleges kontextusként a kommunikáció, itt tehát az írás *materialitására* egyaránt, melynek nem-olvasása és ezzel együtt nem-értése a mémet mintegy hibernált állapotban tartja. Talán a hibernálás fogalma sem megfelelő: amíg ugyanis nincs olvasás és megértés, addig hiába a hordozó, hiába a fenotípus – addig mém sincsen.

²⁰ Így például egy irodalmi szöveg fikciójának vizuális megalkotottsága nem véletlenül tér el valamennyi embernél – az agyi-szellemi médiumban, úgy látszik, valóban nincs közös nyelv, csak azonos működési elv. Vesd össze mindezt a regények megfilmesítésének dilemmájával: rengetegen, akik csalódnak a látott filmben, valójában, ha lehet így mondani, a szellemi konstrukciók differenciájában csalódnak.

²¹ Vö. Friedrich KITTLER: „Jel és zaj távolsága” (ford. LŐRINCZ Csongor), in BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Ráció, Budapest, 2005, 455-474. 455.

²² H. R. JAUSS: „A recepció elmélete” (ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán), in JAUSS: *I. m.* 12.

Vegyünk egy egyszerű fejtörőt: mi történne, ha – tegyük fel – a *Hamlet* összes kiadásának valamennyi példánya hirtelen eltűnne a világból, azaz nem állna rendelkezésünkre *egyetlen egy sem* a *Hamlet* szövegéből? (A különböző át- és feldolgozásokat, színházi és filmes adaptációkat, kísérőszövegeket és jegyzeteket hagyjuk figyelmen kívül, ezek úgysem egyeznek identikusan az irodalmi művel.) Vajon tovább él és hat a *Hamlet*? A (kollektív) emlékezet alapján valameddig biztosan. A mém terjedhet „szájról szájra” (lásd még az orális kultúrát, mely egyszersmind jócskán a Gutenberg-univerzum elé helyezne vissza bennünket). A „szájról szájra” terjedés azonban nem túlságosan megbízható, illetve alighanem az emlékezet sem annyira strapabíró és kitartó, hogy az ilyesmit irodalmi és hatástörténeti érvénnyel sokáig életben tartsa. Az irodalom mémjeit egész egyszerűen olvasni kell, az olvasás azonban a médium materialitásának függvénye. A nyomtatás valamint a sokszorosítás feltalálása olyannyira átalakította a mémek továbbításának módját is, hogy a hordozót tette meg elsődleges „használati tárgynak”, de a hordozóra önmagában, olvasás nélkül mégsem tekinthetünk mémként. A médium, úgy tűnik, kijátszhatatlan a memetika kérdésében is.

Dawkins és Dennett mindezt pontosan látja, fogalomhasználatuk azonban metaforikus, amikor a hordozót a mémmel azonosítják. Ámde a mém úgy van a hordozóban, hogy csak a megértésnek kitéve válik mémmé. Ekkor viszont, a megértés mindig is részleges kivitelezhetőségénél fogva, úgymond szükségszerűen mutálódik. Ha pedig úgy mutálódik, hogy azt nem tartjuk károsnak – azaz olyan mémkomplexumba illeszkedik, melynek terjedése a megértést magát segíti, akár tehát esztétikai úton –, úgy a hatástörténet, részleges érvénnyel ugyan, de gondoskodni képes egyfajta ízléskultúráról, ezzel pedig megteremti az – ugyan mai napig viták tárgyát képező – feltételét az irodalomtörténet-írásnak valamint az irodalomértés tudományának.

Még egy utolsó, levezető gondolat. A hasznos és káros mémek kapcsán Dennett a következő megállapításokat teszi. Érdeemes kicsit hosszabban is idézni:

Nem véletlen, hogy a replikálódó mémek általában hasznosak számunkra. Ugyanis nem a *biológiai* rátermettségünket növelik (Williams a templomba járókat illető gúnyos kijelentése ezen okból teljes mértékben helytálló), hanem bármilyen dolgot, amit nagyra tartunk. (...) A szokásos szemlélet szerint azoknál az eseteknél van szükség speciális magyarázatra, melyeknél egy eszmét igazsága vagy szépsége ellenére *sem* fogadják el, avagy csúnyasága és valótlansága ellenére *mégiscsak* elfogadják. / A mémnézőpontú szemlélet e szokásos látásmód alternatívájaként fogható fel. (...) A „független” elme idegen és veszélyes mémekkel szembeni, ön maga megvédéséért folytatott küzdelme mítosz. A génjeink biológiai imperatívusza és a mémek kulturális imperatívuszai között feloldhatatlan feszültség van, de bolondok lennénk a génjein „oldalára állni”, ami egyet jelentene a népszerű szociobiológia legordítóbb hibájának megismétlésével. Mindemellett (...) attól vagyunk egyedülállóak más fajok között, hogy mémjeink felfelé húzó daruinak köszönhetően génjeink imperatívuszai fölé tudunk emelkedni. / Ha így áll a helyzet, akkor miféle talapzaton vethetjük meg lábainkat a minket elborító mémviharban? Ha a replikatív erő nem tehet igazságot, akkor mi lehetne az az örökös eszménykép, amihez viszonyítva *megítéljük* mémjeink értékét? Figyelembe kellene vennünk, hogy normatív fogalmaink – mint a *kötelesség*, a *jóság*, az *igazság* és a *szépség* – mémjei az elménk legmeggyökeresedettebb lakói közé tartoznak. Központi szerepet játszanak a minket alkotó mémek között. Az igazi létezésünk, amik gondolkodó lényekként – és nem pedig amik organizmusokként – vagyunk, nem független e mémektől.²³

Dennett itt jó érzékkel tapint rá az *etika* diskurzusára, mely természetesen az irodalomértésben és a kánonalkotásban is az egyik legérzékenyebb, legkitüntetettebb pont.

²³ DENNETT: *I. m.* 392, 394. (Kiemelések az eredetiben.)

A mémekkel kapcsolatban Dawkins az *Isteni téveszmében* annak a meggyőződésének ad hangot, hogy ugyan – példának okáért – a vallás mémje(i) az életvezetés szempontjából gyakran kerül(nek) összefüggésbe a fentebb a Dennett által citált fogalmakkal, a biológiai rátermettséget illetően mégiscsak úgy kellett alakulniuk a mémeknek, hogy az agy természetes szelekciójának kedvezzenek. Vagyis, Dawkins szerint a vallás (vagy annak mémjei) az ember evolúciójának *melléktermékei*, így pedig – tehetjük hozzá – az etikai diskurzus ugyancsak evolúciós melléktermék, mégpedig olyan melléktermék, melynek értelmezése elviekben legalábbis konszenzusos, és az együtt- avagy a túlélésben találná meg a szerepét. Ez a melléktermék-jelleg azonban csak részben építette ki a saját magáról való tudás koordinátáit. Más szóval, a fent sorolt emberi értékek – amellet, hogy a „jóllét” közös alapjait hivatottak megteremteni – elfeledtették, hogy származásuk csitítani próbálja „az ember mint pusztá organizmus” körüli vihart annak javára, ami túllépteti az embert organizmus-mivoltán, és más lényektől elkülönülővé, magasabb rendűvé teszi.

Am figyeljünk még egy kicsit Dennetre:

De ha *én* semmi sem vagyok a testem és az azt elárasztó mémek közti interakciók valamilyen bonyolult rendszerén túl, mi történik a személyes felelősséggel? Miképp lehetne *engem* felelősnek tartani a hibáimért, vagy megbecsülni diadalaimért, ha nem *én* vagyok a hajóm kapitánya? Hol van az autonómia, amire szükségem van a szabad akarattal való cselekvéshez? / Az „autonómia” csak az „önkontroll” kifejezésére használt fantáziaszülte fogalom.²⁴

Innen már csak egy lépés választ el bennünket az irodalmi szöveg fiktív beszédétől, vagy az etikai diskurzus felszámolásától. Amint de Man éleslátóan megfogalmazta:

Az allegóriák mindig etikai jellegűek, ahol az a szó, hogy etikai, két különálló érték-rendszer strukturális interferenciáját jelöli. Az etikának ilyen értelemben semmi köze a szubjektum (gátolt vagy szabad) akaratához, vagy *a fortiori* a szubjektumok közti viszonyhoz. Az etikai kategória annyiban imperatív (azaz inkább kategória, mint érték), hogy *nyelvi*, *nem pedig szubjektív*. A morál ugyanannak a *nyelvi* apóriának egy változata, amelyik egyebek mellett az „ember”, a „szerelem” vagy az „én” fogalmát is életre hívta, nem pedig oka vagy következménye e fogalmaknak. Az etikai hangnemhez történő átmenet nem egy transzcendentális imperatívusz eredménye, hanem egy nyelvi zavar referenciális (tehát megbízhatatlan) változata. Az etika (helyesebben mondva, az eticitás) *egyetlen diszkurzív modalitás a sok közül*.²⁵

De Man, aki oly mélyen megértette a *poétika materialitását*, nem egy szövegében utal a nyelv nem-emberi konstrukciójára, az antropocentrikus felfogástól eltávolodva a nyelv anyagszerűségének emberen túli hatalmára mutatva rá. Ha pedig a mémek *megértésében* is az anyagszerű médium (vagy közeg, vagy hordozó) játssza a kulcsszerepet, úgy bár az antropocentrikus komponens nem zárható egészen ki – hiszen az *olvasás* az emberi tekintet függvénye –, a nyelvi kategória szubjektívvé transzformálása sajátosan (és talán szükségszerűen) vonja magával a mémek mutációját. Úgy tűnik, ennek elfelejtése magát az irodalomtörténet-írás módszertanának kidolgozását is olyan akadályok elé helyezi, melyeknek nem mindegyike *tűnik* leküzdhetőnek. A neves fizikus tudós, Richard Feynman szavaival ezen a ponton berekesztve a fentebbi kérdéseket: „Észrevenni azt, hogy amit az egyéniségemnek hívok, az csak egy minta vagy egy tánc, *ezt* jelenti annak felfedezése, hogy mennyi időbe kerül az agy atomjainak más atomokkal

²⁴ I. m. 395. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁵ Paul DE MAN: *Az olvasás allegóriái* (ford. FOGARASI György), Ictus–JATE, Szeged, 1999. 278. (Kiem. LVP)

való helyettesítődése. Az atomok bekerülnek az agyamba, táncolnak egyet, majd távoznak – mindig vannak új atomok, de mindig ugyanazt táncolják, mivel emlékeznek, mit is táncoltak előző nap.”²⁶

²⁶ Richard P. FEYNMAN: *What do YOU Care What Other People Think?* New York, Bantam, 1988; idézi DENNETT: *I. m.* 388. A könyv magyarul: FEYNMAN: *Mit érdekel a mások véleménye?* (ford. RÉVBÍRÓ Tamás), Park, Budapest, 2008.

H. Nagy Péter

Mém Wars

Válasz McGrath Dawkins-kritikájára

Nem vagyok benne biztos, hogy Alister McGrath *Dawkins Istene* című könyvének magyar fordítása a legmegfelelőbb időpontban jelent meg. (Bár „a butaság örök”, de erről később – ez a kijelentés itt hadd maradjon egyelőre referencia nélkül.¹) Ugyanis a neves szerző (aki a történeti teológia professzora az Oxford Egyetemen) 2005-ben publikált műve akkoriban feltétlenül aktuálisnak számíthatott, ma már viszont kissé „megkésettnek” tekinthető. Miért is? Ennek rendkívül egyszerű, de filológiai, nem pedig tematikai oka van. McGrath – fogadtatását tekintve anno, bizonyos körökben legalábbis nagy elismerést kiváltó – Dawkins-„kritikája” (az idézőjelről is később) úgy kerülhet az érdeklődők kezébe, hogy előbb szembesülhetek annak „hatástalanságával”, vagy inkább korlátozott hatásával a „tárgyat” illetően. Richard Dawkinsnak ugyanis 2006-ban megjelent *The God Delusion* című munkája, melyet gyorsan lereagált a Nyitott Könyvműhely kiadó, s rá egy évre már olvasható is volt a magyar fordítás (*Isteni téveszme*). A szintén Oxfordban tanító sztárbiológus (a tudományos ismeretterjesztés talán leghíresebb oktatója) ebben a könyvében egyfelől éppen azokat a kérdéseket járja körül, bontja ki több száz oldalon keresztül, melyek kifejtettségét McGrath professzor – talán bizonyos pontokon némileg jogosan (ám erről is később) – számon kérte a szerző előző művein (vagyis az életmű addig tartó egészén). Másfelől Dawkins itt nem elsősorban természettudósként (biológusként) – s ez igen fontos –, hanem nyíltan felvállalt ateista gondolkodóként értekezik a vallás mibenlétéről; vagyis akként lép fel immár, ami a teológus ellenszenvét kiváltotta. Eközben utal is McGrath „kritikájára”, de a majd’ félezer oldalból mindössze egy-két bekezdést szentel neki (ami szinte csak átkötő szöveg). Idézem:

Amint Thomas Huxley mindent megtett a hétfázisú skála közepén álló, teljességgel elfogulatlan agnoszticizmus magasztalására, a másik oldalról a teisták is hasonlóképpen tesznek. Alister McGrath teológus *Dawkins’ God: Genes, Memes and the Meaning of Life* (...) című könyvében ezt a kérdést állítja a középpontba. Valójában tudományos munkásságom maradéktalanul tisztességes ismertetése után egyetlen kritikával illet: azzal a tagadhatatlan, ám szánalmasan gyenge érveléssel, hogy Isten létezését nem tudjuk cáfolni. (...) Ismét csak T. H. Huxley-t idézve McGrath megjegyzi: „Huxley torkig volt vele, hogy mind a teisták, mind az ateisták a legkevésbé sem meggyőző empirikus adatokra hivatkozva reménytelenül dogmatikus kijelentéseket tettek, kijelentette tehát, hogy Isten létezésének kérdését nem lehet tudományos módszerrel eldönteni.”

¹ Illetve egy apró adalék: egy ehhez hasonló kijelentéssel kezdődik Bodor Béla általam nagyra becsült, jó értelemben vett megsemmisítő kritikája W. A. CRISWELL *Származik az ember a majomtól?* című könyvéről; tehát nagyon is a témánál vagyunk. Vö: BODOR Béla: *A folytatólagos majomper*, in Uő: *Az eszmélet munkái. Kísérletek 1988–2008*. Napkút Kiadó, Budapest, 2008. 95–99.

McGrath ezután Stephen Jay Gould szavait idézi, hasonló szellemben: „Ahogy minden kollégának ezerszer megmondtam (egyetemi összejöveteleken és tudós értekezéseken): a tudomány (a maga legitim módszereivel) egyszerűen képtelen dönteni Isten természet fölötti fennhatóságának kérdésében. Mi sem nem állítunk, sem nem tagadunk – tudósként egyszerűen nem tudunk hozzászólni a kérdéshez.” Eltekintve Gould kijelentésének bizalmas, majdhogynem pajtáskodó hangvételétől voltaképpen mi támasztja ezt alá? Miért is ne tudnánk tudósként hozzászólni Isten létezéséhez? (...) Amint hamarosan rátérek, a világ egy teremő főfelügyelővel a nyakában egészen másképpen nézne ki, mint anélkül. Hát ez miért ne lenne tudományos kérdés?²

Aztán valóban következik a „válasz” – több száz oldalon keresztül (tehát ezt nem idézem be). Ez a szituáció azt sejteti, hogy Dawkinst nem igazán ingatta meg McGrath „kritikája”. Sőt, teljesen lazán túllépett azon, és bővítette az ateizmus szükségessége mellett szóló érveinek repertoárját (no persze valószínűleg eddig is azt tette, csak a tudományos-szakmai orientáció volt az elsődleges, nem az ideológiakritikai), (majdnem) mintha „mi sem történt volna”. Szinte biztos vagyok tehát abban is, hogy a magyar olvasók többsége (mármint azok jó része, akik a téma iránt érdeklődnek) előbb szembesült az *Isteni téveszme* gondolatmenetével, mint McGrath azon művével, amely sok mindent kifogásol az azelőtti Dawkins-termésből. Ha van tehát annak az elcsépelet szónak értelme a kritikai diskurzusban, hogy valami „hiánypótló”, akkor a Kalligram Kiadó McGrath-könyve mindenképpen az. (A kiadó által tervezett sorozatról, melynek első kötete a *Dawkins Istene*, szintén később.) Csakhogy sajnos olyan „hiánypótlásról” van szó, melynek beszédhelyzetén a vita már túllépett.³

Innen nézve meglehetősen kínosnak tekinthető a könyv hátlapszövege, mely szerint „A szerzőt elsősorban az foglalkoztatja, miként jut el Dawkins a darwini evolúcióelmélettől egy meggyőződéses ateista világgépig, amelyet messianisztikus buzgalommal és megcáfolhatatlan bizonyossággal hirdet. Minden esetben ragyogó okfejtéssel bizonyítja Dawkins felfogásának tarthatatlanságát, sőt, ezt az ellentmondásos vitát egy lebilincselő stílusú, élvezetes olvasmányban adja közre.” Nos, McGrath egyrészt távolról sem minden esetben talál célba, másrészt olykor nem igazán bizonyít semmit. Ahogy maga az előszónak tekinthető fejezetben (*Találkozásom Dawkinsszal: személyes benyomásaim*) pontosabban és körültekintőbben fogalmaz:

Egyesek arra gondolhatnak, hogy ez a könyv Dawkins nézeteinek vallási cáfolata. Aki erre számít, annak másutt kell keresgélnie, mert erről itt szó sincs. Valójában engem az foglalkoztat, miként jut el Dawkins a darwini evolúcióelmélettől egy meggyőződéses ateista világgépig, amelyet messianisztikus buzgalommal és megcáfolhatatlan bizonyossággal prédikál. (...)

Fontosnak tartom már a kezdet kezdetétől hangsúlyozni, hogy könyvem nem Dawkins evolúciós biológiájának kritikája. Nem bocsátkozom vitába Dawkins evolúcióval kapcsolatos tételes megállapításaival sem, az ezekből levont, szélesebb összefüggésekbe helyezett következtetéseivel viszont igen, különös tekintettel a vállalással és a szellemtörténettel kapcsolatos kijelentéseire. Az evolúcióval kapcsolatos

² Richard DAWKINS: *Isteni téveszme* (ford. KEPES János). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007. 63–64. (A McGrath-könyv címét korrigáltam, a kiadványban ugyanis a „meaning” helyett „origin” [eredet] áll.) A részlet utolsó előtti mondata a szerző eddigi munkásságának egyik legfontosabb alaptézisét tartalmazza, melyet könyveiben rengeteg – az élővilágból vett, tehát nem spekulatív – példa segítségével erősít meg. Ezek minden kétséget kizáróan jelzik, hogy pl. bizonyos szervek, tulajdonságok nem jelenhettek meg egy csapásra, hanem hosszú-hosszú „fejlődés” eredményei. Sőt olyanok is akadnak szép számmal, melyek a „teremtés” szempontjából „hibának” tekinthetők. (Sajnos ezek tárgyalása meghaladja e dolgozat kereteit.)

³ Ismét hangsúlyozom, hogy ez a magyar anyanyelvű olvasó szituációja, melybe a könyvkiadás sodorja; ezért nem általánosítható képlet. (Ugyanakkor „kritikusi” dilemma is: érdemes úgy beszélni McGrath könyvéről, hogy figyelmen kívül hagyjuk az *Isteni téveszme* argumentációját? Valószínűleg nem igazán; de természetesen lehetséges.)

nézeteit a tudományos közösség egészének kell megítélnie; ami engem illet, én csak azzal a területtel kívánok foglalkozni, amelyben elegendően jártasnak érzem magamat, mindenekelőtt a *biológiáról* a *teológiára* történő átmenet döntő fontosságú és roppant problematikus kérdésével.⁴

Nos, valóban, McGrath könyvének mindenképpen erénye, hogy megpróbál korrekt képet nyújtani Dawkins kutatási területéről (melynek egy szeletével molekuláris biofizikusként maga is foglalkozott). Az önző gén-elmélet (és biológiai alapjainak) bemutatása tényleg „tisztes ismertetés” (bár Dawkins műveivel összevetve rendkívül elnagyolt), melyből világossá válik, hogy a szerző megfelelő szinten elsajátította az evolúciós gondolkodás alapjait. A kritizálandó terület ugyan – ahogy fentebb fogalmaz – (részben) valóban nem ez, viszont McGrath menet közben felveti, hogy Dawkins elméletében „A darwinizmus világkép, *grand récit*, metaelbeszélés – mindent összefogó keret, amelynek segítségével az élet nagy kérdései megfogalmazhatók és megválaszolhatók. Ennek következtében Dawkins világszemlélete válaszra készítetett számos posztmodern író, akik számára – legyenek bár marxisták, freudisták vagy éppen darwinisták – elvi kérdés az ellenállás bármiféle metaelbeszéléssel szemben.”⁵ Mivel közkeletű, sok félreértésre alkalmas vélekedésről van szó, érdemes ennél a kérdésnél kicsit megállnunk.

Ne abból induljunk ki, hogy ha van olyan metanarratíva, amellyel szemben a bizalmatlanság évtizedek óta egyre gyakrabban fogalmazódik meg a „posztmodern” szövegekben, akkor az éppen maga az üdvtörténet (vagy bármilyen jellegű utópia), hanem abból, hogy ilyenek tekinthető-e a tudományos gondolkodás, s azon belül a felemlgetett darwinizmus. McGrath ezt a szempontot Dawkins *Folyam az Édenkertből* című könyve alapján veti fel, melynek előszavában a következő olvasható:

Az én „folyóm” a DNS folyama, amelynek ágai átáramlanak a földtörténeti korokon. Ez a metafora meglepően hasznosnak bizonyul, ha továbbszöve, a folyónak az egyes fajokat saját genetikai játsszmáik határai közé szorító meredek partjaira gondolunk.

Így vagy úgy, csaknem minden írással a darwini szelekciós elv szinte korlátlan erejére kívántam rámutatni – valahányszor elegendő idő van az önsokszorosítás következményeinek kibontására, ez az erő szabadul el. A *Folyam az Édenkertből* is ennek a küldetésnek a terméke. Azzal foglalkozik, mi történik akkor, ha a visszahatások láncolata egyfajta földönkívüli csúcspontra jut, mikor a replikátorok beleszólnak az atomi biliárd eddig szerény játsszmájába.⁶

Dawkins könyve – s ezzel feltehetően McGrath is egyetért – sikeresen boncolgatja az adott problémakört; viszont csak *ízelítőt* ad belőle. Miért mondom ezt? Természetesen azért, mert 2004-ben (tehát a *Dawkins Istenének* 2005-ös angliai megjelenése előtt) napvilágot látott Dawkins grandiózus vállalkozása, *Az Ős meséje*. McGrath egyetlen egyszer sem hivatkozik erre az opusra, pedig itt bizony megfigyelhetné közelebről annak a bizonyos „metaelbeszélésnek” a működési elveit. *Az Ős meséje* ugyanis nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy bemutassa az evolúció gépezetét: végigjátssza a fajok kialakulásának történetét. Pontosabban – mivel nem *végigjátsszható* történetről van

⁴ Alister MCGRATH: *Dawkins Istene. Gének, mémek és az élet értelme* (ford. Dr. Both Előd). Kalligram, Pozsony, 2008. 21. Ezeket a magával szemben támasztott követelményeket csak részben sikerül betartania a szerzőnek, ugyanis lépten-nyomon minősítgeti Dawkins darwinizmusát, míg persze – ez igaz – valóban nem nyújtja annak vallási cáfolatát. (Minderről még lesz szó.)

⁵ Uo. 57–58.

⁶ Richard DAWKINS: *Folyam az Édenkertből. Darwinista elmékedések az életről* (ford. Béresi Csilla). Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1996. 10.

szó – többszáz ezer tárgyi és zoológiai bizonyítékon, példán keresztül rálátást biztosít a jelen biológiai sokszínűségét kialakító evolúciós folyamatokra. Mindezt fordított időrendben teszi, vagyis a jelenből indulva tárja fel a múltat. Az elbeszélés során nyilvánvalóvá válik – s erre a mű címe is utal –, hogy ez a történet valójában sok ezer „mesére” bontható szét (még többre, mint amennyiről egyáltalán tudomásunk lehet). Ezen „mesék” együttese maga az evolúciós hálózat (elágazásokkal, zsákutcákkal stb.), melynek alapelveire az egyes részek újabb és újabb aspektusból világítanak rá.⁷ Ahogy Dawkins szemléletesen fogalmaz:

Tekintve, hogy valamennyi fordított időrend, bárhonnét induljon is, egyetlen nagy összefutásban kulminál, joggal bocsáthatjuk meg emberi elfogultságunkat, és koncentrálunk saját őseink egyedi vonalára. Ahelyett hogy az evolúciót ránk irányulóként fognánk fel, a *Homo sapiens*t inkább egy fordított időrend önkényes, de megbocsáthatóan előnyben részesített kezdőpontjával *választjuk*. Minden múltba vezető út közül ezt az utat választjuk, hiszen saját őszüleinre vagyunk kíváncsiak. Ugyanakkor, bár nem szükséges részletekbe menően követnünk őket, nem fogjuk elfelejteni, hogy vannak egyéb történések is, más fajokhoz tartozó állatok és növények, amelyek tőlünk függetlenül maguk is visszafelé bandukolnak saját kiindulópontjuktól, másik zárandokutakon, hogy felkeressék saját őseiket, köztük esetleg azokat is, akiken velük osztoznak. Ha végigjárjuk saját őseink lépteit, elkerülhetetlenül összefutunk ezekkel a másféle zárandokokkal, és megszabott rendben egyesítjük erőinket, abban a rendben, amelyben leszármazási vonalaik találkoznak a mieinkkel: az egyre távoluló rokonság rendjében.⁸

Szívesen felidéznek ezekből a „mesékből” néhányat, ám most másra kell koncentrálnunk. Ha valakit ez felettébb izgat, *Az Ős meséjéről* könnyen bebizonyíthatná, hogy a beszéd és a szövegszervezés szintjén a „nagy elbeszélésekkel” szemben a „kis elbeszéléseket” részesíti előnyben (az utóbbiak közé tartozhat az ember kialakulásához vezető út is). Azonban itt nem (csak) erről van szó, a tudományos gondolkodás nem feltétlenül így működik, Darwint és Dawkinst nem (csak) ezért olvassuk előszeretettel. De nézzük az adott problémát közelebbről.

Amikor Lyotard 1979-ben megfogalmazta, hogy a „posztmodern” a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság jellemzi, akkor a metanarratívákat működtető apparátusból többek között az alábbiakat emelte ki: nagy hős, nagy veszélyek, nagy utazások, nagy cél, koherens elbeszélő, nyelvileg állandó összetételek, stabil igazságok és a sor folytatható volna a tanulmány szerint.⁹ Ha meg kellene ezek alapján határozni, hogy Dawkins munkáiban melyiknek mi feleltethető meg, akkor valószínűleg bajban lennénk. Már önmagában az sem igaz például, hogy mondjuk *Az őnző gén* című műben a gének volnának csak a főszereplők. (És pláne bajban lennénk, ha az evolúciót próbálnánk ezekkel a struktúrákkal leírni. Mi lenne mondjuk a „nagy cél” megfelelője?) Maximum annyi volna állítható, hogy a „természetes kiválasztódás” vagy az „ivari szelekció” összetételek rendre visszatérnek a dolgokról való beszéd kapcsán. Másrészt az evolúciós biológia igazságfogalma a tudományokon belül nem egyszerűsíthető le a „kézzelfogható jelenségek” tartományára. Ahogy Ernst Mayr fogalmaz:

⁷ Mellesleg ezekről az „alapelvekről”, illetve az evolúció hajtóerőiről – persze elképesztő eredmények felsorakoztatása mellett – számos vita folyik jelenleg is szaktudományos körökben. McGrath is említi egy ilyet, a horizontális génátadás problémáját. *I. m.* 55. (Ezek ismertetése messze vezetne, és eltérítene konkrét tárgyunktól, ezért nem térek ki a részletekre.)

⁸ Richard DAWKINS (Yan WONG közreműködésével): *Az Ős meséje. Zárandoklat az élet hajnalához* (ford. KOVÁCS Lajos). Partvonal Könyvkiadó, 2006. 13.

⁹ Vö: Jean-François LYOTARD: *A posztmodern állapot* (ford. BUJALOS István – OROSZ László), in *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 8–9.

Az evolúció történelmi folyamat, amelyet nem lehet ugyanolyan érvekkel és módszerekkel igazolni, mint a tisztán fizikai vagy funkcionális jelenségeket. Az evolúció egészét és az egyes evolúciós események magyarázatát a megfigyelésekből kell kikövetkeztetni. Az ilyen következtetéseket azután újra és újra össze kell vetni a legfrissebb megfigyelésekkel, aminek következtében vagy tévesnek bizonyulnak, vagy újabb, még szilárdabb megerősítést nyernek. És az evolucionisták legtöbb következtetését az ilyen ellenőrzések során olyan sokszor megerősítették, hogy ma már bizonyossággként fogadhatjuk el őket.¹⁰

Tehát ennek ismeretében tételezzük fel, hogy mi történne akkor, ha hirtelen a világunkban egy olyan jelenség lenne tapasztalható, amely összezavarja a tudomány valóságképét. Ebben az esetben azok, akik ténylegesen a tudományos gondolkodás művelői, először megpróbálnák az adott problémát megmagyarázni addigi elméleteikkel. Amennyiben ez sikertelen lenne, akkor viszont az elméleteket korrigálnák és nem fordítva, majd az érvénytelenített téziseket elhagynák. (A tudományos nézeteket támadó relativista okoskodásnak éppen ez a buktatója, a saját spekulatív igazságfogalmát erőlteti rá egy attól eltérően funkcionáló területre.) Vagyis itt nem az elbeszélés stabilizálja az igazságot (a *tény* olyan szituáció eszerint, ami attól függetlenül is létezik, hogy mennyi tudással rendelkezünk róla – a Föld nem csak Kopernikusz óta forog a tengelye körül); s ebben az értelemben a tudomány nem tekinthető „nyelvjátéknak”.¹¹ Ezért is érdemes óvatosabban bánnunk az olyan párhuzamokkal, mint a metanarratívák szerkezete, hiszen milyen nagy elbeszélés az olyan, amely ki van téve a változékonyságnak, a véletlenek játéka (mint az evolúció) s éppen ennek elismerése az egyik mozgatórugója. (Az teljesen más kérdés, hogy evolúciós *logika* lehetővé tesz-e ilyesmit. Erre akár igenlő válasz is adható. El kell különítenünk azonban a tényeket és a *tényállítások* státuszát.) A „metaelbeszélések” vizsgálata valóban alkalmas lehet történelemfilozófiai vagy művészeti-irodalmi példák leírására, kevésbé hatékony analógia ugyanakkor az evolúciós biológia megközelítésekor (maximum annyi következne belőle adott esetben, hogy Dawkins nem „posztmodern” teoretikus). McGrath szerencsére nem is mélyed bele a problémába (nem erőlteti a párhuzamot), a továbbiakban elsősorban azt kifogásolja, hogy Dawkins kiterjeszti az evolúciós gondolkodást más területek felé (de erről majd később). A metanarratívákkal való összevetés helyett sokkal termékenyebb az evolúciót egyfajta algoritmushoz hasonlítani. Ahogy Dennett teszi a következő, megvilágító erejű példában:

Tegyük fel, hogy a szóban forgó rendezvény [egyenes kieséses verseny] tárgya nem a tenisz, hanem a pénzfeldobás. Az egyik versenyző feldob egy érmét és a másik tippel, a győztes jut tovább. E torna győztese az az egyetlen játékos lesz, aki n darab egymás utáni pénzfeldobást nyert meg egyetlen vereség nélkül, attól függően többet vagy kevesebbet, hogy hány kört kell teljesíteni a torna befejezéséhez.

Van valami furcsa és mégis nyilvánvaló dolog ezzel a tornával kapcsolatban, de vajon mi az? A nyertes csakugyan valamilyen figyelemre méltó tulajdonsággal rendelkezik. Vagy milyen gyakran találkozunk bárkivel is, aki mondjuk tíz egymás utáni érmefeldobást tudott megnyerni egyetlen vereség nélkül? Valószínűleg még sohasem láttunk ilyet. Hatalmas esély áll azzal szemben, hogy valaki éppen egy ilyen személy legyen, és az események normál menetében ez biztosan így is van. Ha valaki fogadást ajánlana 10:1-hez, hogy idehoz egy embert, aki a saját szemed láttára egy szabályos érmével tíz egymás utáni pénzfeldobást meg fog nyerni, hajlanál arra, hogy úgy gondold, ez egy jó fogadás. Ha viszont így gondolod, jobb, ha egyben abban is reménykedsz, hogy a fogadást ajánlónak nincs 1024 segítője (nem kell, hogy csaljanak, egészen szabályosan is játszhatnak). Mindössze

¹⁰ Ernst MAYR: *Mi az evolúció?* (ford. KÁLLAI Tibor). Vince Kiadó, Budapest, 2003. 28–29.

¹¹ Vö: Alan SOKAL – Jean BRICMONT: *Intellektuális impostorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudományval* (ford. KUTROVÁTZ Gábor). Typotex Kiadó, 2000. 131-133.

ennyire van szükség (2¹⁰ versenyzőre) egy tíz fordulóból álló torna szervezéséhez. A fogadónak a torna kezdetekor még fogalma sem lenne, melyik személy végzi be majd főmutatványként, hogy az ő nyereségét garantálja, de a torna algoritmus a teljes bizonyossággal produkál egy ilyen személyt – úgyhogy nekünk elég nagy balekság lenne a fogadásba belemenni, mert biztos nyereséget jelent a fogadást ajánlónak. (...)

Egyszóval bármely kieséses verseny mindig produkál egy győztest, aki „automatikusan” rendelkezik a bizonyos tulajdonsággal, bármi is legyen egyébként e tulajdonság, ami az egyes fordulókön való túljutáshoz szükséges. De mint a pénzfeldobásos torna mutatja, a kérdéses tulajdonság esetleg „pusztán történeti” jellegű is lehet – vagyis egy olyan nyilvánvaló tény jelent a versenyző múltbeli történetéről, aminek a világon semmiféle jelentősége sincs a jövőbeli kilátásaival kapcsolatban.¹²

Dennett példája remekül világít rá tehát arra, hogy – a metanarratívák működése helyett – miképpen érdemes közelednünk az evolúció „logikájához”.¹³

Mielőtt a leglényegesebb vitapontokra térnék rá, érdemes még egy félreértéssel szembesülni, mely igen gyakran előfordul a kritikákban. Többen kifogásolták ugyanis az önző gén-elmélet egyik kulcsmozzanatát, az „önzőség” fogalmának bevezetését a génekről szóló szakirodalomba. Többek szerint ezzel Dawkins emberi szándékot tulajdonít a géneknek, ami nem állja meg a helyét, mivel a DNS-szekvenciáknak nem lehetnek ilyen jellegű indítataik. Az ellenérveket ketté kell osztanunk, hiszen ezek egy része pusztán a nyelvhasználatot kifogásolja, de érti, miről van szó. Míg a másik tábor szintén elutasítja az „önzőség” fogalmának alkalmazását, ám valószínűleg nincs tisztában azzal, hogy az mit is jelent valójában (a gén olyan entitásnak tűnik, mintha – emberi fogalmakkal kifejezve – megpróbálná önmaga másolatait előállítani). Érdekes példára bukkantam a közelmúltban a magyar irodalomtudomány kontextusában. Berszán István meglehetősen zavaros irodalomkoncepciójának fejtegetése közben így ír:

Egyébként a kognitivisták közt sem mindenki hódol Dawkins elméletének. (...) De még ha ragaszkodnánk is az önző gének „stratégiájához” vagy a természetes szelekció „készenlétervezéséhez”, feltűnően tolatkod az a metaforika, amely a géneknek tulajdonít szándékot, célokat, intenciókat. Vajon csak arról lenne szó, hogy kísért a metafizikai hagyomány nyelve, vagy arról is, hogy a kreacionizmust olyanmire elmarasztaló mérnöki megközelítés maga is lépten-nyomon annak a kockázatásával küszködik, hogy a viselkedést talán mégsem meríti ki a működés? Mintha a gének is viselkednek! Ha pedig a viselkedés a gén terjedésének mellékterméke, akkor ez túlságosan is csodálatos. Gondoljuk meg, hogy bár a mi céljaink csak génjeink céljainak az alcéljai, mégis képesek vagyunk „túljárni a gének eszén”? (...) Elegendő-e bármilyen sok programos és mégoly „kifinomult számítások” ahhoz, hogy megalapozzák a vonzalom, a szerelembeesés, az udvarlás, a szégyenlősség, az önfeladás, az elkötelezettség, a sóvárgás, a fiórt, a féltékenység, a szakítás és a szívfájdalom „sajátságos logikáját”?¹⁴

¹² Daniel C. DENNETT: *Darwin veszélyes ideája* (ford. KAMPIS György és KAVETZKY Péter). Typotex Kiadó, Budapest, 2008². 57.

¹³ Az evolúciót persze – ahogy Dennett is kifejti – inkább algoritmusok összegződésékként lehetne felfogni. Ezekben szerepet játszanak egyéb tényezők is, például az ügyesség, a rátermettség stb. Olyan folyamatok, melyek a pusztán szerencsével ellentétben a jövő felé kivetíthetők. De győztes – magából a dolog természetéből következően – mindig lesz. Érdemes eljátszanunk azzal a gondolattal is, hogy ha valaki megnyerne egy ilyen pénzfeldobós tornát, akkor a győzelmét valószínűleg nem az algoritmusnak, hanem teszem azt valamilyen isteni beavatkozásnak tulajdonítaná. Mint látható azonban, ez nem ragadja meg a „játék” lényegét. Másrészt a győztes hajlana arra, hogy magát kitéüntetett figuraként kezelje a verseny végén. Pedig ez félreértett dicsőség. Dennett szerint „Az evolúció lehet algoritmus, és az evolúció létrehozhatott bennünket egy algoritmikus folyamatban anélkül, hogy igaz lenne, hogy az evolúció olyan algoritmus, amely bennünket hoz létre.” Uo, 60. Vagyis az evolúció nem az emberi faj „győzelmét” célzó folyamat, de mégis olyan, amely a *Homo sapiens*-t „megalkotta”. A kettő nem zárja ki egymást. Ráadásul bárhol is szakítjuk meg az algoritmust, mindig találunk ilyen értelemben vett „győzteseket”.

¹⁴ BERSZÁN István: *Terepkönyv. Az írás és az olvasás rítusai – irodalmi tartománygyakorlatok*. Koinónia, Kolozsvár, 2007. 191-192.

Ezek bizony fogós kérdések – gondolja a szerző. A válasz rájuk egyébként határozott igen, csakhogy nem a természetes kiválasztódás, hanem a szexuális szelekció alakította ki őket (a kettő nem ugyanaz), de most nem ezzel foglalkozunk (az ide vonatkozó alaplátványt hamarosan idézni fogom). Ami a részlet első felét illeti, Dawkins sokszor visszatért egyéb műveiben arra a „vádra”, hogy „a géneknek tulajdonít szándékot, célokat, intenciókat”, s hangsúlyozta a kérdést ily módon feltevő kritikusok terméketlen félreértését. Beszédesebb, hogy az „irodalomtörténész” szakirodalom-jegyzékében csak *Az őnző gén* szerepel, a Dawkins válaszát tartalmazó egyéb írások közül viszont egy sem. Nem fogom ezt a választ idézni (pl. *A hódító génből*), hiszen teljesen világos, hogy a gének központi szemlélet tanulmányozásában a fenti részlet beszélője maximum a dolog nevéig jutott el. (Vagy addig sem, hiszen a bibliográfiában Richard helyett Robert Dawkins név alatt szerepel *Az őnző gén*, de hát valóban nem lehet mindenki tökéletes.) Hogy is szól a híres anekdota? Két világhírű cambridge-i etológus közül azt mondja az egyik a másiknak: „Tudod, igazából egyetértünk. Csak éppen te rosszul *mondod*.”¹⁵ Nos, ha nem is minden „kognitivistá”, de rengeteg biológus osztja Dawkins ide vonatkozó nézeteit (míg Berszán az emberi viselkedésről kialakított képével viszont egyik sem értene egyet). McGrath pedig egyenesen így fogalmaz:

Dawkins írásait felületesen átolvasva az az érzésünk támad, mintha az evolúció tisztán molekuláris szinten lenne felfogható, ahol a gének között csak csendes és láthatatlan vetélkedés folyik. Hamarosan nyilvánvalóvá válik azonban, hogy Dawkins elkerüli az efféle abszurdításokat. Nála a szervezetek pusztán a géneket szállító „járművek”, ahol a szervezet túlélő- és reprodukálóképessége óriási jelentőséggel bír. A szelekció folyamata nem a gének közötti *öncélú* versengés (hogy is történhetne ez?), hanem az átmeneti szinten folyik: nevezetesen a géneknek otthont adó és azokat szállító „járművek” szintjén.¹⁶

Bizony azok a szervezetek, melyek valamilyen oknál fogva nem képesek megőrizni és továbbadni génjeiket, az evolúció szempontjából mellőzhetőek (hiszen utódok nélkül pusztulnak el). Bár a génekre vagy a hordozóikra ható szelekciós nyomás – amúgy igen bonyolult – kérdésénél szintén érdemes lenne megállnunk, haladjunk inkább tovább. E pár bemelegítő gondolat után nem sokára rá is térhetünk tulajdonképpeni tárgyunkra, McGrath megfontolandó állításaira. Nem fogom ismertetni a „kritika” minden komponensét, mindössze két lényeges csomópontot járok majd körül. Az egyik természetesen a vallás státuszát érinti, a másik pedig a memetikáét. Látni fogjuk,

¹⁵ Berszán tehát nem arra figyel az *Az őnző gén* olvasása közben (ha ugyan volt a kezében), hogy a szöveg *mit* mond, hanem arra, hogy *ezt hogyan* teszi. Érdemes lett volna tudatosítania továbbá, hogy a szóban forgó remek nem szépirodalmi alkotás; s „irodalomtörténész” létére azt is, hogy betű szerinti és metaforikus értelem között különbség van. Vajon mit szólna Berszán a következő részlethez? „A DNS második fő funkciója az információátadás [az első az információ tárolása], vagy ha úgy tetszik, a parancsadás. Ezzel kapcsolatban tudnunk kell, hogy az életműködések tényleges hordozói és kivitelezői a fehérjék. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a biológiában a DNS képviseli a törvényhozó, a fehérjék pedig a végrehajtó hatalmat.” (VENETIANER Pál: *Molekulák, gének, sorsok*. Vince Kiadó, Budapest, 2008. 18.) Ez a definíció megkérdőjelezhető azon az alapon, hogy a törvényszéki-jogi szókincsből merít, hiszen a fehérjéknek úgymond nem lehetnek szándékaik? Aligha. Venetianer megfogalmazása annak ellenére pontos, hogy váltogatja a retorikai regisztereket. (Az irodalomtörténészek között sajnos gyakori, hogy valaki áltudományos hipotéziseket igyekszik vonzóvá tenni azzal, hogy tudományos eredmények leleplezését látja bennük, miközben maga sincs tisztában az utóbbiak alapjaival. Közkedvelt nézet továbbá, hogy – Takáts Józsefet idézve – „nincs olyan végső elv vagy módszer, amely eldönthetné, hogy két különböző szótárt vagy elméletet fenntartó implicit hit közül melyik igaz. Nem ismerünk ilyen módszert.” [TAKÁTS József: *A kritikus mint kritikus*. Jelenkor, 1996/1. 70.] Bár a szerző ezt az irodalomtudomány kontextusában érti, s valószínűleg abban akár igaz is lehet, a tudomány tágabb kontextusában azonban nem feltétlenül helytálló. Ha egy hitrendszer felállít egy elméletet, hogy a Hold sajtóból van, akkor erről számos „módszerrel” el lehet dönteni, hogy igaz-e vagy sem. Dawkins könyvei rengeteg példát hoznak erre.)

¹⁶ MCGRATH: *I. m.* 50. Aztán jön az idézet *Az őnző génből*: „A majom olyan gép, amely a fák tetején őrzi meg a géneket, a hal pedig olyan, amely a vízben biztosítja fennmaradásukat, még olyan kis féreg is van, amely a németek sőralátéteiben tartja fenn génjeit.” Uo. Vesd még össze továbbá: 55-56., ahol McGrath az „őnzőség” Midgley-féle kritikájára válaszol.

hogy a szerző nagy erővel összpontosít arra, hogy az utóbbi létjogosultságát megkérdőjelezze, mégsem ezzel kezdeném, hanem az előbbivel. Mielőtt azonban ismertetném és elemezném McGrath teológiai szempontjait és érvelési stratégiáját, úgy tartom korrektnek, hogy egy példán keresztül bemutassam, milyen előfeltevésekkel közeledem a témához. Mivel tudomány és vallásos hit összeférhetlensége vagy komplementaritása nem új keletű dilemma, ezért szinte kizárt, hogy legyen olyan olvasó, aki előzetesen ne szembesült volna a kérdéssel valamilyen formában. Nem kívánom azonban bemutatni a kérdés történetét (bár McGrath könyvében vannak ilyen jellegű passzusok), mindössze egyetlen aspektusát villantanám fel. Eközben megpróbálok eljátszani a gondolat-
tal (amennyiben ez lehetséges egyáltalán), hogy a két nézőpont *együtt* mozgatható-e. Ehhez szükségünk lesz egy képre, melyet az interneten találtam. Íme:

A játék lényege a következő: próbáljunk meg érvelni a képen látható lény lehetőségessége vagy lehetetlensége mellett egyrészt vallási, másrészt tudományos előfeltevésekből kiindulva. (Fontos tudatosítanunk, hogy nem McGrath és Dawkins véleményét fogom elmondani – ne feledjük: az előbbi érti és elfogadja az evolúciót –, hanem egy hipotetikus vitát konstruálok.) Mire jutunk?

Elsőként nyilvánvalóan fölvetődik a kérdés, hogy a képen látható állat létezhet-e ilyen *formában*, s ha igen, akkor miért pont ilyen. Nagy a valószínűsége, hogy ebben a kérdésben a vitázó felek nem fognak egyetérteni. A vallásos ember (tegyük fel, hogy hívő keresztény) azt fogja mondani,

hogyan az állat azért ilyen, mert Isten ilyennek teremtette. Biztosan valami célja volt azzal a teremtőnek, hogy lábat nem adott neki, de mivel a teremtés tökéletes, ez az állat is Isten szempontjából annak tekinthető. Aztán ki is színezheti mondandóját: mivel mi halhatatlan lelkek vagyunk, az Úr felemel majd magához, oda, ahol az ehhez hasonló dilemmák – Istennek hála – elenyésznek. A tudományosan gondolkodó ember azt fogja felvetni, hogy *ha* ez az állat létezik, akkor azért olyan amilyen, mert a tulajdonságait őseitől örökölte. Ha visszamegyünk az időben az ősök fonala mentén, akkor előbb-utóbb olyan példányokat fogunk találni ezek között (s ez bizonyos), melyek már alig emlékeztetnek az itt látható formára. A végtagjait ahhoz hasonlóan veszthette el, ahogyan a bálnák is az övéiket, csak itt a végtagok nem uszonyokká, hanem szárnyakká alakultak. Eldönthető-e ez? A vallásos ember szerint ez nem releváns kérdés, hiszen a teremtés szándékait nem tudjuk kifürkészni. A tudományosan gondolkodó szerint viszont – ha módunkban állna – egyszerű genetikai vizsgálattal eldönthető lenne, hogy ez az állat milyen fajokkal áll közeli rokonságban. Ez alapján pedig fel tudjuk vázolni kialakulásának történetét (még ha ez hézagos is lesz).

Másrészt felvetődik a következő dilemma, hogy a szóban forgó lény valóságos-e. A vallásos ember szerint erről nagyon nehéz dönteni. Ugyan nem látott még ilyet, illetve a lény számos tulajdonsága rejtélyesnek tűnik számára (akár az angyalokéi), de az állatvilágban sok olyan faj lelhető fel, mely Isten határtalan képzelőerejéről tanúskodik. És még többről nem tudunk, csak a létezésüket sejtjük, vagy ugyancsak képen láttuk őket (illetve Noé lefelejtette őket a bárkáról). Lehet tehát, hogy valóságos vagy az volt. A tudomány talaján álló szerint viszont – mai tudásunk alapján – egyértelműen kizárható, hogy ilyen állat előforduljon az általunk ismert természetben (földi viszonyok között). Érvei – többek között – így hangzanak. Ennek az állatnak olyan tulajdonságai vannak együttvéve, melyek nem jöhettek létre természetes úton. Ha a felső végtagjai szárnyakká alakultak is, lábai nem tűnhettek el, ugyanis a szárny jó né-

hány generációval ezelőtt kezdetlegesebb volt. A repülésre képes fajoknak (a rovaroktól a madarakig, bármennyi időt is töltenek a levegőben) szükségük van lábakra, mivel vannak olyan élett funkcióik, melyek lábak nélkül megoldhatatlanok. Ha nagy testű, robusztus állatról van szó, mint itt is, akkor a folyamat valószínűleg éppen fordítva történt volna: a szárnyak fejlődnek vissza és a lábak erősödnek, vagy mindkettő egyszerre. A testfelépítés egyébként is arra utal, hogy ez a lény nem lehet valóságos, hiszen bármekkora szárnya is van, testének többi része nem alkalmazkodott a repüléshez, márpedig a lábak hiányában – mivel nem tud leszállni, vagy ha igen, csak dülöngél egy helyben – ennek így kellett volna történnie. Nagy a valószínűsége tehát, hogy ezt a lényt tényleg teremtette valaki (szaporítószerveinek semmi nyoma – itt most tegyük félre azt a fenomenológiai kérdést, hogy az állat másik oldalát nem látjuk, azaz ki kell egészítenünk a látottak alapján), tehát mesterséges alkotás. (A vallásos a megfelelő helyen esetleg közbeszúrhatja, hogy „Isten?”, de a válasz az lesz, hogy nem. Valószínűleg egy kellő fantáziával megáldott ügyes montírozó.)

Most fordítsuk meg a szituációt: a képen egy nem létező állat látható, miért nem valóságos? A vallásos ember szerint azért nem, mert Isten nem teremtett ilyet, valószínűleg ennek a lénynek a létrehozása ellenkezik Isten akaratával. A tudományos gondolkodó szerint azért nem, mert valamikor a régmúltban nem jöttek létre olyan körülmények, melyek a kialakulásához vezethettek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nem történt meg az a véletlenszerű esemény vagy eseménysor, amely után rengeteg átalakuláson keresztül kialakulhatott a képen látható forma. Az evolúció sokféle organizmusnak kedvezett, ám még több az olyan, amelynek nem. Ez utóbbiak közé tartozik a szóban forgó szárnyas is. Itt persze nem lehetünk elég óvatosak, hiszen például a kambriumban élő elhíresült szervezetek (Hallucigenia, Wiwaxia, Opabinia stb.) első ránézésre „kísérletieknek” tűnnek. Vagyis el tudunk képzelni olyan világot, ahol ez az állat létezhetne. Tegyük fel, hogy a képről hiányzik valami: egy olyan lény, amellyel emez szimbiózisban él és helyettesíti a lábait. Vagyis a lehetőségessége (persze csak képzetben) mégsem zárható ki maradéktalanul.

Végül egy negyedik, utolsó kérdés: szimpatikus-e a képen látható csodabogár? A vallásos ember feltehetően a szerint fog válaszolni, hogy az állat létezése bizonyos-e. Ha igen, akkor igent mond (elfogadva az Úr akaratát); ha nem, akkor nemet (mert Isten akaratával nem fog szembeszállni). A tudományos alapon gondolkodó viszont szinte bizonyosan szimpatizálni fog a csodabogárral, mert szerinte az kiválóan szemlélteti, hogy biológiailag mi lehetséges és mi nem. Azt fogja mondani, hogy a kép láttán bebizonyítható, hogy az evolúciós logika nem gátolja, hanem épp ellenkezőleg, serkenti a gondolkodást, próbára teszi a fantáziát. Vegyük észre, hogy ebben az esetben a két fél részéről érkezhethet azonos válasz (igen), de csak akkor, ha a vallásos ember megbizonyosodott saját tévedhetetlenségéről (melyet érdekes módon a természet alapján tesz meg, de Istenre vezet vissza annak okát). Míg a tudományosan érvelő figura valószínűleg nyíltabban fog viszonyulni a problémához, nem köti azt össze egy olyan instanciával, melynek létezése számára ugyanúgy magyarázatra szorulna, mint a képen látható (illetve bármelyik másik) állaté.

Nos, melyik érvelés szimpatikusabb? Nekem a második, ugyanis magyarázatot tud adni arra, hogy miért olyanok az iménti dolgok amilyenek. Míg az első tételez valamit, ami a magyarázat helyett áll (ez Isten), addig az utóbbi magából a problémából kiindulva jut el a válaszig. Emellett nem zárja ki, hogy amire jutott, az másképpen is alakulhatott volna. Ha valaki a másik álláspontra helyezkedik, érdemes megfontolnia, hogy a hitéből kiindulva képes-e a fenti dolgokat a maguk viszonyai között értelmezni. (Mivel a vallás az elme ékítménye, nagyon is vonzó, sőt megnyugtató lehet persze egy efféle transzcendens logika.) Természetesen egy biológus azonnal megmondja a képről, hogy lehetetlenséget ábrázol, esetleg azt is azonnal kifejti, hogy a madarak és az emlősök ősei

mikor váltak el egymástól, és bemutatja, hogy a fajok ilyen jellegű kereszteződésére semmi esély. Ugyanakkor a vallásos ember is juthat persze hasonló következtetésre, de csak akkor, ha nem spórolja meg a gondolkodást, és nem utalja azonnal a kérdést Isten hatókörébe (azzal nyugodtan várhat). Az evolúciós érvelést ezért sem szabad azonnal félre söpörni. Számomra sokkal izgalmasabb és inspiratívabb feladat átlátni az evolúció trükkjeit (megszámálhatatlanul sok van belőlük), mint valamilyen megismerhetetlen lény rejtett szándékait fürkészni. Nos, részben felkészültünk a továbbiakra (egy-két előfeltevésem is tisztázódott az olvasó számára), a McGrath–Dawkins-vita azonban ennél jóval bonyolultabb (az evolúció működése nem különben¹⁷). Mindketten jót derülnének a látottakon, hiszen mégis csak egy madárból és egy orrszarvúból összetakolt valamit látunk, s mivel a neves teológus a természettudományok felől érkezett kutatási területére, maga is azonnal leleplezte volna a turpisságot. Gondolatkísérletünk arra volt jó tehát, hogy a két álláspontot hétköznapi logikával is meg tudjuk különböztetni. Ugorjunk most már a konkrét McGrath-hipotézisekre.

A *Dawkins Istenében* a szerző a már említett ismeretterjesztő rész után – *A vak órásmestert* kritizálva – rátér a biológus munkásságával kapcsolatos kifogásaira. Ezek a következők:

1. A legáltalánosabb szinten a természettudományos módszer nem alkalmas Isten hipotézisének megítélésére, sem pozitív, sem negatív értelemben.
2. Dawkins érvelése ahhoz a konklúzióhoz vezet, hogy az evolúciós folyamat magyarázatában nincs szükség Istenre. Ez számos ateista, agnosztikus és keresztény világkép-pel összhangban áll, azonban egyiket sem teszi szükségessé.¹⁸

McGrath sokszor ismételgeti a két tételt, hiszen szerinte Dawkins ateizmusa „nem megfelelően alapul a biológiai bizonyítékokon”. Történeti eszmefuttatások alapján igyekszik megvilágítani, hogy – egyes felfogások szerint – Isten olyan világot teremtett, mely a saját törvényeinek engedelmeskedik; illetve hogy a keresztény hit által lefektetett (középkori) keretek serkentették a természettudományok fejlődését. Eközben azonban nem néz szembe az egyik legfontosabb kérdéssel, azzal, hogy a vallásos szemlélet az évezredek során tökéletesen önkényes állításokat fogalmazott meg az élővilággal kapcsolatban. Méghozzá úgy, hogy ezeket kontrollálatlanul elfogadta. Dawkins ezt egyik tanulmányában így fogalmazza meg:

Mindenesetre az a gondolat, hogy a vallás és a tudomány különálló magisztériumokat foglalnak el, meglehetősen álságos. Mindjárt megfeneklik azon a tagadhatatlan tényen, hogy a vallás még ma is olyan tételeket fogalmaz meg, amelyeket elemezve kiderül, hogy azok a tudomány hatókörébe tartoznak. Mi több, a hitvédők azon igyekeznek, hogy a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon. Mikor értelmiségi-ekkel beszélnek, gondosan elkerülik a tudomány területét, és a vallási magisztérium elkülönült, sérthetetlen berkein belül maradnak. De amikor a tanulatlan tömeghez szólnak, kedvük szerint dobják be a csodás történeteket, ami a tudomány területére

¹⁷ Lassan elhagyjuk az evolúciós gondolat terepét, a vita ugyanis – mint jeleztem – más irányt vesz, de aztán újabb adalékokkal gazdagodva térhetünk hozzá vissza. Itt utalnék arra, hogy aki azt szűri le tapasztalatként az evolúcióról, hogy az ugyanolyan teória, mint vetélytársai, akkor nem csak rossz nyomon jár, de meg sem értette az evolúció lényegét. Sok olyan eszmefuttatás olvasható, mely szerint az evolúcióra hivatkozni ugyanaz, mintha egy természetfeletti lényre hagynánk a dolgokat. (Ezt az álláspontot egyébként McGrath könyvének címe erősítheti is, de erről is még szó lesz.) Ennek a félrevezető logikának a helyrebillentése számos jelentékeny műben megtalálható (fogok ilyenekre még hivatkozni s néhányra már eddig is utaltam), ezért itt ezt sem részletezem.

¹⁸ Alister MCGRATH: *I. m.* 69. Van egy harmadik ellenvetés is, mely az Isten mint „órásmester” koncepcióját érinti. Ezzel a történeti résszel itt nem foglalkozunk, mert a vita szempontjából nem az elnevezés, hanem a funkció az érdekes.

való otromba behatolást jelent. A szeplőtelen fogantatást, a feltámadást, Lázár feltámadását, Szűz Mária és a szentek manifesztációit szerte a katolikus világban, sőt még az Ótestamentumból vett csodákat is szabadon használják propagandacéljaikra, és ez nagyon is hatásos lehet, ha a hallgatóság naiv emberekből vagy gyerekekből áll. E csodák mindegyike egy, a tudományt érintő állításban, a természet normális működésének megsértésében teljesedik ki.¹⁹

Az idézet alapján teljesen világos, hogy Dawkins mit kifogásol a vallásos gondolatmenetekben és az ilyen típusú eszmék terjesztésében. Ehhez képest – úgy vélem – másodlagos kérdés, hogy az egyházatyák miképpen magyarázták Isten hatókörét, a hitnek milyen alternatív formái léteztek, Paley mit értett az „órásmeister” fogalmán vagy vallásos volt-e Darwin. McGrathnak talán szembe kellett volna néznie azzal, hogy amit a darwinizmus és az ateizmus közötti „logikai szakadéknak” nevez, az valószínűleg az ide vonatkozó évszázados vitákból kiolvasható ugyan, de nem erről van szó. Hanem egészen egyszerűen arról, hogy a vallás által terjesztett világfelfogás bizonyos komponensei (tehát nem a szeretetről, a lelki békéről és hasonlókról beszélünk) bizony könnyedén cáfolhatók minimális természettudományos ismeretek alapján. Dawkinst az háborítja fel, hogy a vallások ezeket a hipotéziseket mint igazságokat forgalmazzák, és ideje korán beépítik a gyerekek nevelésébe. (Az *Isteni téveszme* hosszasan fejtegeti ennek következményeit.) Másrészt bárhogy is ítéljük meg az ateizmust vagy annak hagyományát, ez szintén elterelheti a figyelmet a fenti kérdésekről. Dawkins és a természettudósok többsége nem azért ateista, mert csatlakozott valamilyen tradícióhoz vagy nem, hanem azért, mert nem fogadja el a vallások által kínált világmagyarázatokat. Innen nézve ahhoz, hogy megértsük a természet folyamatait, valóban nincs szükség Istenre. Sőt, még inkább érthetővé válnak az által, ha az utóbbi instanciát nem tételezzük. Az algoritmusokat és a matematikai szabályszerűségeket vagy a magfúziót és a napviharokat ugyanis nem „hitrendszerek” működtetik. (Ahogy a kozmológia is „kiküszöbölte” Istent.) Mindez persze nem zárja ki, hogy valaki tudósként vallásos (is) legyen. A fenti dilemma szempontjából azonban ez elhanyagolható jelenség.²⁰

Másfelől az a sokak és McGrath által hangoztatott „érv”, hogy a tudomány nem bizonyította be Isten nemlétezését, szintén félrevezető (mintha ebből az következne, hogy Isten létezik, pedig nem következik). Fogalmazhatnánk úgy is, hogy sehol nem találta meg vagy nem akadt rá. A tudomány nem ezzel foglalkozik. Nincs olyan kutató, aki azt állítaná, hogy mondjuk a kémiai kötésekben felfedezhetjük Isten keze munkáját, de a fizikaiakban már (vagy még) nem. (Ezzel szintén nem azt mondom, hogy nincs olyan kutató, aki vallásos lenne. A kettőnek vajmi kevés köze van egymáshoz.) Ha belegondolunk, érdekes szituáció, hogy a teológusok általában a bizonyítékokat hiányolják, de maguk nem szolgálhatnak ilyenekkel. Ezért tudományos szempontból az ő álláspontjuk valóban mellőzhető. Nem csoda tehát, hogy Dawkins nem fogadja az Isten mellett szóló „érveket”. Ezek között ugyanis egy sem akad, amely alkalmas lenne arra, hogy *tudomá-*

¹⁹ Richard DAWKINS: *A nagy konvergencia*, in Uő: *Az Ördög Káplánja. Válogatott tanulmányok* (szerkesztette Latha MENON, fordította ANGSTER László). Vince Kiadó, Budapest, 2005. 196-197.

²⁰ De végrehajthatunk egy gondolatkísérletet. Tegyük fel, hogy egy természettudós vallásos, és ettől különböző okoknál fogva nem tud (vagy nem akar) megszabadulni. Ekkor két dolgot biztosan tehet. Az egyik, hogy elhagyja szakterületét, pályát módosít. A másik, hogy így gondolkodik: még ha kutatásaim során semmi sem igazolta Isten létezését, mégis hiszek benne. *A kettőt viszont nem keverem össze.* Továbbra is nagy elánnal, a legjobb képességeim szerint végzem a munkámat, egyre több részletbe merülök bele (ez is lezárhatatlan projekt), de úgy vélem, Isten valahol ott van a folyamatok legvégén (vagy a magánéletemben). Ez engem megnyugtat, ám belátom, hogy eredményeim soha nem fogom tudni alátámasztani hitemet, ahogy az utóbbtól sem várhatom el, hogy az előbbit befolyásolja. Ebből viszont nem következik, hogy a tudomány tévedne, és az sem, hogy a vallás tévedhetetlen. Véleményem szerint mindkét magartás tisztességesnek tartható, bár rendkívül kérdéses, hogy ez a sterilitás működik-e (nem sokára szó lesz róla, miért). McGrath egyébként helyenként hasonlóan vélekedik, Dawkins persze nem alkuszik...

nyos gondolatmenetet építsünk rá (elfogulatlanul megértsük az univerzum törvényeit), sőt akadályozza ezt. Úgy tűnik, a dolog másra alkalmas (a memetikáról szóló részben erre még visszatérünk). Többek között ezért is kérdéses (vagy nagyon is ezzel függ össze), hogy McGrath miért kéri számon Dawkinson – úgymond – a szakmai korrektséget. Így ír (a bizonyítékok hiányában vagy ellenében is működő vak bizalomról van szó):

Egyszerűen tény az, hogy Dawkins semmit sem mond ezen definíció védelmében, amely definíciónak alig van bármi köze a szó bármilyen vallási (vagy más) értelméhez. Nem sorakoztat fel bizonyítékokat amellet, hogy definíciója valóban jellemző lenne a vallásos felfogásra. Egyetlen elfogadott szaktekintélyt sem idéz definíciója támogatójaként. A magam részéről nem fogadom el a hitről alkotott ezen felfogást, és még egyetlen olyan teológussal sem találkoztam, aki ezt komolyan venné. Az állítás egyetlen keresztény felekezet egyetlen hitbéli kinyilatkoztatása alapján sem védhető meg. Ez Dawkins saját definíciója, saját szellemi liturgiájának szüleménye, amelyet úgy állít be, mintha azokra lenne jellemző, akiket bírálni óhajt.²¹

Igen jellemző ez az elvárás, mármint hogy a teológus az instanciákat hiányolja, sőt vissza is vetíthető a szerző leggyakoribb eljárására, arra, hogy maga nem nagyon tesz mást, csak érvek helyett „szaktekintélyeket” idéz. Most tekintsünk el attól, hogy mit ér tudományos kontextusban egy teológiai fokozattal rendelkező személy szava pusztán azért, mert „szaktekintély”, pihentetésül nézzük inkább a jelenséget magát, hiszen általános tendenciáról van szó. Ebben Chomsky lesz a segítségünkre, aki tapasztalatai alapján megfogalmazta egyszer, hogy mi itt a probléma:

Szakmai életutam során több különböző területet érintettem. Foglalkoztam például matematikai nyelvészettel, anélkül, hogy hivatásos irataim lettek volna a matematikában: ezen a területen teljesen önerőből képeztem magamat, és nem képeztem túl jól. Ennek ellenére gyakran hívtak egyetemek, hogy matematikai nyelvészetről beszéljek matematikai szemináriumokon és előadásokon. Soha senki nem kérdezte meg, hogy megvannak-e az adott területen szükséges papírjaim, a matematikusokat ez egyáltalán nem érdekli. Ők csak annyit akarnak tudni, hogy mit kívánok mondani. Senki sem kérdőjelezte meg a beszédhez való jogomat, nem kérdezte, van-e doktori fokozatom matematikából, vagy hogy végeztem-e emelt szintű tanulmányokat a témában. Eszükbe sem jutott ilyesmi. Arra kíváncsiak, hogy igazam van-e vagy tévedek, hogy érdekes-e a téma vagy sem, hogy lehetséges-e jobb megközelítés – a figyelem mindig a téma felé fordult, nem pedig a jogosultságom felé.

Ám amikor társadalmi kérdésekről vagy külpolitikáról (...) folyt a vita, ez a probléma folyton felmerült, sokszor indulatok kíséretében. Többször kértek tőlem papírokat, vagy az iránt érdeklődtek, hogy milyen speciális végzettség jogosít fel arra, hogy a kérdéses témáról beszéljek. Azzal a feltételezéssel éltek, hogy az olyan kívülállók, mint én, szakmai szempontból nem jogosultak ilyen témájú előadások tartására.

Hasonlítsuk össze a matematikát a politikai tudományokkal – megdöbbenő az eredmény. A matematikában és a fizikában azzal törődnek, hogy mit mond az ember, nem pedig a bizonyítványokkal. De ahhoz, hogy a társadalmi valóságról beszéljen az ember, rendelkeznie kell a megfelelő papírokkal, és különösen akkor, ha nem az elfogadott gondolkodási keretben mozog. Általában igaznak tűnik az, hogy minél gazdagabb intellektuális tartalommal rendelkezik egy terület, annál kevesebb figyelmet fordítanak a papírokra, és annál nagyobbab a mondanivalóra.²²

²¹ Alister MCGRATH: *I. m.* 106-107.

²² Idézi: Alan SOKAL – Jean BRICMONT: *Intellektuális imposztorok.* 27-28. A papírmánia a bölcsészettudományok területén valóban hihetetlen méreteket öltött. Egyes doktori értekezések színvonalát, „tudományos” értékét nem kezdem el taglalni, messzire vezetne.

Dawkins helyzete az adott szituációban (nyilván nem véletlenül) erre emlékeztet (teológiai fokozat nuku). Most nem kezdenék el ironizálni azon, hogy hitbéli kérdésekben vajon ki is számít „szaktekintélynek” (McGrath nyilván tudja), hanem inkább arra terelném a figyelmet, hogy ez a jelenség itt miért lép működésbe. A diskurzusanalízis a beszélő alanyok ritkításának nevezi azt az elvet, amivel a példában Chomsky szembesült, s ugyanezzel találkozik Dawkins is, amikor azzal próbálják diszkreditálni a „kritizálók”, hogy nem kompetens vallási kérdésekben. Való igaz, hogy a biológus nem bocsátkozik fölösleges teológiai fejtegetésekbe, első műveiben nem részletezi a számára elfogadható vallásellenesség minden mozzanatát, ezt azonban – sok-sok részletre kiterjedően – megteszi majd az *Isteni téveszme* című könyvében. A kompetenciára való rákérdezés azonban nem csak ezért téveszt célt. Nyilvánvaló, hogy Dawkins nem foglalkozik felekezeti különbségekkel, hiszen a vallásos magatartás *általános* képletét, modalitását igyekszik megragadni, s ehhez nincs szükség „elismert keresztény szerzők írásaira”. Másrészt figyelembe kell vennünk, hogy Dawkins *nem* teológiai szakszövegeket ír, hanem olyan ismeretterjesztő munkákat, melyeknek olvasói felekezetektől és tudományterületektől függetlenül kerülnek ki. Ezt a szerző minden egyes könyve bizonyítja, hiszen jórészt bestsellerekkel van dolgunk. De persze vissza is léphetünk a szöveg szintje felé: Dawkins művei olyan olvasókat konstruálnak, melyek minimális előismerettel rendelkeznek az adott tárgyat illetően, de ezt a hiányt maga a mű fogja áthidalni. A szerző ezért kerüli a szakszavak használatát, vagy ha bevezet ilyeneket, akkor elmagyarázza, hogy mit is ért alattuk, illetve nem bonyolódik bele olyan érintőleges dilemmákba, melyek kibogozása akadályozhatná az adott problémakör megközelítését.²³ Ezzel az ismeretterjesztő logikával (mely ugyanakkor valóban nem kerüli meg a nehéz kérdéseket, sőt; elnézést a kifejezésért: nem nézi hülyének az olvasót) hozzáférhetővé tesz olyan összefüggéseket, melyek ilyen formában bárki számára követhetőek lesznek. Dawkins (és a műfaj) szempontjából tehát mellékes, hogy a különféle felekezetek, szekták stb. milyen konkrét hitfelfogást vallanak (ezzel foglalkozzanak a teológusok, ha ez érdekli őket, még fokozatot is kaphatnak rá), a közöset próbálja ezekben megragadni, s ezt a *vakhit* fogalmával adja vissza. Az olvasók számára tehát evidens, hogy mit ért ez alatt (számos művében elmagyarázza), hiszen nem a teológiai ismereteit igyekszik fitogtatni. Ám ha szaktekintélyre van szükség a vakhit ismérveinek alátámasztásához, akkor nézzük egy gyors példa erejéig, mit mond erről Dennett:

Ha valaki arra akarja megtanítani gyerekeit, hogy Isten eszközei, akkor jobban teszi, ha nem arra tanítja őket, hogy ők Isten fegyverei, mert egyébként keményen szembe kell majd szállnunk vele: tantételeinek nincs dicsfénye, nincsenek speciális előjogai, és nem rendelkezik (...) elidegeníthetetlen érdemekkel sem. Ha az illető ragaszkodik ahhoz, hogy gyerekeinek hamis dolgokat tanítson – a Föld lapos, az „Ember” nem a természetes szelekció terméke – akkor végső soron azt kell várnia, hogy tanításait azok, akik közülünk szólásszabadsággal bírnak, mint hamisságok

²³ Dawkins saját stílusát érinti pl. *A vak órásmester* előszavában. Illetve az evolúcióról szóló másik alapművében ekképpen mond köszönetet mentorának: „Szeretnék köszönetet mondani Charles Simonyinak – nemcsak mérhetetlen nagylelkűségéért, hogy megkaptam jelenlegi állásomat Oxfordban mint tudományos ismeretterjesztő, de azért is, mert megosztotta velem gondolatait a tudomány széles rétegekhez való eljuttatásának művészetéről – melyek egyeznek az én elképzeléseimmel: / Ne beszélj nagyképűen! Próbálj fellekesíteni mindenkit a tudomány költészetével; magyarázataid legyenek olyan egyszerűek, amennyire azt a tisztesség megengedi, ugyanakkor ne kerülj el a nehéz kérdéseket! Különös figyelemmel igyekezz azoknak magyarázni, akik maguk is erőfeszítéseket tesznek a megértés érdekében!” Richard DAWKINS: *A Valószínűtlenség Hegyének meghódítása* (ford. Ortmann-né AJKAI Adrienne). Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001. 7.

terjesztését mutatják be, és ezt igyekszünk az első adandó alkalommal megvilágítani gyerekei számára. Jövőbeni jólétünk – mindannyiunk jóléte e bolygón – leszármazottaink oktatásától függ.²⁴

A példában nyilvánvalóan a gyermek perspektívája feleltethető meg a vakhitnek. Tökéletesen mindegy azonban, hogy milyen Isten nevében, milyen hitfelfogás alapján, mely dogmákat mozgósítva stb. használja ki ez a „valaki” azt, hogy bizonyítékok nélkül, pusztán ideológiai megfontolásból (ha ez megfontolás egyáltalán) nevelje fel utódait. Ha ez a teológia szerint védhető álláspont azért, mert nem tisztázza a szöveg, hogy a hit honnan fakad, akkor valóban fölösleges a tudomány és a vallás közti bármilyen párbeszéd erőltetése. McGrath azzal, hogy több helyütt kritizálja Dawkinst azért, mert elnagyolt képet fest a hitről, valószínűleg öntudatlanul is azt veszi védelmébe, ami számára sem szimpatikus. Amikor azt mondja, hogy „»Vakhit« lenne tehát a vallás, amely bizonyítékok ellenében halad? Aligha”²⁵, akkor ezzel olyan jelenségeket is menteni próbál, melyeket nem lehet elégszer és eléggé kemény kritikával illetni. Ha viszont a vallásos eszmefuttatások racionálisan, bizonyíthatóan stb. védhetőek, akkor ugyanez oknál fogva bírálhatóak, korrigálhatóak is, nem kell őket – pusztán létezésük miatt – tisztelni.

Figyeljünk fel továbbá arra is, hogy a Dennett-példa szempontjából érdekes-e vajon, hogy „Senki sem képes bebizonyítani Isten létezését, mint ahogy senki sem képes azt cáfolni.”²⁶ Ez a tudományra vet rossz fényt? Nem; pontosan ezért utasítható el a vakhit minden formája. Hozzá tartozik ehhez az is, hogy McGrath úgy véli, megsemmisítő csapást mér Dawkins ateizmusára azzal, ha be tudja *bizonyítani*, hogy a biológus ugyanígy hisz a darwinizmusban, vagy a tudomány erejében. (Erre utalhat a mű címe is.) Ez azonban a könyv egyik leglátványosabb tévedése. Dawkins ézszer hangsúlyozta már, hogy ha a tudomány egyes eredményei tőlünk függetlenül is helytállóak (a Dennett-idézetben van két ilyen), bizonyos állításai mégis ideiglenesek. McGrath maga is helyesen fejtegeti az elméletalkotás időlegességét, csakhogy nem veszi figyelembe a dolog másik oldalát, nevezetesen azt, hogy nem *minden* teória ilyen. Szerinte „A darwinizmus minden más tudományos elmélethez hasonlóan leghelyesebben csak átmeneti nyugvópontnak tekinthető, semmiképpen sem a végső célnek.”²⁷ Az utolsó tagmondat tartalmától akár el is tekinthetünk, hiszen nem végső célokról van szó (azokról a teológia szokott beszélni), a kérdés inkább az, hogy a darwinizmus olyan elmélet-e, mint az összes többi. Ha valaki kísérletet tenne arra, hogy felszámolja az evolúció bizonyítékait, akkor bizony óriási bajban lenne. Kismillió területen szembesülne az „elmélet” hatékonyságával, alkalmazhatóságával stb., sőt azzal is, hogy ez pusztán elmélet-e egyáltalán. Ismét Dennettet idézem, méghozzá azért, mert amit mond, az nem csak a saját véleménye:

A jelenlegi darwinizmus alapvető magja, a DNS alapú reprodukció és evolúció, ma vitán felül áll a tudósok között. (...) de nem egy vagy két hatalmas érveléslánc miatt, amelyek esetleg – még ha nem is hiszünk ebben – valóban rendelkezhetnek gyenge szemekkel, hanem a bizonyítékok fonalainak százazrei révén, amelyek ezt az elméletet az emberi tudás szinte valamennyi területéhez kötik. Újabb felfedezések vezethetnek drámai, akár „forradalmi” *eltolódásokhoz* a darwini elméleten belül, de az a remény,

²⁴ Daniel C. DENNETT: *I. m.* 559-560. (Valóban súlyos kérdéseket vet fel mindez az oktatás különböző szintjein, de ezzel most nem foglalkozunk. Természetesen ehhez hasonló példák garmadával szerepelnek Dawkins műveiben.)

²⁵ Alister MCGRATH: *I. m.* 147.

²⁶ Uo. 115.

²⁷ Uo. 134.

hogy az elméletet „megcáfolják” valamilyen világrengető áttörés révén, körülbelül annyira megalapozott, mint az, hogy vissza fogunk térni a geocentrikus világképhez és elhajtjuk Kopernikuszt.²⁸

Bölcsészlogikával ezt nem könnyű megemészteni, de hát a remény hal meg utoljára. Nos, McGrath ebbe az utolsó reménybe kapaszkodik a tények ellenében, s ehhez szíve-joga, viszont nagyon úgy néz ki a helyzet, hogy nem a darwinizmus van az esendő elméletek szintjén, hanem az azt elméletté degradáló teológia. Pontosabban az utóbbi által tételezett isteni világrend és kreacionizmus.²⁹

Kicsit más a helyzet azonban, ha Dawkins mém-elméletét vesszük szemügyre, amely ellen McGrath szintén hadakozik. Nagy erővel összpontosít arra, hogy bizonyítsa, a memetika nem emelkedhet a tudomány rangjára. A teológust valószínűleg kevésbé izgatná ez a probléma, ha Dawkins példái között nem szerepelne központi helyen a vallásos eszmék terjedésének magyarázata. McGrath nehezményezi, hogy a biológus a vallásokat az elme *vírusaiként* határozza meg. Eközben felvet egy megfontolandó lehetőséget, mely szerint az ateizmus is mémként fogható fel. Így ír:

Mi köze van mindennek Istenhez? Dawkins ateista, aki helytelenül gondolja azt, hogy a vallásos hit olyan „vakhit”, amely elutasítja a tények figyelembe vételét. Miért hisznek hát az emberek Istenben, amikor nem is létezik az Isten, akiben higgyenek? Dawkins válaszában lényege értelmében az Isten-mém az emberi elmében képes replikálódni, azaz lemásolni önmagát. (...) Az emberek nem azért hisznek Istenben, mert hosszasan és alaposan elgondolkodtak a hit kérdéseiben, hanem azért, mert megfertőzte őket egy hatékony mém. (Ezt az elgondolást később olyan formában fejtette ki, ahol a képzelt Istent vírusként mutatta be.) (...)

Ugyanennek természetesen igaznak kellene lennie az „ateizmus”-mémre is. Dawkins nem foglalkozik azzal, hogy a memetikai tárgyalásmód esetében miként terjed az ateizmus, feltételezhetően azért nem, mert felfogásának alapvető tétele értelmében az ateizmus tudományos szempontból korrekt nézet. Valójában azonban az ateizmus is egyfajta hit, amely magyarázatra szorul. Dawkins modellje ténylegesen megköveteli, hogy mind az ateizmust, mind pedig az istenhitet memetikai jelenségnek tekintsük. (...)

Ennek a megközelítésnek a problémája azonnal nyilvánvaló. Ha minden eszme mémekből áll vagy a mémek hatására jön létre, akkor Dawkins kifejezetten kényelmetlen helyzetbe kerül, hiszen el kell fogadnia, hogy saját eszméi is a mémek hatására alakultak ki. Ennek megfelelően például a tudományos tanok is az emberi elmében másolódo mémek következményei.³⁰

Nem tartom kizártnak, hogy ez McGrath könyvének egyik leginspiratívabb felvetése. Menjünk sorjában. Bár többen érvelnek amellett, hogy a mémek agyi struktúrákkal azonosíthatók, mégis valószínűtlen, hogy az információk – Dennett kifejezésével élve – egységes „agynyelvben” tárolódnának. Vagyis a mémeket *szemantikai* kategóriáknak tekinthetjük, melyek nem függenek a leírás „közös nyelvétől”.³¹ Úgy másolódnak, hogy közben az agy (vagy az elme) átalakítja őket (pontosabban fenotípusaikát), ezért leszármasításuk nyomán követése szinte lehetetlennek tűnik. Mindez látszólag meghiúsítja, hogy a memetika tudomány legyen. Ám rendkívül érdekes, hogy a közvetítő közegek (pl. a médiumokra gondoljunk) különbségei ellenére, mégis azonosítani tudjuk azo-

²⁸ Daniel C. DENNETT: *I. m.* 20-21.

²⁹ A kreacionizmusra McGrath könyvében is találunk példát: „Ugyanaz az Isten, aki a gondolkodás képességével teremtetten meg az emberiséget, elvárja, hogy ezt a képességet használjuk fel a világ felderítésére és leírására. A keresztény teológusok döntő többsége napjainkban ezt az álláspontot képviseli, és ezt képviselte a múltban is.” *I. m.* 127.

³⁰ Alister MCGRATH: *I. m.* 153-154.

³¹ Daniel C. DENNETT: *I. m.* 380-381.

kat a közös vonásokat, melyek alapján egy-egy mém körülhatárolható. (A genotípus-fenotípus fogalompár alapján a médiumok a mémek fenotípusain hagyhatnak nyomot, bár könnyen lehet, hogy az agy is egyfajta médiumként viselkedik.) A kulturális átadás tanulmányozása során tehát mégis alkalmazhatónak tűnik a mémközpontú szemlélet, de – s általában ez szokott félreértéseket okozni – nem azért, mert ezáltal feltérképezhető a kultúra egésze (vagy netán az agyműködés). Hanem azért, mert bizonyos kulturális jelenségekről be tudja mutatni, hogy nem azért alakultak ki és terjedtek el, mert igazak, hanem azért, mert *önmagukra* nézve előnyösek (önző gén analógia). Mindenki fogad és továbbít kulturális mintázatokat, törmelékeket, még akkor is, ha ennek nincs tudatában. Ahogy Dennett fogalmaz: „A »független« elme idegen és veszélyes mémekkel szembeni, önmaga megvédéséért folytatott küzdelme mítosz.”³²

Mármost innen nézve a mémeket két csoportra oszthatjuk. Egy részük mindenféle kontroll nélkül adódik tovább, más részük viszont – többek között éppen biológiai, környezeti stb. adottságainknál fogva – fennakadhat az elménkben kialakult és folyamatosan öntudatlanul is működtetett mémszűrőn. Az előbbi osztályban olyanok is akadnak szép számmal, melyek alkalmazkodóképessége rendkívül gyors, s egyik ismeretőjegyük éppen az, hogy akadályozzák saját kritikai megítélésüket. Dawkins szerint ilyen a vakhit mémje. Meghózzá azért – tehetjük hozzá –, mert miközben saját túlélését biztosítja, a vallásos mémek fennmaradását és terjedését is elősegíti (azok fenotípusától függetlenül). Az ateizmus – amennyiben McGrath nyomán szintén mémnek tekintjük – máshogy működik. Természetesen ellenállást fejt ki a vallásos mémekkel szemben, gátolja másolódásukat, legyengíti őket, de úgy, hogy saját terjedését ez az aktivitás még nem feltétlenül garantálja. Ugyanis az ateizmus önön igazságtartalmától függetlenül nehezen képes fennmaradni. (Később, amikor a szexuális szelekcióról ejtünk szót, világosabb lesz, hogy miért; itt csak a megkülönböztető faktor érdekes egyelőre.) Tehát míg az előbbi racionális, addig az utóbbi kételyszegény környezetben fejt ki nagyobb hatást (és nem fordítva!). Azonos feltételek közepette azonban – a memetika szerint – nyilván azok a mémek fognak jobban „boldogulni”, melyek az ellenük felsorakoztatott szelektív erőket jobb hatékonysággal semlegesítik. Ha egy mém akadályozza saját kritikai megítélését (persze tudományos hipotézis is kerülhet ilyen szituációba!), kedvezőbb helyzetben van, mint az, amelyik az ellenőrizhetőség mozzanatához kötött (pl. semmi pluszt nem ad hozzá a reprezentációkhoz, csökkenti az esélyét, hogy bedőlünk valaminek, nem veszi körül óriási reklámhad stb.). Ezzel magyarázható az Istenmém hihetetlenül gyors terjedése az infoszférában.³³ McGrathnak tehát csak részben van igaza, az ateizmust mémnek tekinthetjük ugyan, de ezzel olyan különbségekre bukkanunk, melyek alapján még elővigyázatosabbnak kell lennünk a vallásokat terjesztő mémek kritikátlan viselkedésével szemben. (A vakhit mellett ilyennek tartható véleményem szerint a fanatizmus is.) Az ateizmuson túl pedig a tudományos tanokról még kevésbé mondható el, hogy nélkülöznék az önkontroll mechanizmusát (pláne ha nagyobb időintervallumban gondolkodunk). Ugyanis a tényeket közvetítő elemek folyamatos bevonódása a szelekcióba az automatizmusok ellenében „dolgozik”. Egy tudományos elmélet nem azért dől meg, mert már nem „fertőző” (továbbra is lehet

³² Uo. 394.

³³ McGrath-nak nem tetszik a vírushasonlat (hiszen szó szerint érti és meggyőződése szerint Isten nem káros), mégis az analógia elgondolkodtató. Az emberi kultúrán igen sűrűn söpörnek végig „járványok”, vírusfertőzéshez hasonló tendenciák (pl. divatok). Talán azt érdemes hangsúlyozni, amit McGrath nem hajlandó észrevenni. Egyrészt a vírusok szempontjából mindenki potenciális gazdaszervezet (nem könnyű ellenük védekezni), másrészt terjedésüket rengeteg babona és tudatlanság övezi. (Másképpen a vírushasonlat igazolható is, hiszen a „gondolat” *önmagában* ugyanúgy életképtelen, mint az előbbi. Ebben az értelemben Isten bármilyen jellegű gondolatát – pl. elgondolhatatlanságának hipotézisét – is a mémhálózat tartja fenn.)

az), hanem azért, mert indokolatlan fenntartani a mémállományban.³⁴ (Ezért ezt nem is fejtegetnénk tovább, aki nem hiszi, járjon utána.)

Az előzőekből ugyanakkor az is világos, hogy a memetika tudományos rangra emelése *tényleg* nem magától értetődő (mondjuk az agykutatás szempontjából, bár a mémek által „fejlesztett” agy koncepciója nem teljesen légből kapott hipotézis³⁵). McGrath ide vonatkozó megállapításainak egy részével akár egyet is lehet érteni, de érdemes szem előtt tartanunk, hogy a szóban forgó terület Dawkins óta jelentős mozgásban van. Ráadásul a kérdések is időközben itt-ott megváltoztak (a kulturális epidemiológia például igen sok módosítást hajtott végre a memetika előfeltevésain, önreflexióra készítetve azt), többek között ezért lett volna érdemes McGrathnak *alaposabban* (nem csak egy-két hevenyészett összefüggés erejéig) szembesülnie Dawkins javaslatának további értelmezőivel. Susan Blacmore pszichológiai indíttatású elmélete mellett (vagy inkább azon túl) Dennettel például, aki – már sokszor emlegetett könyvében – önálló fejezetet szentelt a dilemmának (*Létezh-e a memetika tudománya?*), majd mindezt más megközelítésből is mérlegelte (*A mémek filozófiai jelentősége*). Ezek a gondolatmenetek McGrath-szal ellentétben arra a következtetésre jutnak, hogy a mém fogalma korántsem fölösleges, bevezetése már eddig is több hasznot hozott, mint amennyi kárt tett. Ezen a ponton tehát semmiképpen sem ajánlatos a teológus ellenvetéseit a tágabb kontextus nélkül olvasnunk.³⁶ Ha a memetika nem is lehet a természettudomány része, kultúraelméletként nagyon is használhatónak bizonyulhat.³⁷ (Rendkívül alkalmas például különböző tömegkulturális jelenségek megközelítésére, mint ahogyan az is érdekes, hogy az irodalom miképpen gondolta tovább a memetika alapelveit. Sajnos ennél a kérdésnél itt nem tudunk elidőzni³⁸, van ugyanis McGrath kritikájának még néhány olyan összetevője, melyre ki kell térnünk.)

Az eddigi gondolatmenet(ek) során igyekeztem kerülni az olyan összehasonlításokat, melyek statisztikákon alapulnak. Egész egyszerűen azért, mert a feltett kérdések természetétől függően a kisebbségnek is lehet igaza. McGrath azonban többször hivatkozik egy felmérésre, amely szerinte a vallás előnyösségét bizonyítja:

³⁴ Az előzőre jó példa lehet a „felkel a nap” mémje (ez ugye tudományosan hibás „elmélet”, de mégis öröklődik), a másikra pedig „a Föld lapos” koncepció mémje, melynek kritikátlan terjedése elakadt. Ha ezt a példát Dawkins elfogadná, akkor az előbbihez hasonlítaná az Isten-mém funkcionálását, de azzal a megszorítással, hogy az utóbbi sorsára fog jutni.

³⁵ Persze meghallgathatjuk erről agykutatók véleményét is. Feltétlenül ajánlható: William H. CALVIN: *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete* (ford. dr. CSILLAG András). Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997.; Jean-Pierre Changeux: *Az igazságkereső ember* (ford. PLÉH Csaba). Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. Mindkettő elismerően nyilatkozik a memetikáról, utóbbi a kulturális epidemiológia (Dan Sperber) eredményeivel is szembenéz.

³⁶ Ne csak a negatívumokra koncentráljunk tehát, ahogyan McGrath teszi. Csak egyetlen példa. „Megsemmisítő kritikaként” értékeli a szerző Martin GARDNER *Los Angeles Time*-beli írását, mely a mém fogalmának fejlethetőségét jósolja. *I. m.* 168. Eddig nem jött be a dolog, de ha be is jön, akkor azért, mert hosszú távon ez a kultúraelméletek sorsa. A memetika teljesítőképességét fölösleges összehasonlítani pl. az atomfizikáéval.

³⁷ Vö: SEBŐK Zoltán: *Élősködő kultúra*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.

³⁸ A memetikát dinamizáló irodalmi művek közül Neal STEPHENSON *Snow Crash* című cyberpunk regénye érdekelhetne megkülönböztetett figyelmet. Ebben a sumér-akkád mítoszokig visszanyúló történetben az események egyik mozgatórugója egy olyan neurolingvisztikai vírus, mely anno megváltoztatta az agy operációs rendszerét. A regény tehát memetikai kiindulópontból villantja fel a nyelv evolúcióját, s ugyancsak ebből származtatja az információs hadviselés koncepcióját. A *Snow Crash* egyik elhíresült – s témánkba vágó – részlete így hangzik: „Ami a legtöbb keresztény egyházban történik, annak kilencvenkilenc százalékban semmi köze a valódi valláshoz. Az intelligens embereknek ez előbb-utóbb feltűnik, és arra a következtetésre jutnak, hogy mind a száz százalék szarország, ezért kapcsolódik össze az emberek fejében az ateizmus az intelligenciával.” Neal STEPHENSON: *Snow Crash* (ford. KODAJ Dániel). Metropolis Media, Budapest, 2006. 69. (Lehet, hogy a teológusoknak több cyberpunk regényt kellene olvasniuk? Az ateizmus előbbi magyarázata sokkal kézenfekvőbbnek tűnik, mint az, amit McGrath olykor erőltet, hogy az ateizmus is egyfajta „hit”). Egy másik példa pedig William GIBSON *Trendvadásza* lehetne, melynek memetikai kiindulópontú elemzését RÁCZ I. Péter nyújtotta: A kultúra mint vírus. *Szörös Kö*, 2006/3. 49-53.

Egy 2001-es felmérés, amelynek során 100, bizonyítékokon alapuló, a vallás és az emberi jóllét közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányt vizsgáltak át, a következő eredményt hozta:

- 79 számolt be legalább egy pozitív korrelációról a vallásosság és a jóllét között.
- 13 nem állapított meg kapcsolatot a vallás és a jóllét között.
- 7 állapított meg kevert vagy bonyolult asszociációkat a vallásosság és a jóllét között.
- 1 állapított meg negatív asszociációkat a vallás és a jóllét között.

Dawkins egész világszerte pontosan ez utóbbi, a vallásosság és a jóllét közötti negatív asszociációra épül, márpedig a tanulmány szerint ezt csak a kísérleti eredmények 1 százaléka támasztja alá egyértelműen, miközben 79 százaléka egyértelműen elveti. Az eredmények egy dolgot legalábbis teljesen világossá tesznek: a témát tudományos bizonyítékok, nem pedig személyes előítéletek alapján kell megközelíteni és tárgyalni.³⁹

McGrath természetesen azt hozza ki az eredmények alapján, hogy a vallás jó nekünk, Dawkins érveinek semmi értelme. A teológus nem veszi tehát figyelembe, hogy a statisztika csak a *megkérdezettek* véleményét tükrözi, és körükben Isten ideológiai marketingje kiépültebb lehet, mint másutt. Ugyanakkor az, hogy a vallásos mémek különféle előnyökhöz juttatják a hordozóikat, izgalmas jelenség. Ahhoz hogy ezt megvilágítsuk, először át kell ugorunk McGrath könyvének Dawkins életművének legutóbbi fejezetéhez, majd pedig részben a biológus által kínált kereten is.

Isteni téveszme című sikerkönyvében Dawkins a vallásokat – egybeként – pszichológiai melléktermékként írja le. Eszerint a vallásos viselkedés valamilyen mögöttes pszichológiai hajlam téves működése, amely valaha hasznos lehetett. Vagyis „az őseinkben természetesen kiválasztódott hajlam eredendően nem vallás volt, hanem valami másra szolgált, és csak mellékesen nyilvánult meg vallásos viselkedésként”.⁴⁰ Ezt a hajlamot a biológus a gyermeki bizalommal és hiszékenységgel hozza összefüggésbe. Ugyanis a gyermeki agy számára szelekciós előnyt jelenthetett az, hogy kétkedés nélkül el kell hinni azt, amit a szülő vagy a felnőtt mond, krízishelyzetekben javasol. Dawkins megfogalmazásában:

A természetes szelekció olyan gyermeki agyakat hoz létre, amelyek hajlamosak elhinni bármit, amit szüleik vagy törzsi vezetőik mondanak nekik. Ez a bizalomteli engedelmesség érték a fennmaradás szempontjából, annak analógiájára, ahogy a lepkék a Hold segítségével tájékozódnak. A bizalomteli engedelmesség másik oldala viszont a szolgai hiszékenység. Ennek óhatatlan mellékhatása pedig a tudati vírusokkal szembeni kiszolgáltatottság. A darwini fennmaradással összefüggő kiemelkedően fontos érdekekből a gyermeki tudatnak meg kell bíznia szüleiben, akárcsak mindazon felnőttekben, akiket a szülei megbízhatónak mondanak. Ennek a bizalomnak automatikus következménye, hogy aki bíz, az nem tud különbséget tenni jó és rossz tanács között. Honnan is tudhatná a gyermek, hogy a „Ne pancsolj a krokodiloktól hemzseggő Limpopóban!” az jó tanács, az pedig, hogy „Holdtöltekor áldozd kecskét, nehogy eső legyen!” a legjobb esetben is csak fölösleges idő- és kecskepazarlás? Mindkét intelem egyformán megszívlelendőnek hangzik. Mindkettő tekintélyes forrásból származik, és ugyanazzal a tekintélyt parancsoló, engedelmességet követelő ünnepélyes komolysággal hangzik el. Ugyanez áll a világ, a mindenség, az erkölcs és az emberi természet kérdéseit illető kijelentésekre. És nagyon valószínű, hogy a gyermek, ha felnőtt, az egész csomagot – értelmet és értelmetlent egyaránt – természetesen ugyanebben a ragadós fennkölt modorban tovább fogja adni a saját gyermekeinek.⁴¹

³⁹ Alister MCGRATH: *I. m.* 138-139.

⁴⁰ Richard DAWKINS: *Isteni téveszme*. 186.

⁴¹ Uo. 189.

Dawkins szerint a vallásos vezetők, hittérítők stb. ezt a szituációt használják ki galád módon. A modellnek egyébként – kérdésünknel maradván – megvan az az előnye, hogy képes értelmezni a vallást kísérő előnyök (egy részének) mibenlétét is.⁴² A szerző ezt a modellt az evolúciós pszichológia eredményeire támaszkodva fogalmazza meg, s – mint hangsúlyozza – analógiaként kínálja a gyermeki tudat előnyös hiszékenységének magyarázatául. A hipotézis végső soron az emberi fajnál kialakult – a többi emlőshöz képest – kitolódott gyermekkorra vezeti vissza a hiszékenység eredetét. Látszólag azonban ez a modell nem néz szembe valamivel, mégpedig azzal, hogy – bár a gyermekkori hiszékenység a szocializáció során nem mindig számolható fel maradéktalanul, de ettől most eltekinthetünk – a vallásos tudat felnőttkorban vagy akár öregkorban is létrejöhet. McGrath – mivel Dawkins egyéb könyveiben is megpendített már hasonló „ötleteket” – ugyanezt veti fel, mikor megpróbálja a vallást eloldani a gyermeki naivitás képletétől. A példa természetesen a Mikulás, mondván, hogy az ember „kinövi” az ilyen jellegű téveszméket, a vallásos elkötelezettség viszont nem így működik. Az analógia azonban nem teljesen jogos, hiszen a Mikulás jóval újkeletűbb kulturális jelenség, mint a vallásos hit, és éppen arra épül, hogy „kinőhető”. Dawkins ennek a dilemmának (mármint hogy a vallás az ember életének későbbi fázisában is „megjelenhet”) az áthidalására remek párhuzamot javasol, a *rakománykultuszok* jelenségét.

Richard P. Feynman 1974-ben a Caltechen tartott tanévzáró beszédében már ráirányította a figyelmet e kérdéskör egy-két fontos jellegzetességére. Idézem a neves tudóst:

A Déli-tengereken léteznek a népek teherszállítvány-kultusza. Ők a háború idején látták repülőgépek leszállását, és ezek rengeteg holmit hoztak, és azt szeretnék, hogy most ugyanez történjen. Ezért aztán elkezdtek leszállópályákhoz hasonló dolgokat készíteni, ennek két szélé mentén tüzeket helyeztek el. Készítettek egy fakonyhót egy benne ülő férfi számára, akinek két fadarab volt a fején fülhallgatóként, és bambuszrudak helyettesítették az antennákat – ő az ellenőr, és most várják a repülőgépek leszállását. Végül is mindent helyesen csinálnak. A forma tökéletes. Minden úgy néz ki, mint annakidején. És a dolog mégsem működik. A repülőgépek nem szállnak le. Nos, ezeket a dolgokat nevezem teherszállítvány-kultusz tudományának, mivel ők a tudományos kutatás valamennyi látszólagos előírását és formáját követik, de kihagynak valami lényegeset, mivel a gépek mégsem szállnak le.⁴³

Feynman ebből a jelenségből bontja ki tudomány és áltudomány különbségét (többek között a tudományos gondolkodás becsületességének elvét), Dawkins azonban – bár nem hivatkozik az előbbire (ejnye! ejnye!) – másra is utal ezzel kapcsolatban. A rakomány- vagy szállítványkultuszok kialakulása (igen sok van belőlük, mint arról David Attenborough tudósított) ugyanis alkalmasnak tűnik a vallási buzgólkodás, a csodavárás megközelítésére. Függetlenül attól, hogy hajóval vagy repülővel érkezik az idegenek áruja, a kultuszok felbukkanása hasonló képleteket eredményez, s ebből következtetni lehet az emberi természet némely vonására. Dawkins így ír erről:

Nem szeretnék messzemenő következtetéseket levonni a csendes-óceáni szigetvilág déli területeinek rakománykultuszából. Mindenesetre káprázatos kortárs modellel szolgálnak arra nézve, hogyan támadhatnak vallások jóformán a semmiből. Különösen négy

⁴² Természetesen ezen előnyök nem mindegyike materiális, ahogyan a „jóllét” sem feltétlenül az. Vess össze Dawkins listájával: Uo. 214.

⁴³ Richard P. FEYMAN: *A teherszállítvány-kultusz tudománya: megjegyzések a tudományról, áltudományról és annak megtanulásáról, hogy ne csapjunk be önmagunkat*, in Uő: *A felfedezés öröme* (ford. D. Ill Márton). Akkord Kiadó, Budapest, 2002. 200.

tanulást sugallnak általában a vallás keletkezésével kapcsolatban, amelyeket itt röviden kifejték. Az első, hogy milyen döbbenetes gyorsasággal elő tud állni egy kultusz. A második, hogy a kialakulás folyamata milyen szédítő sebességgel betemeti saját nyomait. (...) A harmadik tanulság abból fakad, hogy hasonló kultuszok alakultak ki függetlenül, egymástól távol eső szigeteken. E hasonlóságok szisztematikus elemzésével megtudhatunk valamit az emberi pszichológiáról és a vallásra való hajlamáról. Negyedszer, a rakománykultuszok nemcsak egymásra, de régebbi vallásokra is erősen emlékeztetnek.⁴⁴

E koncepció szerint tehát a vallások helyi kultuszokként indultak, századok elteltével tovább csiszolódtak, majd olyan fejlett rendszerré váltak, melyek napjainkban megfigyelhetők. Mindezt mémszelekció (vagyis az eszmék, gondolatok, tantételek stb. kikristályosodása, kombinációja-megőrzése) tette lehetővé, szoros összefüggésben az emberi faj pszichikumának alakulásával. A gyermekkori képzelte barát jelensége ilyen módon kiegészülhet a pszichológiai szükségletek kiválasztódásával, s mindez már arra is alkalmas lehet, hogy tágabb keretben írja le a vallásos tudat működését. Első közelítésben tehát a vallás és a „jóllét” kapcsolata jóval mélyebb összefüggéseket sejtet (nem pusztán asszociatívakat), mint ahogyan azt McGrath elgondolja; és éppen Dawkins az, aki ezekre az összefüggésekre nagyon is odafigyel. De itt sem kell megállnunk, hiszen a kérdéskörnek olyan vetülete is van, mely egyéb adalékokkal szolgálhat a vallás „előnyeinek” megértéséhez.

Az evolúciós pszichológia legújabb eredményei szerint ugyanis a kreatív ideológiák elterjedése (a megbízható tudás ellenében) fokozza az *emberi elme díszítettségét*. Az utóbbi pedig megkerülhetetlen szerepet játszik a *szexuális szelekcióban*. A lehető legtöbb részletre kiterjedően tárgyalja ezt a fontos területet Geoffrey Miller, aki a kreatív ideológiákról (ide értve a vallásokat is) az alábbiakat mondja:

Ezek a hitük erősen függenek a szexuális szelekciótól, mert mint láttuk, az udvarlás alatt az embernek érdemes „feldíszítkeznie” a figyelmet jobban felkeltő mondanivalóval, mint a világ száraz és pontos tényei. (...) A szexuális szelekció a drámaibb, izgató vagy épp különösen megnyugtató ideológiáknak kedvez, amiket persze értelmesen és esztétikailag kiegyensúlyozottan kell előadni, fűszerezve a szellemes komikum vagy a nemes tragikum elemeivel tartalom szerint. Ha ez a hatás már elődeinknél is működött, és miért ne működött volna, akkor az emberi elme szórakoztatónak és vonzónak formálódott ki az evolúció sok évezrede alatt, ugyanakkor azonban esendőnek is abban az értelemben, hogy bizonyos mértékig elvesztette kapcsolatát a realitással. Az evolúció az ilyesmit mindaddig nem bünteti – gondoljunk megint a pávafarokra és más kockázatos díszítményekre –, amíg a valóságtól elrugaskodott ideológiák nem ássák alá túlzottan a létfontosságú adaptációk érvényesülését.⁴⁵

Nem idézem tovább hosszasan Millert, világosan látszik, hogy miről van szó. A vallás által kínált előnyöknek történeti és biológiai dimenziói is vannak, s erről McGrath tökéletesen megfelelkezik, amikor számon kéri Dawkinson a „negatív asszociációkat”. Mindez tudomány és vallás vitáját is olyan kontextusba helyezi, melyet érdemes figyelembe vennünk, ha állást foglalunk a kérdésben. Belátható tehát, hogy a természetes szelekció létrehoz ugyan kommunikációs formákat, de közben a velük kifejezhető világmodellek torzulásának irányába is hat. Ahogy Miller fogalmaz: „lehetünk vagy

⁴⁴ Richard DAWKINS: *I. m.* 220-221.

⁴⁵ Geoffrey MILLER: *A párválasztó agy. A párkapcsolat szerepe az emberi agy evolúciójában* (ford. Vassy Zoltán). Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 372.

unalmas igazmondók vagy érdekes hazudozók, de egyszerre a kettő nem”.⁴⁶ Mindez azonban az emberi elmének csak egy nagyon kicsi szeletét érinti, hiszen az ideológiákon túl a szellemi adaptációk jelentős hányada megbízhatóan irányítja viselkedésünket. Igaz persze az is, hogy ez a leglátványosabb rétege elménknak, ezért is vitatkozunk róla oly sokat. Millerrel szólva „A szexuális szelekció itt ásta alá az evolúciós ismeretelmélet elvárását, azzal, hogy megismerési funkcióinkat átváltoztatta a fittség reklámdíszéivé igaz tények közvetítői helyett.”⁴⁷

A vallás evolúciós (és memetikai) megközelítése tehát – McGrath minden érve ellenére – nagyon is hozzá tud szólni azon kérdések többségéhez, melyeket a teológia is a maga ügyének tekint. Még hozzá úgy, hogy még arra is javaslatot tesz, honnan származhat az Isten-mém (vagy ha nem tetszik ez a szó, akkor -gondolat), miért alakult ki, hogyan terjed stb. Nyilván ez megütöztetést kelt azokban, akik nem veszik a fáradságot, hogy tudományos kérdésekben is tájékozódjanak (a vallási mítoszokat, mi tagadás, könnyebb megtanulni⁴⁸). Mivel – mint jeleztem – „a butaság örök”, térjünk vissza még egy kicsit McGrath statisztikájához. De előbb mutatok egy másikat:

Amerika egyik legismertebb „tévészemélyisége”, Jay Leno 1999 júniusában egyetemi hallgatókat hívott meg, és műsorában – egyebek közt – a következő kérdéseket tette fel nekik:

Kérdés: Ki találta fel a villanykörtét?

Több felelet: Thomas Jefferson (1743–1826), az Egyesült Államok harmadik elnöke. (A feltaláló Thomas Edison volt, 1878-ban.)

Kérdés: Mennyi három a négyzetten?

Felelet: Huszonhét. (Egy másik felelet: Hat.)

Kérdés: Hány Fahrenheit-fokon forr a víz?

Több felelet: 115 °F. (A helyes válasz 212 °F. Angolszász országokban nem Celsius, hanem Fahrenheit-fokkal mérik a hőmérsékletet.)

Kérdés: Mennyi ideig tart, amíg a Föld megfordul a tengelye körül?

Két felelet: Fényévekig (!). (A fényévet nem az idő, hanem a távolság mérésére használjuk.)

Egy másik felelet: Huszonnégy „tengelyekig”. (Sic!)

Kérdés: Hány holdja van a Földnek?

Felelet: Már nem emlékszem rá pontosan. (Ez a diáklány egy csillagászati tanfolyamon vett részt, és jeles eredménnyel végzett.)

Berman ezen a ponton megjegyzi: az amerikai felnőttek tudományos tényekkel kapcsolatos tudatlansága lélegzetelállító.⁴⁹

Mi köze mindennek McGrath statisztikájához? Vajon mit válaszolnának a megkérdezettek arra, hogy „a vallás jó-e?” Nagyon is kiszámítható az eredmény. Csak né-

⁴⁶ Uo. 375.

⁴⁷ Uo. 375.

⁴⁸ Vö: „Az utóbbi évszázadok során a tudományos megismerés óriási fejlődésen ment keresztül, ugyanakkor társadalunkban még aktívak (és erőszakosak) a vallásos mitológiák. A világ megértésében jelen lévő óriási hézagokra nézve hatékony helyettesítői ezek a tudományos megismerésnek. Könnyebben érthetők és adhatók át, mint a tudományos ismeretek, épp ezért választódnak ki, és könnyen helyettesítik a tudomány fejlődése révén egyre elvontabb és nehezebben elképzelhető tudásokat. Szenevélyes csatlakozást és korlátlan reményeket váltanak ki a legelesettebbeknél. Végső megoldást jelentenek azok számára is, akik a tudományos megismerés elégtelensége vagy a vele való visszaélés ellen küzdenek, gyakran a legelemibb logikát is semmibe véve.” Jean-Pierre CHANGEUX: *I. m.* 265. (A részletben pótoltam egy névelőt.) Az a jelenség, amire a neves agykutatótól idézett részlet kifut, elképesztő méreteket ölt. Mókás például, ahogyan a kreacionisták az utóbbi években felfedezett (megpillantott) galaxisokat próbálják magyarázni az Isten-elv alapján; de nem terelem el a figyelmet, mindjárt jön néhány vadabb állítás.

⁴⁹ CSOKITS János: Amerikai kultúra, avagy a tudatlanság kultusza. *Kortárs*, 2005/2. 52.

hány adalék: a *Nature* 2003-as felmérése szerint az amerikai lakosság egynegyede hisz a boszorkányok létezésében, 40 százalék a az ördögtől való megszállottságban, de a diplomával rendelkezőknek is mindössze csak a 16 és fél százaléka fogadja el, hogy a *Homo sapiens* Isten segítségével nélkül fejlődött ki az évmilliók során. A Gallup 1999-es felmérése szerint az amerikaiak 70 százaléka azon az állásponton van, hogy a darwinizmus mellett a teremtésre vonatkozó más elméleteket is tanítani kellene az iskolákban. A *Time* egyik felmérése szerint az amerikaiak 70 százaléka hisz az angyalok létezésében, 50 százalékuk szerint földönkívüliek élnek közöttünk, de a kormány ezt titkolja, 30 százalékuk pedig azt állítja, hogy érintkezésbe került halottakkal.⁵⁰ Nem folytatom, valószínűleg ez csak a jéghegy csúcsa. Ez volna az ideális állapot? Intergalaktikus szemmel nézve, mintha tényleg járvány söpört volna végig Amerikán, megfertőzve a lakosság nagy részét valamilyen kóros vírussal... McGrath statisztikájának mindemellett olyan összetevői is lehetnek, mint például az „Istenkáromlás” büntetése egyes országokban (ne csak jogi procedúrára gondoljunk) vagy az ateizmus *elvi* elutasítása. Dawkins mondandója erről nagyon is ide passzol:

Wendy Kaminer ügyvédnő nem nagyon túlzott, amikor azt mondta, kigúnyolni a vallást éppoly veszélyes, mint zászlót égetni egy amerikai Legion Hallban. Az ateizmus helyzete ma Amerikában a homoszexualitás ötven évvel ezelőtti megítéléséhez hasonlítható. Ma már a Meleg Büszkeség mozgalom felléptével előfordulhat, ha nem is túlságosan könnyen, hogy egy vállaltan homoszexuális embert megválasszanak valamilyen köztisztviselésre. Egy 1999-es Gallup-felmérés arról kérdezte az amerikaiakat, szavaznának-e olyan, képzettsége szerint alkalmas személyre, aki nő (95% igen), római katolikus (94% igen), zsidó (92% igen), fekete (92%), mormon (79%), homoszexuális (79%), vagy ateista (49%). Jól látszik, hogy nagy út áll még előttünk. Pedig az ateisták száma, különösen a művelt elit körében, jóval magasabb, mint sokan gondolnák.⁵¹

Szinte biztosak lehetünk benne, hogy a vallásosság összefügg a természettudományban való járatlansággal. Azt is mondtuk azonban fentebb, hogy kételyszegény környezetben bizony felélénkülhetnek a vakhitet ellensúlyozó tendenciák (mintha a tudomány „védelmet” biztosítana tőlük). Lehet, hogy Dawkins szalmaszálba kapaszkodik (1 százalék?), de – s most az ateizmust tegyük félre – az ilyen jellegű tudományos-ismeretterjesztő tevékenységre óriási szükség van. S McGrath könyve ezen a ponton ismét félrevezető: „messianisztikusnak” nevezi a biológus törekvéseit, holott az egyetlen könyvében sem „kinyilatkoztatások” alapján jut el végkövetkeztetéseihez. Az általa javasolt utat bárki bejárhatja és ellenőrizheti, hiszen – a teológus állításával ellentétben – tudományos eredményekre támaszkodik, nem pedig hitbéli igazságokra. Ha a gének (és a mémek) Dawkins Isteneinek tekinthetők (ahogy McGrath állítja), akkor ezek viszont olyan istenek, melyek kivezethetnek bennünket a vallások okozta mémviharból. Erre mi magunk vagyunk a bizonyíték. És még csak hinnünk sem kell bennük. Ha hisszük, ha nem, gényeink a DNS-ünkben lévő információ (bázisrend) alapján egyetlen sejtől ugyanúgy felépítettek bennünket, mindannyiunkat külön-külön, (virgázát analógia) ahogy az evolúció tette ugyanezt a földi élővilággal.

Befejezésképpen még néhány apróság. Miután McGrath próbálja meggyőzni olvasóit, hogy fokozódik az érdeklődés tudomány és vallásos hit párbeszéde iránt, a keresztény találkozás a természettel új motivációkat nyújt annak tanulmányozásához, egyre többen foglalkoznak az áhítat fogalmával stb. stb., így összegzi mondandóját:

⁵⁰ Uo. 52–53. (A tanulmányban mindezek mellett egyéb „érdekes” adatok is találhatóak.)

⁵¹ Richard DAWKINS: *I. m.* 12.

Bizonyos vagyok benne, hogy mindannyian nagyon sokat tanulhatunk egymástól, ha jóindulattal és pontosan vitázunk. Az a kérdés, hogy létezik-e Isten, és ha igen, akkor milyen lehet, a túlzott önbizalommal megáldott darwinisták jóslata ellenére Darwin kora óta sem tűnt el, sőt, szellemi és személyes szempontból egyaránt igen jelentős marad. Egyes elmék az érvelők mindkét táborában bezáródhatnak, ám a tények és maga a vita azonban soha nem érnek véget.⁵²

Mondanám, hogy a Kalligram Kiadó által megkezdett könyvsorozat (*Tudomány és Vallás*) ennek a szép gondolatnak a jegyében indult útjára. (Persze sokkal érdektelesebb sorozatok is léteznek, pl. *Miért hiszek?* stb.) Kérdéses azonban, hogy érdemes-e ezt a játékot erőltetni, hiszen abban a pillanatban, amikor az értekező – ahogy fentebb is szó volt róla – a darwinizmust elméletként kezeli, a tények státusza azonnal megváltozik; ugyanakkor egy Istent tételező érvelésben mindent meg lehet kérdőjelezni az alapján, hogy „még ez sem bizonyítja Isten nemlétét”, hiszen a szerző éppen ebből indul ki, s ehhez tántoríthatatlanul ragaszkodik. Míg a bírált tudósok szerint ha „Istennel az égvilágon mindent meg lehet magyarázni, akkor pontosan ezért nem magyaráz meg semmit”, vagy még egyszerűbben: „a világ Isten nélkül is megmagyarázható, akkor viszont semmi szükség rá”. Ezt az utóbbit pedig még csak kíséreltképpen sem hajlandóak átgondolni a McGrath-hoz hasonló „vitázók”, hiszen – mint állítják – „Isten léte nem a tudománytól függ”. A sorozat tehát igen könnyen olyan lehet, mint a rétestészta; és nem prezentál majd mást, mint a különböző kulturális zónák egymás általi „elszenyyezését”.

Másrészt biztosak lehetünk abban (s majd meglátjuk, ez az előrejelzés bejön-e), hogy ami McGrath-nak sem sikerült, az másnak sem fog. Megfordítva az általuk hangoztatott képletet: a tudomány tényeit nem fogja tudni megcáfolni a teológia. De van a vitának egy másik akadálya is: a felgyülemelő tudásanyag következtében egy kutató valószínűleg egy másik területről ugyanazokból az ismeretterjesztő munkákból értesül, mint a széles nagyközönség. Ezért ki van annak téve, hogy ismereteit jobban befolyásolhatják egy-egy szerző személyes elfogultságai, mint a tudomány maga. (Még akadémikusok is hajlamosak olyan elejtett nyilatkozatokra, melyeket semmi sem igazol. Ez valószínűleg kiküszöbölhetetlen tényező.) McGrath könyve többek között azért tűnt ígéretesnek, mert azt az elvárást keltette, hogy a szerző az érme mindkét oldalát látja. Ez azonban sajnos nem jön be, a professzor teológiai elfogultságai felülkerekednek tudományos képzettségén. Teljesen mást ért például *bizonyítás* alatt, mint a tudósok többsége, és az ehhez hasonló eltéréseket hosszasan lehetne sorolni. Olykor még a humorérzéke is elhagyja (ez megint különbség Dawkins és közte), például a könyv vége felé hivatkozott részletben nem fedezi fel azt az ironiát (sem), amely pedig kétségtelen jellemzője a sztárbiológus stílusának. Az idézett részlet a következő:

Ugyanazok az áhítatra, tiszteletre és bámulatra készítő indítatások terelték Blake-et a miszticizmus felé (...), amelyek másokat a tudományhoz vezéltek. Eltérő az értelmezésünk, de ugyanaz izgat bennünket. A misztikus elégedetten sűtkérezik a csodában és örömeit leli a rejtélyben, amit nem arra „szántak”, hogy megértsük. Ugyanezt a bámulatot érzi a tudós, ez azonban nem elandalítja, hanem nyugtalanítja; felismeri a mély értelmű rejtélyt, majd hozzáteszi: „De már dolgozunk rajta!”⁵³

⁵² Alister MCGRATH: *I. m.* 198. (Az idézetben az „akkor milyen lehet” tagmondat után szereplő pontot vesszőre cseréltem, így az állítás érthetőbb.)

⁵³ Uo., 195. Az idézet forrása: Richard DAWKINS: *Szivárványbontás. Tudomány, szelfényvesztés és a csoda igézete* (ford. KERTÉSZ Balázs). Vince Kiadó, Budapest, 2001. 29-30. (A részletet a hivatkozott mű alapján korrigáltam.)

McGrath ezt természetesen nem hagyja annyiban, és elkezd bizonygatni, hogy Blake felfogása távol áll a keresztény teológia tanaitól. Ez pedig itt édes mindegy, hiszen Dawkins a „csodákkal” szemben felvehető tudományos magatartást modellálja, s ezt megspékeli egy jó érzékkel elhelyezett retorikai felkiáltással (mely ráadásul éppen egy fertőző „egyed”). De hát mit lehet tenni, a teológusnak nem jön be Dawkins retorikája, általában nagyképűnek tartja a biológust. Ezt már én teszem hozzá: akinek van is mire nagyképűnek lennie (ha éppen az akarna lenni). A McGrath-féle „akadály” ellenére ateizmusának is kezd foganatja lenni. Amikor Hargittai István megkérdezte a Föld első számú genetikusát, hogy „Nyíltan bevallja, hogy nem vallásos?”, akkor Watson így válaszolt: „Igen.” Majd arra a kérdésre, hogy „Az Egyesült Államokban ez nehezen vállalható, ugye?”, a következőket mondta: „A Richard Dawkins-i értelemben nem. Gyerekkoromban ugyanúgy gondolkoztam, mint (Richard) Feynman. Nem fogadhatjuk el Krisztust revelációként.”⁵⁴

Watson kapcsán pedig megfogalmazhatunk még egy tényezőt, mely arra int, hogy McGrath jóslata meglehetősen utópikus. Nem arról van szó persze, hogy a Watsonhoz hasonló tudósokat nem lehet meggyőzni (bár Watson tényleg nem lehet), hanem arról, hogy a tudomány teológiai kritikája hiába irányul mondjuk egyetlen kutató ellen. Mögötte ugyanis ott áll a névtelenek irtózatosserege, rengeteg másik kutató, több szakág, kismillió felfedezéssel. McGrath sehol sem veszi figyelembe, hogy korunk tudományossága bizonyos értelemben névtelen, a magányos tudós szerepét átvették az arctalan kutatócsoportok. Ahogy Hargittai tanár úr fogalmaz: „a tudományos felfedezések mögött álló kutatók neve ritkán marad fenn sokáig – néhány rendkívüli felfedezéstől eltekintve (...) –, mert ha az egyik tudós nem fedez fel valamit, egy másik hamarosan megteszi.”⁵⁵ Vagyis ha Dawkins éppen „el is viszi a balhét”, ezzel a darwinizmus meg sem rendül. Az a bizonyos „arctalan tömeg” ugyanúgy az evolúció tényéből kiindulva fogja végezni kutatásait. (Aztán – ha McGrath-nak úgy tetszik – egy részük elmehet persze a templomba, de ez az előbbi semmilyen szinten nem befolyásolja.) Osztyák ugyanis azt a felfogást, melyet Miller nemes egyszerűséggel így fogalmazott meg: „Az evolúciónak az a dolga, hogy ösztönözzön bennünket, nem pedig az, hogy kielégítsen.”⁵⁶ De vajon hajlandó-e ehhez hasonlóan egy teológus azt kockára tenni, hogy Isten nélkül nem ragadható meg az élet értelme?

Záróformulaként nem szolgálhatok olyan magasröptű metaforikával, ahogy McGrath zárja könyvét, Dawkins *Szivárványbontásának* utolsó mondatát megtoldva egy zsoltáridézettel⁵⁷; ezért inkább rosszmájú leszek. A teológus az isteni szemellenző következtében meglehetősen elkent képet lát csak a darwinizmus konkrét eredményeiből és a memetikából; pedig az „ördög” a részletekben lakozik... Hiszen – Einsteint variálva – a világmindenséggel kapcsolatban az a leginkább fölfoghatatlan, hogy – a vallások egymásnak ellentmondó állításai ellenére – meg lehet érteni.

⁵⁴ HARGITTAI István: *Doktor DNS. Öszinte beszélgetések James D. Watsonnal*. Vince Kiadó, Budapest, 2008. 32. (A „van mire nagyképűnek lenni” szituációhoz egy adalék: Watson „Amikor meg akarta látogatni Salvador Dalít, azt írta neki: »A világ második legzseniálisabb embere szeretne találkozni a legzseniálisabbal.«” Uo. 20.)

⁵⁵ Uo. 50.

⁵⁶ Geoffrey MILLER: *I. m.* 338.

⁵⁷ „Ha figyel egymásra Keats és Newton, meghallhatják a galaxisok énekét. Vagy akár azt is, amint a mennyek Isten dicsőségét hirdetik.” Alister MCGRATH: *I. m.* 198.

PERMUTÀGIÒ

The background of the page is a light grey color with a fine, woven texture. Overlaid on this are several abstract, hand-drawn elements. On the right side, there are thick, dark grey, brush-stroke-like lines that curve and loop, resembling calligraphic or gestural marks. On the left side, there are several thin, black, curved lines that appear to be light pencil or pen strokes, some of which are more defined than others.

Marno János

Ellenzések

Miért hazudik az ember? Miért
görnyed domb gyanánt egy síkon, mely nem visz
sehová, hisz' kerek? Mit akarhat
elérni vele, ami őt magát még
ne érintette volna meg? Miféle
szél cibálja reggel óta elméje
padján a fákat? Továbbá: mit ért,
egyáltalán, az elme padja alatt?

Később, a parkban járva, egy kisfiún
akad meg a szeme: Halála ez a
gyerek. De szép halál, meg kell adnia.
Lábát tehát neki-nekilódítva
halad odább, éjszakába nyúlóan,
mint egy teknőben, lomha halottait
kelesztvén a lombját bújó holddal.

Mintegy lepedőbe burkoltan lépdél,
fürdés után kevéssel, dagadt térddel,
álomtalanul. A szappan kiugrott
a kezéből a kabinban, kisiklott
egy ficamlással, és elhamvadt nyomban.
Cserébe macskákat pillant meg most,
túlgömbölyödöttek, mint a disznók,
és körülötte ólálkodnak már
mióta, szemére fájhat a foguk.

Hajnalra annyira lehül, hogy vacog.
De vacogna már attól is, hogy rég rossz,
rég rossz. A fiúcska ott a nyomában,
ha hátrafordul, az visszamosolyog,
mosolya, mint a víz. S olyan vasízű
is, mint a kútvíz, egy-egy falikúté,
sokáig fogja érezni még az ínyén
és a nyelvén. És nem bírja lenyelni,
nem bírja lenyelni, nem bírja lenyel

Gál Ferenc

Nincs alku

Megmondtam előre:
csupán az ideális óra elég jó.
Amikor az élet sója titkos
raktárakba gyűlik, a kétely,
de a szánalom is elillan,
és a hó csupán a fürdőházat
nem képes befedni.
A köldöknéző eltelve a látvánnyal
érzi, hogy az állatkórház
tömbjében is tudna aludni.
Csakhogy éppen ilyenkor a méz
alatti freskó lakomája is folytatódik,
és a fedett ételekre hőseim sem
testépítők között várnak.
Ahogy a nap a felhők fölött
követi a holdat, a kettős hatásra
az asztalukhoz vágó agitátor
szerelmes kamaszként hallgat
a kulcslyukon át szerzett tudásról:
az ideális órában a hölgyek keble
fehérebb a süket telefonnál,
és kapcsos retiküllel karjukon
szerelemgyereket fogannak.
Esetleg kovácsszénen főzött
kávével kínálják a kérőt,
akit végre nem izgat a keringés
meg az elforgó állatöv melankóliája.
Érzi, hogy a jeligénél alig hosszabb
mondatokkal célba érhet, hátradől,
és mosolyog, mint aki elsütötte már,
hogy összemérhetnénk a tenyerünket
és a talpunk.

C. V.

A tudós hagyomány szerint
világra jöttöm éjszakáján
a levegőt baglyok kavarták,
a hasított fa égett, mint az álom,
és a szobrok elnagyolt szemébe
nem szökött könny.
Három napos koromban,
ahogyan kell, pokrócba csavartak
és elvittek a jóshoz.
Ő azonban házon kívül volt,
szüleimnek rögtönözni kellett.
Mire a legjobb hajlatokat kinőttem,
így is fújtam, hogy a vetített alakok
nem közölünk valóak, a fák éjszaka
nem fájdalomban nyögnek,
az égen járó csillag földi mása pedig
árbockosárból sem közömbös.
Azután felvirradt a kristálytisza nap
a ligetben. Hajamból kinyesett egy darabot
a kertész, a többiek pedig bokronként
szűkülő körökben fárasztani kezdtek.
Nem éreztem semmit, ahogy véremmé vált,
mi is az a falkaszellem, hallottam viszont,
hogy a napernyők alól jeleznek.
Hófehér sípjukkal körbejártak,
sötét szemüvegükkel rám meredtek,
illatuk pedig csak lassan oszlott,
ahogy kiválasztottak a feladatra,
amivel a jelek szerint érdemes
azonosulnom még néhány évig.

Hanula Zsolt

Apám: újratöltve

Apámnak az anyámat követő, illetve a vele párhuzamosan futó feleségeinek nevét nem mindig tudtam helyesen megjegyezni. Volt, akinek ő sem tudta biztosan a vezetéknevét. *Hogy írja a Klára a nevét, i-vel vagy y-lal?* – kérdeztem rá az akkorira, mert épp az esküvői meghívókat töltöttük ki. Ő persze képtelen volt ellenállni a kísértésnek, hogy el ne süsse azt az ócska viccet, hogy *a Klárát K-val írja*, és rötyögött. Tudtam, csak időt akar nyerni, az idő itt úgy kellett neki, mint egy falat kenyér (a mindennapi kenyér, atyámnak, aki ellenben nem mindennapi, ez hamarosan kiderül), addig is gondolkodott. Így, miután kihoztuk a poénból a maximumot, már nekem kényelmetlen színpadiassággal tettem fel a kérdést helyesen, hogy tudniillik a családnevét hogy írja – *Tarlóczy vagy Tarlóczy?* Az itt következő pillanatokban az álca-kacaj hamis hangjait a hezitálás kínos csöndje szorította ki. Mígnem a máskor mindig csendesen szorgos másodpercmutató is egyre hatalmasabbakat kezdett kongani, csak úgy visszhangzott az egész szoba, *sose kérdezd, kiért szól a harang: érted szól*, a nagy döngés nekicsapódott a szemközi falnak, onnan visszapattanva épp a már megindult következő hanghullámmal találta volna szembe magát, iszonyú robaj kitörése fenyegetett, amikor apám megelőzve a katasztrófát, magabiztosságot tette rávágta: ipszilonnal.

A cé vagy cézé szórszálhasogatásába már nem is akartam becsalni, ennyi tisztelet azért bennem is volt.

Amúgy profi módon hazudik, isten bizony, le a kalappal, csak engem már nem tud átejtetni, ami pedig nem mindig baj.

Gyerekkoromban többen azzal vigasztaltak, akinek négy féltestvére van, ne nagyon várja el, hogy az apja majd egyformán törődik mindegyikkel, az ember mégsem járhat stopperrel a kezében. Például: gyere kisfiam, húsz percünk van még, hogy a majomházból kiérve megegyünk egy sajtos-tejfölös lángost, aztán mennem kell az öcsédért, vele ma negyedórával többet kell töltenem, mint a múlt héten, akkor elkéstem, az anyja persze nem értette meg, az se sokkal normálisabb, mint a tiéd, ordibált, te legalább nem ordibálsz, bár te meg úgy nézel, úgy, mégis inkább ordibálnál, mert ezt a néma tekintetet az ellenségeimnek se kívánom, na gyere, mert úgy látom, egyre nagyobb a sor a lángososnál, francot se érdekli már ez az ocsmány pávián. Máskor szomorúan értesített, hogy állatkerti látogatásunkat egy egyelőre meg nem határozott időpontra vagyunk kénytelenek halasztani, a pávián tudniillik tragikus hirtelenséggel bárányhimlőt kapott. Ilyenkor nem tudtam eldönteni, a fia cserbenhagyása okozta nyilvánvaló szégyenérzetét igyekszik esetenül viccbe oltani, vagy tényleg ilyen hülyének néz, és én, a bölcs alsó tagozatos, a legjobban teszem, ha meghagyom őt ebben a hitében. (Mindazonáltal megkértem anyámat, telefonálna oda az állat hogyléte felől érdeklődve, de ne annyira direkt módon kérdezzen rá, inkább húzza csőbe valahogy a telefonkezelőt, akivel apám nyilvánvalóan összebeszél.)

Később aztán a futballpályára kezdtünk járni. Ez neki marha jól jött, mert oda amúgy is kiment, mindig. Ezzel hát kettőt ütött egy csapásra, hiszen hirtelen heti két, két és fél óra hasznosan eltölthető plusz szabadideje lett: tizennégy lapos rómi, vagy uruguayi kanasztá, ahol a közbeiktatott joker helye végleges, noha a két lap mellé helyezett joker áthelyezhető. (Nem sikerült megkedvelnem, látszatszabadságot nyújt csak, én pedig már akkoriban szerettem mondatcsonkjaimat úgy rakogatni ide-oda, ahogy jól esik; mondta is apu, *kapsz, gyerek, olyan posztmodern, hogy a fal adja a másikat*). De ahogy nőttem, a kezembe vettem az irányítást, és azzal álltam elő, hogy ide egyedül is kijönnék; *nem hiszed?*, és a következő héten már nélküle mentem, ott

pedig „összefutottunk”. Milyen remek, vigyorogtam, hogy mintegy heti grátisz, ismét találkozunk! Mert ez nem hivatalos, ülhetne itt akárki vadidegen (*Az más!* – így ő, – *De mennyire...* – így én), hogy én ülök itt, hát istenem, tedd csak el azt a stoppert. Így győztem le apámat a saját pályáján. Évekkel később legénybúcsú gyanánt is odamentünk, szomorúan nedves idő volt, de ezt nem tudtam be semmilyen fenyegető jelnek. Végignézttem a lelátón, az eső rátapasztotta a faleveleket a padokra, visszataszítóan nyálkás volt minden, így, bár a finnyásak helye odébb volt, a legtöbben mégis inkább széthajtogattak egy újságot, és arra ültek rá. De a nedves deszkáktól átázott az is, s a gyenge minőségű papíron a már oszlásnak indult zombi-betűk sunyin beleszívódtak a világosabb nadrágokra. Szünetben felálltunk, hogy ne gémeredjünk el annyira, akkor láttuk, volt, akinek a fenekén ott sötétlettek az előző napi eredmények tükörírásban. Ha patetikus akarok lenni (ki akar *tudatosan* patetikus lenni?), azt mondom, a múlt így hagy rajtunk nyomot: kifordítva magát sarkaiból, funkciótlan cizelláltság.

Tekintetem elgondolkodva hagytam ott vastag, őszes bajszán, figyelve, ahogy tola-
kodóan kap bele a hirtelen előkerült ősz. Ezen meg nevetett. Folyton ezt játszuk. Ő
igyekszik mindig egy maréknyival taplóbbnak mutatni magát, mint amilyen, én meg
ugyanannyival csiszoltabbnak a valós önmagamnál. A közönségsikert persze ő aratja.
Vastag, őszes bajszán, figyelve, ahogy tola-
kodóan kap bele a hirtelen előkerült ősz, figye-
litek, ez tán el is sülyedne szégyenében, ha egyszerűen csak odakaparná, hogy hideg
volt. Ilyenkor a közönség almaborszagút röhög. De nem hálálja meg nekik a sikert,
ha lehetősége van rá, könnyörtelenül lehordja őket is, olyankor álmélkodva hallgatom.
Néha velem is vitatkozik, olyankor is csak hallgatom. Így elmesélve ezek nyilván fura
vitáknak tűnhetnek, de mellette nehéz megszólalni. Konfliktusaink fő forrása, hogy én
időnként felismerem, ő valamit mintha rosszul tudna, számára azonban nem létezhet
olyan súlyos történelmi szituáció, olyan végsőkig felfokozott nemzetközi helyzet, ami-
kor kételkedne saját igazában. Azt gondolom, ez az esetleges kiegyezés felé tett megen-
gedő lépéseket, mondjuk ki, hátráltatja. Ő nem gondolja. Ráadásul hosszú évtizedek
kıtartó munkájának eredménye, hogy ma már szinte tökéletesen képes függetleníteni
magát a tényektől. Hajthatatlan, nincs az az Uri Geller. Abban a fiókban ne keress
kanalat, nem ott tartjuk, mondom, ha vendégségbe jön, de ő kıtartóan kutat tovább,
könyékig túr a befőttes gumik és alufólia-hengerek bozontosában, majd végül csak
azért is előhúzza egyet, akkor is (!), ha nincs. Ha mást nem, egy villát, és akkor meg-
magyarázza, hogy de ez az, én pedig látom a szemem, hogy őszintén hiszi, mit hiszi,
egy materialista az tudja!, hogy onnan vette ki, ahol – *szerinted*, sziszegi megvetően –
nincs. Apám felismerte a *Mátrix* végső igazságát: nincs kanál, csak én vagyok.

Sopotnik Zoltán

Futófehér

Séta. Futás közben. Szürke felhők kenik össze a nyikorgó hintát a játszótéren. Kilátszik az emberből a fehér. Látszik az arcán. Megfolyik zoknin, zakón, életem.

Ahogy eléri az első utcát, máris új nevet ad neki. Ahogy elsiet egy bolt előtt, a kirakatban meglátja ikertestvére kedvenc játékkutyáját. Az a kutya már azon a képen is ott mosolygott, amire évek óta képtelen volt ránézni. Mintha őt követné, hogy megharapja. Majd bekeni az orrát. Fehérrel.

A nevét gyakorolja. Az újat. A régit képtelen elfelejteni. Mostantól mindent máshogy hív, magával sem tehet kivételt. Nem érzi magát otthon az utcán, pedig ő találta ki. Hol legyen a bejárat rajta.

Az utca most az a régi udvar. Ahol egyedül játszott. És figyelte. Hogy figyelték. Fájt neki, hogy nem tudta, ki nézi. Nem volt biztos. Benne. Hirtelen megcsúszik egy busz. Megfolyik a fehér. A zebrán.

Futóév

Mi van, ha csak tízévente van igazán születésnapja, ijesztgeti magát. Mi van, ha az ő szökő éveit máshogy számolja az Isten? Vagy a démon. Reggelente csatakosan ébred, az eget fürkészi rögtön, mikor támadnak azok a nagy testű, fekete madarak, akiket álmában a felejtés hírvivőinek nevezett el. Bár már akkor is patetikusan hangzott, de javítani nem tudott rajta. Áttetsző szemükben félelmetesen soványnak látta magát. A borotválkozó tükröt mintha szanaszét karmolták volna. Valami nem stimmel, ha már ébren is. Hagynak nyomokat. Tízévente megvágja magát. Komolyabban. És lefényképezi a sebet. A másik világban most akkor hároméves. Meg egy kicsi. Rengeteg tapasztalattal a háta mögött. Például a gonoszmadarokról. Hogyan etetheti a tenyeréről őket. Persze a támadás benne volt a tévében. Látja a tükörben, ahogy készülődnek. Látja magát, ahogy álmodik. Mi van, ha tízévente tud egyet lelőni közülük. S mi van, ha mire leesik, ember, nem madár?

Futólánc

Bonyolult a helyzete.
Mintha egyszerűnek tűnő
gyerekmondóka lenne.
Halál a rigmusok alján.
Mondat, amit lefekvés előtt.
Mondat, amit felkelés után.

A gonosszal úgy harcol,
hogy segít neki. Az még
hagyján. Az még hagyján.
De az Angyalt még becézi
is. A telepen nem tudják,
mekkorát üt rá vele.

Lánc, lánc, angyaltánc.
Ha valamibe belelátsz,
szétszed azonnal.
Emlékezhetsz előlről utána.

Mintha egyszerűnek tűnő
gyerekmondóka lenne.
A kérdéseiben. Felépít velük
egy új világot. Összszavarja
teljesen a tó urát.

Deres Kornélia

Mindig csak álarcban

Mostanában érkeznek lányok is,
de mindig csak álarcban.
Másságuk átüt az üvegen,
nevetnek, nagy ünnepek ideje van.

Ők még nem tudják:
ez ilyen üvegház,
az asztalnál mindenki kussol,
ha apa beszél.

Amúgy is, kezd elegendem lenni belőlük,
folyton annyit isznak,
hogyan belerepednek.
Figyelemfelkeltés, semmi más.
Szeretnék végre olyanokat mondani,
amitől elszégyellik maguk.
De ha túl sokat isznak,
álarcuk alól folyani kezd valami.

Persze a fiúk hozzák őket,
mindig csak álarcban,
mindig csak álarcban.

Talán ezért nem tudok ma sem
felismerni egy női arcot.

Vörös István

„Azon az őszen” (Wallace Stevens)

Azon az őszen az
óbudai temető fölött
havas hegy csüngött
nov. 12-én. Mint tejbegríz
melege, elmúlt az öregség
veszélye apám feje fölül.

Lepedőbe csomagolták,
szép volt fél órát
az ágya mellett tölteni,
már nem látható fejét
érintve. Zöld szemén
kis gézkarikák. Azon az

őszen nem érkezett friss
kakaóval és zsemlével
a közértből. Sárgászöld
kabátja a szekrényben
lógott. Nem élvezte
a sült kacsá illatát.

Öntözőkannával, széldzsekiben

A piros autó, a kék autó,
az ezüst autó, a bordó
autó, a szürke Trabant,
a fehér Trabant. Egy élet
története kocsihájában.
Fémlemezek között. Hat

gázpedál. 6 kuplung. 6
kormány. 6 kocsikulcs. Autó-
mosás a bakonymérői ház
előtt. Ott, ahol libát szoktunk
legeltetni. Az első Trabant
az utolsó liba. Óriás, kerek

liba, egy még nagyobb gyerek
húzza maga után, egy még nagyobb
játsszóterre. Az ég homokozójában
még nagyobb angyalok várják.
Felhők kis lapáttal,
öntözőkannával, széldzsekiben.

Végh Attila

Ahol a madár se jár

A legkisebb fiú szerencsét próbál,
végére ért a hétköznapoknak,
itt kezdődik a hullámzó vadon,
fájó, hártvás reggel hívogatja,
hályogzöld telítődés a jövő,
a legkisebb fiú emlékeken tapos.

Az erdő egy nagy honvágy,
a mágneses tér közepében
a fiú egy ismerős képet talál:
évszázados bükkfatönkön
töporódott öregasszony ül.

„Fiam, jól figyelj, most
elmondom a mesédet neked.”
A legkisebb fiú érzi, célba ért:
a mese hőse és hallgatója lett.

A mesehős nem önmagában él.
Ha elered az eső, gólyalába nő,
ha esteledik, rikoltó vándor-
madarak költöznek hajába.
Ha az ő meséje szól, leül egy
fatönkre, egy öregasszony
sziluettjében pihen. Hallgat,
mint a tokba zárt cselló.

Figyelj, most a te mesédet
mondom. Utolsó figyelmeztetés,
ha most sem figyelsz rám,
magadra vess, és megtettem
mindent: tüskés, bogáncsos,
szent terepen gyalogoltam át,
hogy eljussak a te mesédig.
Mindig a legkisebb fiú meséjét
mondom, és az mindig te vagy,
olvasóm. Sose nősz föl, de
néha látni szeretnéd, ami a
képeken túl van, néha verset
olvasol, beleülsz a vadon
szálaiból font székbe, és
fölpróbálsz levegős sziluettem,
hátha jól áll rajtad, hátha ez a
kiút valahová, amerre menekülsz.

A tévét ide vezetett, hozzám.
Megállsz előttem, remegő hangon
öreganyádnak szólítasz, és
őzike-szemekkel várod, hogy
letépjem az égről a szövevényt,
hogy kigomboljam a rengeteget,
mint egy subát, és mint a Nap,
végre fölülről lásd magad.

Figyelj, mesehős hallgatóm:
a helyzet reménytelen.
Más-más időben élünk,
neked sírni van kedved,
bennem harmat csöpög a fákról,
te a mesédet hallgatod,
engem évszakok szölongatnak.
Nem lehet összerakni a mi
világunkat. Csak állunk itt,
mint egy képzavar, és méregetjük
egymást. Ha kijavítanálak,
talán megértenéd a halált,
de nincs kedvem hozzá,
fáradt vénasszony vagyok,
mindig úgy meséltem, ahogy
a fegyver visszarúg,
ültem a fatönkön, eldördült
bennem az idő, meséktől
vérzett a szemem, de hallgatóm
csak megdöccent egy kicsit,
és már ment is a dolgára,
mint az akvarell, úgy folyt
szét az útja, és az igazat
megvallva már magam sem
hiszem, hogy nem csak én akartam
ezt az egészet, hanem valamikor
az idők kezdetén egy nagy úr
ültetett ide, tett a tönkre.

Lanczkor Gábor

A fenyves alja

Telehordva a fenyves alja egész
a csermely-mosta szurdokig sötétbarna
bükk-avarral.

Ahonnét a hegyoldal meredeken meg-
indul fölfelé, túl e fenyőkön a tompán
fénylő szürke törzsek közt még tiszta
hó a csupasz februári bükkös.

Hétköznapi egy félórával korábban
kelsz nálam.

Próbálom olyankor pontosan megtalál-
ni meztelen tested melegebb lenyoma-
tát a lepedőn, és odafeküdni.

Mire a testmelegemhez hűl, amikor
már nem érzem külön a textílián a tes-
ted melegét, nem épp hogy ugyanolyan
melegen maradt-e?

Nádasdy Ádám

Menj!

Bőrönddel fogok a peronon állni,
és te már nem jöhetsz oda, te édes,
csak sírhatsz a szemközti peronon,
köztünk a vágányok meg egy kerítés.
A kezed zsebredugva, mert különben
integetés veszélye állna fenn.
De semmi feltűnés, most se, soha,
mert úgylis minden szem ránk szegeződik,
s zártláncú tévén néznek valahol.
Begördül aztán, csöppet sem elit,
tele van, kényelmetlen és bűdös,
itt máig dúl a demokrácia.
Még elkapom a szemed: „na, ugye?!”
hogy első osztály kell, hogy befizetsz.
Édes vagy, kösz, de én a többiekkel,
és látod, csupa egyforma kocsi,
menj, ne bámuld, ahogy végleg kigördül.

Gyere!

Gyere és tégy örökké,
gyere és tégy örömmé.
Gyere és fogd a hátam,
pakold mellém a lábam.
Nézz sokáig nevetve,
nézd: nincs minden kiszedve,
van még egy szál virágom,
nehéz csöppek az ágon,
rázd le. Rázd a harangot,
nem hallok már a hangod,
rohanok egy csomóban,
örökös célfotóban.
Te desztillálj örömmé,
üvegben tarts örökké.

Pál Dániel Levente

Aki megerőszkol, az is szeret

– Rájöttem nemrég, hogy nem izgat túlzottan az idegenekkel való dugás. Vagyis ez most *így* hülyén hangzik, de valahogy nem keresem.

– Ez okés, szépen lassan vagy nem lassan megismerjük majd egymást...

– Biztos – elgondolkozik. – Most mért baj, ha azt hiszem, hogy csak meg akarsz dugni?

– Dehogy baj – elgondolkozom. – De akit csak meg akarok dugni, azzal közlöm is.

– Igazán?

– Elmesélem neki, hogy egy szemét geci vagyok, aki ki fogja őt használni, elcsábítja, megdugja, kirakja, és soha többet nem keresi.

– Pedig azt meg lehet szépen is beszélni.

(*Nellike, hónapokkal korábban*) Amikor nyakig művérezen lejöttem a színpadról, mosolyogva közeledett a táncolók között, intett, mintha valamit súgni akarna, odahajoltam, arcon harapott, eltoltam.

– Úgy viselkedsz, mint egy nő.

– Úgy viselkedek, mint egy férfi, aki nem kíván egy nőt.

Odébb ment, elkezdtem mosdani, nyilván gondolkozott, visszajött.

– Egy versre gondolok.

– Én meg arra a sörre, ami ott közeledik.

– Találd ki.

– Rengeteg vers van.

– Ez egy József Attila-vers.

– Rengeteg József Attila-vers van.

– Tudnod kell, melyikre gondolok.

– Reménytelenül?

– Szemét!

(*Szonyecska, két hónappal korábban*) Nyolcszázszor lehetett volna gyerekünk, neki vagy ötezerszer. Egyszer sem védekeztünk, és soha semmi. Pszichés meddőség, vagy az Isten sem tudja, mi – magyarázat nincsen, vagy ép ésszel felfoghatatlan. Évekkel ezelőtt szakítottam vele, utána pár éven keresztül minden nőmet és pár hetes szerelmemet vele csaltam. Van, akinek elmondtam. Vagy azért, mert őszinte vagyok, vagy azért, mert kíváncsi voltam a reakciójára. Valaki megsejtette, mert heti rendszerességgel nem lehet büntetlenül félrekefélni. Más meg tudta, mert átlátott rajtam. Valaki megbocsátotta, valaki meg akart ölni, valaki kilépett.

Szonyecska viszont egyszer sem esett teherbe. Se tőlem, se azoktól, akikkel utánam próbált volna *normális* kapcsolatot: a nonstop munkagörccs és az egyre ijesztőbb alkoholizmus helyett. Se azoktól, akik egymásról nem is sejtve néha hetente tucatnyian ugyanazt az ágyneműt használták. Valamiért én mindegyikről tudtam, mintha a barátnője lennék. Ha épp túl sokan voltak, a lelkizésért cserébe csak leszopott. Ha éppen senki, mintha szerelmesek, kényeztettem, figyeltem, dugtunk, néha nála is aludtam. Ha többet ivott, néha kiborult, sírt, gyűlölt, vádolt, ütött, elküldött – nagyon ritkán vigasztaltam, helyette inkább működésbe hoztam a testét. Hálás volt, ha rögtön utána nem indultam.

(*időközben, amikor egy szakítás miatt kiborultam*) Felhívtam Szonyecskát, otthagytam a munkát, és várt. Zavart voltam és kétségbeesett. Nem vigasztalt, ebédet főzött, leszopott, álomba ringatott. Csak annyit kért, mikor végre felébredtem, hogy egy icipicit

szeressem. Megint pár nap semmi, aztán Szonyecska öle. Aznap este mértéktelenül ittunk, egymásnak estünk, dugtunk egy nagyot, mindenhogyan. Szabadok voltunk és éhesek –, tökéletesen ismertük egymás legapróbb szívrezdülését is. Azt hiszem, ekkor fogant meg, vagy azon a héten, a négy másik valamelyikétől. Állítólag a többi alkalommal védekezett, vagy semmi olyan nem történt. Én lehettem az egyetlen, aki felvette a telefont (*hetekkel később*) vasárnap éjjel, amikor pozitív lett a terhességi teszt.

(*nem emlékszem, két hónappal később*) Aznap este felléptem, aztán táncoltunk pár órát, leittam, átmentünk egy kocsmába, tovább itattam, felvittem az irodába, megbasztam. Kíváncsi voltam, a szöveggel és a helyes pofimmal (*nyilván, stb.*) elég-e némi alkohol és egy csettintés, hogy amikor csak akarom, valakit megbaszzak. Esetében bőven elég volt. Akiket ilyen szemétdombokról túrsz ki, azoknak még csettinteni sem kell, de legalább legyenek annyira ügyesek, hogy felálljon a farkad, a többi nem érdekes.

(*Lydia, két hónappal később*) Péntek éjszaka váratlan telefon. Hétfő óta nem jött meg neki, pedig hat éve fogamzásgátlón él. Csak annyit akart kérdezni, mikor történhetett. Másfél órás beszélgetés, ennyi idő alatt győztem meg, hogy minden velem kapcsolatos dologban téved. Kihasználta kétségbeesését. Hagyta. Ha nem akarta volna, lebasza a telefont. Nem hívtam volna vissza, ezzel is tisztában volt.

– Miért gondolod, hogy nekünk járnunk kéne?

– Mert nálam jobb faszit úgysem találsz.

Felkacag.

– Ezt miből gondolod?

– Kikkel is jártál az elmúlt néhány évben?

Hallgat.

– Erre nem tudok mit válaszolni.

Ennyi kellett, hogy újra összejöjjünk. Szócsavarással, emberismerettel, logikával, gátlatalansággal – vagy ezek összefőzött mixével, vagy ráhibázásokkal és az előzőek illúziójával a nők nagy részét ágyba lehet vinni.

(*másnap este*) Amikor éjfél környékén kiderült, hogy oktalan a hiszti, tajtékos örömmünkben egymásnak estünk. Ártatlanul és szerelmesen. Nem mi voltunk ártatlanok és szerelmesek, ugyan már, egyikünk sem, a helyzet volt az, és benne mi – önkéntelenül. Hosszú órán át élveztuk egymás szép közelségét. Aztán leszopott, mert valahol be kell fejezni, és mert nagyon vérzett.

(*egy héttel később*) Forgasztás után felhívott. Kérte, hogy menjek majd. Fél tizenegyre értem hozzá. Kifakadt belőle a visszatartott rengeteg könny. Sokáig sírt, hozzámfészkelődött, elaltatta a kimerültség és a biztonság. Hajnalig simogattam, néha felébredt, átölelt, megcsókolt vagy motyogott valamit.

(*Villő, egy héttel később*) Hajnalban sms, mosolyogva visszaaludtam. Aztán feljött, és kíváncsian kísért egész álló nap. Emberekhez, Könyvtárellátóba, nyomdába, aztán én kísértem a címlapfotózására. Sokat beszéltem, egy árnyalattal többet figyeltem, megérte: vonzó és okos. Egy mozdulatával nagyon meglepett: a fotózás után elégedett fáradtsággal megölelt, a mellkasomra hajtotta a fejét, és lehelt egy puszit. Amennyire nem számítottam erre, annyira le is merevedtem. Éjjel, amikor visszaadtam a mobilját, ugyanez. Pár óra alatt létrejött a tündéri bizalom? Vagy távolabb volt meztelensége, és volt köztünk két behúzott kabát?

(*Lydia, egy órával később*) Hívott. Szüksége lett volna rám, végigsírta és veszekedte a napot. Szerelemben töltötte volna az éjszakát. Fáradt voltam, hogy szeretetet adjak, és kiürült, hogy arról vitatkozzak, mennyire értelmetlen dolgokat csinálok mennyire sok arcokodással. És ott még nem tartottunk, hogy egymás mellett, összebújó testtel dögöljünk álomba egy agyamos nap után.

(*másnap este...*) ... randi szokásos helyünkön. Meglőtt szárnyú, vergődő madár minden téma. Elindulunk.

– Menj haza, max két óra múlva jövök. Van még egy befejezetlen feladványom az egyik programozóval.

– Azt hittem, azért indultunk el, hogy felmenjünk végre hozzám.

– Nemsokára nálad leszek.

– Ha most elmész, visszamegyek és berúgok.

– Ha visszamész, hülye picsa vagy. Szerbusz.

– Szevasz.

(*fél órával később*) Programozó helyett inkább Szonyecska, pólóban, bugyiban, rézszen. A bejárati ajtó nyitva, ő az ágyban. Leülök az ágy szélére, csukott szemmel vetkőztetni kezd. Némán mind a ketten, semmi mondanivalónk nincs egymásnak, más meg nem jut eszünkbe.

(*tíz perccel később*) Beléhatolok, basznám, abban a pillanatban lelök, hasra fekszik, kérdezem, *mi van*, néma, kérdezem, *mi van*, néma, kérdezem, *mi a fasz történt*.

– Dugj meg, azért jöttél! – Fekszik hason tovább, és ismételteti, hogy dugjam meg. Más mondanivalónk továbbra sincsen.

(*kb. félórával később*) Átkarolom, ott aludnék. Felül.

– Takarodj innen.

– Miért? – kérdezem álmosan, meglepve.

– Mert egy kurva vagyok!

– Miért? További tőkérdések és tőválaszok nagy monotoniatűréssel. Aztán felöltözök, az ajtóban megállok, a földet nézi, rágyújtok.

(*Lydia, fél órával később*) Részeg, két lelkesen fecsegő egyetemista között. A fülébe sziszegem, hogy húzzunk erről a trágyadombról. Nem jön, de nem is kéreti magát. Otthagyom.

(*Villó, két nappal később*) Sms. Örülök, hisz szabad vagyok.

– Kíváncsi vagyok magára.

Sokat beszéllek, néhány dolgot nem mondok el, néhány dolgot nem szabad elmondani, ahogy magunkban sem megfejtani. Mondja, nem *szabad*. Kis csalódás, kimegyek vécére, beleköpöm. Visszaülök szembe vele, és örülök, hogy a sok beszédbe az a néhány dolog mégse csúszott bele.

(*Lydia, aznap este...*) ... felhív. Kérdezi, hogy előző nap szakítottunk-e. Mondom, hogy kétszer is. Beszélgetünk kb. egy fél órát. Meggyőzőm valamiről, amit nem teljesen értek. Végre nem kerülgeti tovább, és nekem szegezi, hogy megdugom-e. Persze, aztán majdnem eltáncolok, aztán mégsem, aztán felmegyek, kacagva meséli, hogy előző éjjel nagyon berúgott, s a hullőtekintetű, nyugodt pultoslány vállán sírt ki magából engem, aki meglehetősen megértően bólogatott és helyeselt, és különösen örült (a többi pultoscsojossal együtt), amikor *fény derült az igazságra*, azaz arra, hogy kicsi a farkam, és egyébként is korán elélvezek, és a rólam alkotható kép már egyszerű is: a szemétségeimmel és a szűnni nem akaró ígéreteimmel kompenzállok. Egyszerű a női logika, ha férfiről és bosszúról van szó egy bekezdésen belül. Aztán dugtunk, elég hosszan és cigiszünetekkel többször.

(*néhány hónappal később*)

– *Én félek tőled? Miért?*

– Azt hiszed, hogy csak meg akarlak dugni.

– Engem mindenki meg akar dugni – kacag. – De rájöttem nemrég, hogy nem izgat túlzottan az idegenekkel való dugás.

Nick Cave-dalok

(Térey János Fordításában)

Álmod láttam, Joe

Álmod láttam
Álmod láttam
Álmod láttam, Joe

Álmod láttam, Joe
Ott álltál a nyílt út közepén
Álmod láttam, Joe
Kezed égnek emelted
És megült a hab szájad peremén
Álmod láttam, Joe
A jézusi árnyék fáról-fára ugrált
Álmod láttam, Joe
Fényképemet tűvel szurkálták a kurvák
Álmod láttam, Joe
Ősz volt, örvénylő levelzuhatag
És álmomban, Joe
Fogpiszkálót rágcsált egy kreppöltönyös strici
S láttam, ujjával felém mutat

Álmod láttam
Álmod láttam
Álmod láttam, Joe

Kinyitottam a szemem, Joe
Éjjel minden óriásra nőtt, s a padló megreccsent megint
Kinyitottam a szemem, Joe
Halomba gyűltek az ajtó előtt a leveleid
Kinyitottam a szemem, Joe
Éles reggeli fény zuhogott rám
Az ablakon át, Joe
Rád gondoltam, és úgy éreztem magam
Mint aki hullát vonszol a hátán

Álmod láttam
Álmod láttam
Álmod láttam, Joe

Hová tűntél, Joe?
Végtelen, esztelen, tébolyult örvényben
Hová tűntél, Joe?
Fák között, irdatlan vadonban bolyongsz te régen

Hová tűntél, Joe?
A röhejes kreppöltönyödben feszítve
Hová tűntél, Joe?
A csizmád sarka mindörökre
Romok szitáló porával behintve

Álmot láttam
Álmot láttam
Álmot láttam, Joe
Álmot láttam
Álmot láttam
Álmot láttam, Joe

Hasfelmetsző Jack

A nőm vasökölrel
Vezet engem és a házamat
A nőm vasökölrel
Vezet engem és a házamat
Azonnal rám üvölt: „Hasfelmetsző Jack!”
Ahányszor csókra nyújtom szájamat

A nőm ólomökölrel
Sújt le rám, úgy ontja véremet
A nőm ólomökölrel
Sújt le rám, úgy ontja véremet
Fekszünk a hentesbárdokon
S fejem fölött fejszével ébredek

Tudjátok, hogy van ez a viperával
Vékony, hosszú, és méregfoga van
Tudjátok, hogy van ez a viperával
Vékony, hosszú, és méregfoga van
A padló alatt sziszegnek a viperák
Tetőről tekerednek le alattomosan

A nőm üvöltve adja ki,
Akárhol jár, az új parancsokat
A nőm üvöltve adja ki,
Akárhol jár, az új parancsokat
Azonnal rám üvölt: „Hasfelmetsző Jack!”
Ahányszor csókra nyújtom szájamat

A Véres Jobbkéz

Sétálj ki a városszélre
Menj át a síneken
A viadukt olyan, akár
Valami rebbenő halálmadár
Megmoccan félelmesen
Titok lappang az olajoshordó tüzében,
Titok a távvezetékben
Egyszer csak rádöbbsz,
Hogy a visszautat nem találsz
Túl a téren, túl a hídon,
Túl a malmon és a farakáson
A készülő viharban
Magas, jóképű férfi lépked
Poros kabátja fekete
És a jobb keze véres

Átölel és füledbe
Súgja: jó fiú voltál
Fölszítja minden álmod,
Melyet valaha kioltottál
Mélyre merül, bepillant a titokba
Összezsugorodott lelked orvosolja
Barátom, jól tudod,
Hogy nincsen visszatérés
Isten ő és ember
Szellem és guru
A fakuló földet bejárja
Elsuttogott neve
Kabátjában lapul
A véres jobb keze

Szóval nincs semmi pénzed?
Majd ő szerez neked
Szóval nincsen kocsid?
Hoz egy kényelmeset
Ha elhagytad önbizalmadat
És mint egy csótányt, utálod magad
Csak nyugodj meg, barátom,
Mert feléd közeleg
Átszelve gettót és sikátort,
Hírhedt nyomornegyedet
Árnyék vetül a földre, amelyen lépked
Egy köteg zöldhasú
A véres jobb kezében

Eléd vetítik álmaid
Lidércnyomásos éjszakáid
A semmiből érkezik
És nem az, akinek látszik
Behuny szemmel is látod
A képernyő közepén
Hallgass rám, barátom,
És kapszold ki a tévét
Szellem ő és isten,
Ember és guru
A katasztrófatervnek
Vagy apró láncszeme
Amelyet végrehajt majd
A véres jobb keze

Beengedtem a szerelmet

Csalás és Csalódás, Szerelemben fogant utálatos ikrek
Ajtómon kopogtak, s én beengedtem őket
Bűneimért, szívem, veled kell bűnhődjek

Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet

Ajtóm résnyire tártam, s a Szerelem beszőkkent
Maga a borzalom: életem pergett előttem
Életfogytig konfettisöprés egy betongödörben

Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet

Megkötöztek, elnémítottak, megrémítettek és megaláztak
Kasztráltak, aztán meglékeltek a koponyámat
De kínzót nem takart még ennyire ravasz álarc

Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet

Ó, Uram, sorold bűneim
S ne hagyj magamra, kérlek
Hol vannak a barátaim?
Már mind eltűntek végleg

Beengedtem a szerelmet
Beengedtem a szerelmet

Hogyha egymagad ülsz, és ajtódon kopognak
S minden csupa ígéret: nos, én előre szóltam
A szerelmesnek a magányosnál is rosszabb

Beengedtem a szerelmet...

Farkas Tibor

Bori

Korcula felfedezőútra indult. Kilépett az irodából, a végtelen folyosórendszerben találta magát. Mindenhol kisebb-nagyobb fülkék, szobák, beugrók, helyiségek nyíltak, amelyeket, akárcsak ők, különféle személyek, emberszabású lények béreltek. Volt, aki több napot is itt töltött, mások akár egy évig is itt laktak lenn a Megazsírban. Kóválygott a bárpultok dzsungelében, de minden bárszék tele volt, néhol ketten osztottak egy széken, hol az egyik, hol a másik esett hanyatt. Libikókajátékok tucatjai járultak szeme elé.

Végül megpillantott egy krimót, ahol üres bárszékre lelt. Mindig is imádott bárpultok mellett terpeszkedni, eregetni a füstöt és elnézni a semmibe. Rendelt egy Guinness, azt kortyolgatta. Megkérdezte a pultost, hogy nem lehetne-e lejátszani a Rambót egytől hatig, és a pultra helyezte a szettet. A pincér azonban sajnálkozva jelezte, hogy náluk nincs ilyen opció. Ezen elgondolkozott. Opció, vagyis lehetőség, tehát egy tevékenységre való engedély. De kitől kell engedélyt kérni bármilyen tevékenységre egy olyan világban, ahol a törvények, szabályok, akár egy régi, nemes velencei tükör, szilánkokra törve heverésztek a földön, és csak az nem taposta meg, akinek szárnya volt.

– Most azonnal dugni akarok! – fordult hozzá a mellette ülő lány, harminc körüli csaj lehetett, szemében a hiány tobzódott. És nemcsak szexuális hiányosságok halmozódtak fel lényében, hanem általános hiány mutatkozott. Az élet sémái uralták testét, amelyek megakadályozták, hogy az egyéni a felszínre kerüljön, és megmutathassa bárkinek, hogy ki is ő. Bár kit érdekelt volna, hogy ki is ő, ezért nyilván nem is erőlködött azon, hogy önálló személyiséget fejlesszen. Betagozódott a masszába, ahol nyugodtan megbújhatott, egyedisége okán nem került a reflektorok keresztútjébe. Persze reflektorok sem voltak, csak homályos világítótestek töltötték be a teret.

– Nem érne rá később? – tudakozódott Korcula, mert annyira szerette az angol sört.

– Most rögtön – siettetta a lány.

– Esetleg tíz perc még belefér? – kérdezte szinte már félénken Korcula, mert ő is akart dugni, de annyira szerette volna a sört is meginni.

– Na jó. Fizetsz valamit? – húzta el a száját a csaj. – Bori vagyok, és vodkanarancsot kérek.

– És milyen vodkát? Finnlandiát, Gorbacsovot, brazilt, vagy esetleg dél-oszétot? – udvariaskodott Korcula.

– Ki a fasz vagy te? Vodkanarancsot kérek! – rikácsolt a spiné.

– Akkor egy sztalicsnaját – rendelkezett Korcula. – Tudod, meg akarok házasodni – tárta fel titkos szándékát Borinak.

– Akkor jó helyen kopogtatsz. A kurvákból lesznek a legjobb feleségek – vidult fel Bori, szeretetéttség vette körül, mint szkafinder az úrhajóst.

Koccintottak. Bori lelejmolta egy cigivel Korculát, és erősen stírolni kezdte. Ez ugyan hízelgett Korculának, de aztán már kissé kellemetlenek találta a szitut, mivel a lány szemgolyója úgy fúródott Korcula koponyájába, mint a sebészeti szike a térdébe, amit tavaly operáltak.

– Jó, jó, de meddig akarsz még kurva lenni? – kérdezte Korcula.

– Még két évig. Utána elveszel? – őszinte volt a lány.

– Persze, hogy ha nem talállok addig magamnak egy olyan kurvát, aki öt perc múlva felhagy a kurválkodással, és utána hozzám jön – vallotta meg Korcula.

– És mi a helyzet a tisztességes nőekkel? – egy kihallgatótiszt veszett el a csajban, annyira masszív volt a nyelve. Korcula a melleit méregette, szilikon, nem szilikon, szeret, nem szeret.

– Ne fáradj. Szilikon. Valami baj van? – fenyegetőzött Bori.

– Dehogy. Legalább ha hátulról csináljuk, jobban kézre áll – mentegetőzött Korcula.

– Én csak lovagolok. Már gyerekkoromban is szerettem lovagolni – csak semmi ellenvetés.

– Tisztességes nők nem járnak a Megazsírba, mert délután kávéházakban, teázókban töltik az idejüket, vagy sportolnak, esetleg salsa-klubba járnak, moziznak, de leginkább munka után hazamennek, egyedül főzögetnek, és aztán mindenféle filmet bámulnak a tévében, és néha közben párnájukra dőlve zokognak, hogy milyen egyedül vannak. Asszem ők a resztlí. A normálisabbak már rég férjhez mentek, és gyerekeket adjusztálnak kutyaszaros játszótereken – Korculát meghatották önnön szavai, micsoda retorikai teljesítményre képes.

– Ez hülyeség! – rikácsolt a lány.

– Hülyeség, de igaz – replikázott Korcula. – Hol vetted ezt a gatyót? – tapizta a lány nadrágját.

– Ez miniszoknya, és már a puncimat tapizod – jegyezte meg hidegen Bori, de abszolút nem volt elutasító.

– Tényleg – csodálkozott Korcula. – Meleg.

Most hallgattak vagy fél órát. Aztán ittak egy kört, de azt is némán kérte Korcula a pincértől. Megitták. Aztán megint hallgattak két órát. Pincérváltás volt, az új pincérnek megint elmutogatta Korcula, hogy mit is kérnek. Megitták. Aztán hallgattak vagy hat órát.

– Igazad van – szólalt meg Bori.

– Miben? – kérdezte Korcula.

– Amit a nőkről mondtál. Tegnap.

Korcula órájára pillantott. Gyors fejszámolás.

– Nem, nem. Az ma volt. Pontosán nyolc óra harmincöt perccel ezelőtt.

– Te mindig ilyen precíz vagy? – mosolygott Bori.

– Te tudsz mosolyogni? – nevetett Korcula.

Aztán idiótán nevettek vagy tizenhárom perc ötvennégy másodpercet. Korcula kifújta magát, majdnem hanyatt dőlt, de Bori a kezével megtartotta. Ez meghatotta Korculát, könny csillant szemében. A lány zokogni kezdett. Zokogtak vagy harminchárom percet.

– Volt egyszer egy csaj a lakásomban. És azt mondta, hogy ez olyan, mint egy bérnyilkos kecója. Hogy olyan precíz rend van mindenhol – tért vissza a korábbi témára a férfi.

– És ez jó? – pedzegette a lány.

– Nem, de biztonságot ad – jött a válasz.

– Az jó – bólogatott a lány.

Már csak három percet hallgattak, mikor megszólalt a lány.

– Akkor megyünk dugni?

– Mehetünk. DVD-lejátszó? Hogy a Rambo egytől hatigot...

– Nincs. Majd ne ijedj meg, ha belépünk a fülkémbe, lesz ott egy-két haver, de majd szorítunk helyet valamelyik kanapén, és úgy dughatunk – ecsetelte a körülményeket Bori.

Ezt a csajt tényleg feleségül vehetném, csak nem tudok öt évet várni. Megpróbálom rábeszélni, hogy hagyja abba a kurválkodást még ma este. Csak hogy fog lejönni róla? Kéne valami gyógyszer. Majd meglátjuk. Töprengett Korcula, és követte Bori.

Tettek néhány kanyart, és beléptek egy magánszobába, ahol kisebb csapat verődött össze. Szpídet szippantottak fel az asztalról, Bori karlegyintéssel üdvözölte őket. Korcula udvariasan sziasztokkal köszönt szépen artikulálva, ő mindig bízott az első tíz másodperc bűvös erejében. Mások már nemigen hittek ebben, úgyhogy vakkantásokkal jelezték, hogy le vagy szarva, de ha már itt vagy, gurulj be a sarokba, és lélegezz mélyeket. Valami mozgás támadt a csoportban, és egy frissen felszabadult, kibelezett fotelba huppant Korcula és Bori. A levegőben különféle hangok örvénylettek, Korcula nem volt képes kibogarászni, hogy melyik kihez tartozik, és az az igazság, hogy megérteni sem tudta a hangszerű jeleket, valahogy itt az artikuláció nem játszott fontos szerepet.

Békésen hátradőlt, és derűsen elmerült a bábeli zűrzavar bódító értelmetlenségében, amikor rézsút egy böszöm nagy kopasz ember befurakodott az aurájába. Korcula szempillantás alatt leizzadt, a tar fickó a nyakában lógó méretes aranynyaklánc keresztel valahogy nem illett a képbe. Bár mosolygott az illető, ez inkább az utolsó ítélet előtti gúnykacaj lehetett. Ebben az ipsében egy főinkvizítor veszett el, fogalmazódott meg Korculában, és ez a meggyőződés pillanatok alatt Himalája-méreteket öltött gondolataiban. Szentül meg volt győződve róla, hogy arámi nyelven fog megszólalni, majd hegyi kaldeus nyelvjárásban tűzben égő szemekkel olvassa rá isten ítéletét.

Na jó, e meggyőződéséhez hozzásegítette az a kis csíkcocská, amit tíz perccel előtte tett magáévá, amikor Bori szinte rátaszította az asztallapra.

– Mi járatban errefelé, ahol a madár sem jár? – szólalt meg főinkvizítorunk, inkább volt falusi öregasszonyok imitátora lassan hömpölygő kántálós hanglejtése okán, de a vészjósló motívumok maradtak hangszínében. – Békesség, barátom – kezeit melle előtt összepasszította, majd Korcula vállain nyugtatta.

– Hagyjad, Drakula, én hívtam, hogy dugjunk – válaszolt meglehetősen plasztikus-sággal Bori.

– Szóval előre eltervezett baszási szándékkal érkezétek közénk, te görény! – ordította Drakula, előbbi negédes vallási hablatytilusát gyökerestül kitepte szívéből, felugrott, megragadta Korculát, kilökte a fotelból, majd felemelte, és a falhoz kente. Egy ökölcsapással orrba vágta, gyomorszájon térdelte, tökön rúgta, kicsit fojtogatta, megpofozta, aztán állára helyezve kezét gondolkodóba esett, hogy mit kéne még csinálnia. De a kreativitás cserben hagyta, így arcizomrángások közepette eltávolodott Korculától, visszatért övéi közé, és magához vett egy csík szpídet.

Korcula lassan lecsúszott a fal mentén a földig, agyában madarak csiviteltek, és örvényszerű forgatagok járták be egész testét, míg végül száján kibuggyant a matéria. Maga elé okádott.

– Te hülye állat – szidta hangosan Bori Drakulát, de nem különösebben volt meglepve, nyilván errefelé ez a szokás. Felsegítette Korculát, zsebkendővel megtörölte a szája szélét, és kitámogatta a helyiségből:

– Gyere, megmossuk az arcod.

– Vissza akarok menni a többiekhez – nyöszörgött Korcula.

– Hol vannak? – kérdezte a lány.

– Béreltünk irodát. Irodát béreltünk.

– De hol? – jött az újabb kérdés.

– Nem tudom. Ki volt ez az akárcicsoda? Olyan furcsa szemei meg arca meg a szája úgy lefetyelt vagy mi... – részletekben buggyantak elő a szavak Korcula száján, kisebb sokk nehezítette a gondolkodását.

– Nem rossz gyerek. Grúz-arab keverék, de ide járt egyetemre. Szerelmes belém – támogatta Bori a férfit.

– Szép szerelem lehet – lihegte Korcula, megsédült, Bori nekitámasztotta a falnak, és arcát simogatta.

– Ez jó. Csináld még – kérte Korcula, lehunyta szemét, de akkor szédült, kompromisszumként félig nyitott szemmel bámult az árnyékvilágba.

– Mi történt? – lépett oda hozzájuk Elien, aki véletlenül épp arra járt.

– Ismered? – kérdezte Bori.

– Persze, barátom. És kit tisztelhetek a mademoiselle-ben? – udvariaskodott Elien, és kivillantotta fogsorát, amire annyira büszke volt.

– Segítenél? – fogta meg Bori egyik oldalról Korculát.

Elien kénytelen volt barátját a másik oldalról támogatni, amit semmittevő úri mi-volta miatt kész sértésnek vett. De hát mégiscsak a barátja, vagy legalábbis útítársa ebben a fülledt dzsungelfilmingben.

– Elien vagyok – mutatkozott be, hisz az egója azért Korcula 73 kilójának cipelése közepette sem hagyta el.

– Bori – nyögte a lány. Neki most az egóval szemben Korcula súlyával kellett megküzdenie.

Bevitték a közös irodába, Biztiboj sehoh, és lefektették a kanapéra. Korcula lehunyta szemét, nem akarta látni a világot. Már nem szédült, inkább arra gondolt, hogy szégyen-e, ha valakit szarrá vernek. Úgy döntött, hogy baszik az egészre, kisebb botlásnak tekinti az iménti incidenst, és csupán a fizikai fájdalmakkal törődik.

Grúz-arab, grúz-arab, grúz-arab, ismétlődött agyában a szópár. Hogy a kurva arab terroristája, üvöltötte magában, fogát is megcsikorgatta, aztán elhessegette. Hiszen ő toleráns, liberális típus, már nem az a neolibero világvárosi bozótharcos nagy kereplővel, masszív filozófiai okfejtésekkel felszerelve, hanem inkább a klasszikus liberális, ahogy azt anno megteremtette a világtörténelem, dzsentlemen, a burzsoázia kimért, ám művelt egyede, aki azonban nagyon is humánus beállítottságú, és közel sem nyalja éjjel-nappal a modernizáció meg a globalizáció szaros seggét.

Most akkor ki vagyok én, tette fel a kérdést magában Korcula. Mert azért a jó édes kurva arab anyját a gecinek, idepofátlankodik közénk, kitanítjuk, fizeti a tandíjat, de mi az?, ingyér van nekik az olajból, és beletesszük a mi százezer éves kultúránk intellektuális eredményeit az agyába, szinte fillérékért, és akkor idejön verekedni. Ki kell tiltani a világból is az ilyen!

Hülye vagy! Reagált másik énje, az arabok találtak fel szinte mindent, mi a spanyolcsizmánál túl nem jutottunk. Odabent rendületlen zajlott az iszapbirkózás, hol egyik, hol másik énje került felülre.

Felült a kanapén, és kinyitotta szemét. A széken Bori lovagolt Elienen. Korcula kisé összerándult, gyomrában is neurotikus folyamatok indultak meg, viszont az újabb sokk hatására kettévált éndarabkái összeálltak, hisz a nehéz időkben tartsanak össze, és rágyújtott egy cigire. Hátradőlt, próbált lazítani, még a gyomra fájat kissé, ágyéka is sajtzott, de különben jól volt.

Aztán meg is örült annak, hogy Elien dug azzal a nővel, akit ő dughatott volna meg. Bár a lehetőség még nem egyenlő a dugással, főleg akkor, ha az embernek olyan barátai vannak, mint Elien, aki röptében a szárnyas makit is lándzsájára tűzi, de az angyalokat sem kímélné, ha a planéta vonzáskörzetébe kerülnének.

Már majdnem feleségül akarta venni ezt a szajhát. Mostanában rögeszméje lett a házasság. Imádott egyedül élni, bár volt egy felesége nyolc évig, mennyasszonya négy évig, az esküvő előtt egy héttel elutazott inkább Thaiföldre. Azóta három éve egyedül támasztotta a bárpultot más hasonszőrű barátaival, és néha egy-egy lerobbant arcú harmincast

el is citált a kéglire. Ha meg épp olyan periódus volt, hogy ezek a kivénhedt macák sem akartak dugni, akkor meglátogatott egy-egy kupit, ahol gyönyörű, bombatestű nőket keféltetett, néha még meg is masszírozták. Ha kiszámolta egy szombat esti lumpolás anyagi terheit, majdhogynem olcsóbb volt egy ribancot felkeresni.

Bori még sikoltozott párat, aztán együtt lihegtek összegabalyodva, végül a csaj leszállt Elienről, megigazította félretolt tangáját, leengedte szoknyáját, és leült Korcula mellé. Bori abszolút nem volt zavarban, inkább csak úgy tessék-lássék módon sóhajtozott, Korculából akart kicsikarni némi reakciót, aki legszívesebben lezúta volna a csaj és Elien arcát. De hát intellektuelek vagyunk, kurva intelligensek. Elien mosolygott is, nyilván fogalma sem volt, mi az az erkölcs. Így van, intelligensen kell hagyni, hogy a cimborája szétkúrja a nőjét, amit kemény ivászat árán szerzett, és az a hülye vodka se volt két fillér. Ez a befektetés csődöt mondott. Nem baj, múltkor tíz százalékot hozott neki a tőzsdén az olaj, igaz, hogy utána egy évvel harminc százalékot veszített. Na de régebben, még tíz éve, a búzán meg a kukoricán egy rakás lóvét besöpört. Ma már nem termel senki kukoricát.

Korculában idilli életkép merült fel. Ők hárman: Korcula, Elien és Bori élhetnének szimbiózisban. Korculát mindig szarrá vernék, Elien meg dugna Borival. Csodálatos víziók.

– Adsz egy cigit? – kérdezte Bori.

Korcula átadta az egész dobozt, amiből Bori megkínálta Elient is. Na, csak alakul az aranyháromszög, amiben egyedül Korcula nem fog sohasem dugni.

– Ugye nem haragszol? – kérdezte Bori Korculát, és közben a lány a férfi hajtincseit birizgálta.

– Dehogy – vágta rá Korcula.

– Te is megdughatsz – vetette fel Bori.

– Ugyan... – próbált ismét laza lenni Korcula, aztán kapcsolt, hogy sértődés ide, sértődés oda, azért ha ingyér van, nem kéne kihagyni. Most miért ne? – Oké, oké, lehet róla szó – szabadkozott Korcula.

Bori ráülni készült Korculára, de ő elhárította.

– Majd később, nagyon fáj – sziszegte Korcula.

– Jó a csaj – vigyorgott Elien.

Bori sírva fakadt:

– Én nem vagyok kurva. Nagyon berúgtam, meg a fű is, meg ez a gyorsító, olyan szarul érzem magam – borult Korcula nyakába.

Hát igen. Van aki megdugja a csajt, van aki a lelki szemetesládája. Korcula szívesen felcserélte volna a szerepeket.

Intelligens vagyok, nyugodt vagyok, ginzenggyökér meg két levél xanax lapul a zakózsebemben. Minden rendben van, egyébként sem tölti egész életét a Megazsírban. Milyen jó is képzeletbeli pálmafák alatt heverészni egy egyszerű kis Margaréta koktélt szopogatva. Az óceán mint egy kitérülő rózsaszín kagyló rálehel, és a sós ízekben fűrösztve érzékszerveit, egyszerűen ejakulál.

– Öt év múlva elveszel feleségül? – kérdezte semeit törölgetve a lány.

– Elveszlek – mondta rezignáltan Korcula. – fogait csikorgatva felállt, rekedten kinyögte:

– Gyere, Bori. Teszünk egy kört – és kifelé sántított. Máskülönb szerette a krip-liszerepet, ki nem szeret magának fájni. Legalább a sajnálat sohasem hagyta cserbe, és ha mégis halványodott volna, az önsajnálattal beelőzött.

Bori pillékönnyedén felpattant, aztán megszédült, a vodka a fejét eltérítette balra úgy ötven centivel, aztán visszacsatolt középirányba, és követte Korculát. Elien kinézett utánuk, de már addigra eltűntek az örvénylő tömegben.

John Wilmot^{*}: Signor Dildo

Boldog Angliánk hölgyei, akik
csókoljátok Hercegnőnk kezeit,
tudjátok, ki volt vele az a fasz?
Signor Dildo, a főnemes olasz.

Ott volt Ófelsége kíséretében,
hogy ezentúl támasza légyen;
de Hercegnőnk kiált: inkább a Herceg!
többé már nem kell Dildó úr kegyencnek.

Ha a St. James streetre mész, a keresztnél,
hogy pipereholmikat beszerezzél,
púdert, kesztyűt, kölnit, ilyesmiket,
Signor Dildót itt megtekintheted.

Először észre sem veszed, hogy ember,
ahogy ott áll, egyszerű bőrköpenyben,
de ha közléről megismered őt,
hanyatt esel Signor Dildo előtt.

Lady Southesk (az egek Ura óvja),
szatént adott rá, és az udvarba hozta,
de ő sapkát viselt búbos fején,
a drága Dildó úr ilyen szerény.

Lady Suffolk, hogy pletyka ne legyen,
ruhája ujjába rejtette el,
de Lady Betty rájött a titokra,
s Dildót anyja ruhájából kilopta.

Falmuoth grófnőről szokták mondani,
inasa inge ára tíz guinea;
tudja, e költség megspórolható,
Dildó úrnak az ing csak passzió.

Ez a nemes lovag hajlik a jóra:
Rafe grófnőt lord Harristól megóvta,
s ő majd kinyomta belőle a szuszt,
úgy megszorította a jó olaszt.

^{*} John Wilmot (1647. április 1. – 1680. július 26.) Rochester grófja, II. Károly király barátja. Rengeteg satirikus és obszcén költemény szerzője.

Cleveland hercegnője az erény mintaképe,
kegyelmességénél több faszt nem nyelt le gége;
s a sok szopástól mind oly nagyra nőtt,
hogy csak Signor Dildóhoz mérhető.

Kecses hölgyeink tudnak trükköket,
hogy a faszok jól működhessenek;
de akárhány piperkőc áll elő,
azt is tudják: Dildónál az erő.

Modena hercegnője hál vele,
s napközben is szívesen ül bele,
de félt, hogy megtudják az angolok,
hát csinált belőle komornyikot.

És lady Kakasviadal se más
(ismerjük, kedvence a gyilkolás),
a sok szerető sorban hagyta el,
s ő ekkor Signor Dildót kérte fel.

Főuraknak is örömet szerez;
mondják, a Whitehall nélküle üres;
e probléma Sir Barnart is elérte,
ígérte, vidékre is elmege érte.

Doll Howard jól szolgálta a királyt,
de foga rohadt, s a szája be nem állt,
jobb volt a szaga alul, mint felül;
az ő üge is Dildóhoz kerül.

St. Albanson több ránc van, mint mosoly,
de külföldiekkel mindig vidor;
hatlovas hintón Bergóba repül
nyaralni, Dildót vitte egyedül.

Látták, hőszünk gyűjti a hölgyeket,
s féltek a ficsúrok. Gazemberek!
Megérdemlik a szarvat, mert a pápát
és unokaöccsét, Dildót utálják.

Killigrew neje, e holland virágszál
böfögött s fingott, mint egy ártány,
de mindig hollandhoz illőn köszönt:
Mynherr Van Dildo, isten hozta önt!

Ő kakasviadalra jött, és ott
Madam Shicoshnak felajánlkozott;
de ő: Bunco Kapitány kell nekem,
önt esetleg a seggembe teszem.

Pedig Dildo diszkrét és hallgatag,
ahogy voltak Gyertya s Répa urak;
de el velük, ez csupa rút kacat,
Signor Dildo sokkal alkalmasabb.

Gróf Bunco, akinél nincsen gorombább,
megesküdött, hogy elvágja a torkát,
ágaskodik, hogy meg kell hálnia,
mert Signor Dildo a riválisa.

A sok fasznak, kit régen invitáltak,
most portás mutatja, hol a kijárat.
E sok alávaló egyszer kileste,
és durván Dildónak mentek egy este.

Szegény külföldi, nem bírván maga,
végig a Pall Mallon futott haza;
ablakokban sivalkodtak a nők:
Rohanj, Dildó! Az ég segítse őt!

A jó lady Sandys csak nevetett,
hogy vágat utána a faszereg;
üldözték, tele volt velük az út,
szegény Dildó úrra rájárt a rúd.

Fordította *Horváth Viktor*

MODULACIÓ

ART

ART

ART

ART

ART

ART

ART

Dick Hebdige

Szubkultúra, stílus, identitás a „reggae kultúrában”

„Ott voltál Afrikában kidülledt mellel és elkeskenyedő combbal? A duzzogó Afrika, a tűzben kovácsolt vas, a királyi rabszolgák millióinak Afrikája, a kitoloncoltak Afrikája, a sodródó kontinens. Lám ez is te vagy? Lassacskán eltiünsz, elenyészelsz a múlt ködében – hajótöröttek elbeszéléseiben élsz, egy gyarmat múzeuma leszel, egyszerű iskolai tantárggyá fájulsz; ma este viszont visszahívlak, megidézek egy titkos mulatságra.”

(Jean Genet, 1966)

Vissza Afrikába

A rock és a reggae zene közti különbségek talán eléggé nyilvánvalóak, aligha szükséges kimerítően fejtegetni. Ilyen egyszerű magyarázatot adott erre Mark Kidel: „Míg a jazz és a rock többnyire egyféle amfetamin-őrületet tükröz, addig a reggae a marihuána bódultan lassú ütemét követi.”¹ A reggae egészen különleges átélést igényel (a Jamaikában és Nagy-Britanniában élő fekete bőrűek élménye – a fiatal fekete bőrű britek egész generációja hozott létre az elmúlt években reggae zenekarokat, lásd például: Climarons, Steel Pulse, Matumbi, Black Slate, Aswaad). Teljesen egyedülálló stílusról és sajátos nyelvezetről van szó – a jamaikai patols, a Mestertől² „lopott” árnyékforma, mely rejtelmesen eltérítve, „elemeire szétszedve” és újból összerakva az Afrikától Nyugat-Indiáig tartó vándorlás közben alakult. Ez a zene eltolódik a súlyosabb és szomorú hangulatú ritmusok felé. Állandóan egy tipikus basszuskiéserő sor körül „hintázik” [rocks steady],³ amely még feltűnőbb és még szigorúbb. Retorikája tömör szerkezetű és származását tekintve alig hagy kétségeket; nagyrészt két egymáshoz kapcsolódó forrásból ered – a jól megkülönböztethető jamaikai énekkultúrából és a szintén jellegzetes bibliai utalásokból. Markáns elemei vannak a jamaikai pünkösdsnek, a „szó erejének” valamint a hívó szónak és válaszmintának, ezek láncolják hozzá a prédikátort gyülekezetéhez, ez a jelenség tükröződik a reggae zenében.⁴ A reggae múltba visszatekintő képek során keresztül szinte megszólítja a közösséget egy nagy utazás közben (lásd a raszafari mozgalmat és a „Vissza Afrikába” témát), mely lényegében visszafordítja a történelem kerekét, ami a bevándorlásokat illeti (Afrika – Jamaika – Nagy Britannia). Igazi népvándorlási rekordról van szó – egyik rabszolgaságból a másik szolgaságba –, a nagy utazás pedig feltérképezhető a reggae páratlan hódító útjának nyomvonalai mentén.

¹ Bob Marley koncertjéről szóló cikk, New Statesman, 1977. július 8.

² Dilip HIRO „*fekete brit, fehér brit*” utalása tömören, de nagyon találóan fejezi ki a jamaikai zsargon fejlődését. Annak ellenére, hogy a rabszolgatartók általában ellenezték a személyes érintkezést (pl. különböző törzsekből származó rabszolgákat szándékosan egymás mellé osztottak be), a rabszolgák titokban mégis megtanulták használni a tizenkilencedik századbeli hétköznapi angol nyelv kissé módosított változatát (pl. szájról olvasás és utánzás útján).

³ A rocksteady közbenső állomás volt a jamaikai popzene fejlődésében, szinte beékelődött a ska és a reggae közé. Noha lassúbb és vontatottabb, mint a lendületes, kissé rekedtes hangon előadott ska, a rocksteady stílust a 60-as évek vége felé felváltotta a még feszesebb ritmusú, keményebb, még inkább „afrikai” jellegű reggae.

⁴ Ez lényegében újraéled az erősítővel felturbózott zenés műsorokban is, ahol a DJ meggyőzően „tálalja” a stúdiófelvétel és azonosul vele, egyféle I-Roy-ként a közönség szószólójává válik (BBC, beszélgetős műsor, 1977. július).

Afrika teljesen magára talál sajátos ütőhangszerei segítségével a reggae zenén belül. Hangját Nyugat-Indiában hagyományos módon azonosították a lázadással, ezért elnémították, ahol csak lehetett.⁵ Különösen az afrikai hagyományok megőrzését, például a monoton dobszót a múltban külön is elemezték – az egyház, a gyarmatosítók és még a „gyarmatosítás utáni” kormányok –, és belülről lázadónak találták, éppen ezért a törvény és a rend felforgatásának jelképévé vált. Ezeket a törvényen kívüli hagyományokat nem csupán antiszociális és egyházellenes cselekedetnek titulálták, hanem határozottan pogány diadalnak könyvelték el. Kimondhatatlan, idegen rítusokat sugalltak, jogellenes és gyűlölködő elkötelezettségről árulkodtak, ami a jövőre nézve viszályt jelenthetett. Legsötétebb lázadásokra utaltak, a néger lét ünneplésére. Visszahozták a „deportált Afrikát”, a „sodródó kontinenst” egy kiváltságos helyre, felelevenítve a fekete mitológiát. És ez a mitológia igencsak jelen volt. Annyira, hogy hatalmas rettegést ébresszen néhány fehér rabszolgatartó szívében.

Afrika tehát eljött, hogy a feketék számára a Karib-térségben reprezentálja az „Elveszett Világot”, a gyermekien ártatlan és emberi gonoszsággal telített, ellentmondásos western-mítosz elmúlt történelmét. A rabszolgaság másfelől a „Kötöttségek Előli Menekülés” egyik alternatívájává vált. A sok negatív jelenséghez kapcsolódó kontinensen túl azonban van egy hely, ahol minden utópisztikus és Európa-ellenes – a kisemmizett feketék számára másféle értékrend kezdett kialakulni. És paradox módon, a Bibliából véve, az alternatív értékek és a jobb életben reménykedők álmai megfeneklettek – kiváltképpen a civilizációs közege. A rasztafari mozgalomban ez a két szimbolikus kategória: a fekete Afrika és a fehér ember Bibliája – amelyek látszólag annyira ellentétes fogalmak – többnyire hatékonyan integrálódtak. Annak megértéséhez, hogy miként volt lehetséges ilyen eretnek összetartás és hogyan képzelhető el a metaüzenet átmenése olyan drámai módon a keresztény hitbe (azaz a Mesternek való engedelmesség), az embernek előbb meg kell értenie, hogyan lehet ezt a hitet közvetíteni a jamaikai feketéknek.

A Biblia egy központi meghatározó erő mind a reggae zene, mind a populáris nyugat-indiai öntudat szempontjából. Régebben a Szentírást használták a gyarmatosítók a nyugati világ értékrendjének kihangsúlyozására, és így akarták az afrikaiakat megbarátkoztatni az európai gondolkodásmóddal, kultúrával, az elnyomással, az emberi lélekkel stb. A szent dolgok égisze alatt maga a civilizáció lopakodott be: a nyugati kultúra az isteni elrendelés örve alatt győzedelmeskedett. A bibliai stílus állandó kettősségével küszködve (a „Fekete Sátán” és a „Hófehér Isten Báránya” jelképében megtestesülve) a rabszolgaság viszonylag nyugodt lelkiismerettel virágozhatott. A „rabszolgaság” fogalmát átkeresztelték „szorgalmas szolgákra”, interpolálva ezzel a rendet és az istenfélő erényeket a kisemmizett afrikai és a lázadó „természet” között.

Ez a belső gyarmatosítás szükségszerű volt ugyan, mégis elhibázott lépés. Az idők múlásával egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy létezett megkülönböztetés a rabszolgaság gyakorlata és a keresztény ideológia között, ahogy azt eredetileg „magyarázták”. Az ellentmondásokat egyre nehezebb lett palástolni. A fekete bőrű közösség kezdte kutatni saját sorsára vonatkozó utalásait, tükörképét a bibliai szövegekben, a vallási metaforák nyitottsága pedig egy egész sor új felismeréshez vezetett. A Bibliának megvolt a maga sötét oldala is: íme „Afrika”, amely álmát alusza, és a fehér Mester szótárából teljesen eltűnt. Olvass a sorok között: a Szöveg úgy készülhetett, hogy ez az Afrika kiszolgáltató legyen, felszabaduljon és visszataláljon az „igaz szenvedő” hős szerepéhez.

⁵ Ld. Stuart Hall: *'Africa is Alive and Well and Living in the Diaspora'* (Egy UNESCO-konferencia kiadatlan előadása)

Természetesen a bibliai történet könnyen hajlik arra, hogy kifejezetten sötét, komor képet fessen a világról.⁶ Különösen gazdag sajtóságos metaforákban, amelyek a szegény, fekete, munkásosztálybeli nyugat-indiaikra vonatkozhatnak (Babilon, a szenvedő izraeliták), és metaforikus válaszokat ad olyan problémákra, amelyek meghatározzák az adott helyzetet (az Igazság szolgáltatása, büntetés a Bűnösöknek, az Ítélet Napja, Jeruzsálem, az Ígéret Földje). A Biblia végül is pontosan katalógizálja a rabszolgaság megpróbáltatásait és hányattatásait (a zsidó nép története), és ajánl egy közvetlen belső „jogorvoslatot” a fájdalom és a vágy közötti szakadék áthidalására (istenhiten, kegyelmen, Szentléleken és hasonlókon keresztül). A nyugat-indiai öntudatot már egészen a gyökereknél nem csupán a jellegzetes archetípusok, hanem a diskurzusok jellemzői (a példabeszéd, az aforizma stb.) is befolyásolták, így biztosítva a legrugalmasabb és legkifejezőbb kereteket a bibliai utalásokhoz.

A rasztafari megoldás

Ilyen módon a Biblia összekapcsolódott Jamaica szájhagyomány útján terjedő kultúrájával, elsődleges szemantikai funkciót ellátva és modellként szolgálva mindenféle irodalomhoz (Isten Szava). Ennek okán mindennek „kétértelmű jelentése” lett.⁷ Teljesen félreérthető jelentésekkel találkozunk, melyeken keresztül a fekete bőrű közösség talán a legjobban érzékeltethette alárendelt helyzetét egy idegen társadalomban.

A rasztafari hívek úgy gondolják, hogy Haile Selassie 1930-as trónra lépése Etiópiában a Biblia beteljesülésével azonos és a világi jóslatok „Babilon” közelgő összeomlására (vagyis a fehér gyarmatosítók hatalmának megdőlésére) és ezzel együtt a fekete faj felszabadulására mutatnak rá.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a szenvedélyes eltévnyedés ilyenfajta tradícióját az elszegényedett jamaikai lakosság eléggé „tartózkodóan” fogadta, végső fokon ez is szülhette a rasztafari megoldást: a fekete gyökerek kitépése az európai bölcsőből azzal jár, hogy az eredetileg afrikai, de nyugat-indiai szökött néger rabszolga a Biblia történetébe csöppen bele. A rasztafari tagoknál mindez olyan olvasmány, amely magát a Szentírást döntheti romokba, az Atyaisten kijelentéseinek kétségbevonását jelentette.

A fehérek vallásának alapos aláaknázása megtörtént – Isten uralkodik Etiópiában, és a fekete „szenvadó” lakosság Babilonban fura módon közeledik a munkásosztálybeli fiatalokhoz a Kingston környéki gettókból valamint Nagy-Britannia nyugat-indiai közösségeiben egyaránt. Ez a jelenség aligha szorul magyarázatra. A rasztahaj⁸ és az „igazáért harcoló” rasztafigura látványos megjelenítése az anyagi ellentmondásoknak, amelyek lehangolják a nyugat-indiai közösséget és eleve meghatározzák helyzetüket.

⁶ Az észak-amerikai gettó fekete kultúrája hasonlóan bővelkedik bibliai nyelvi fordulatokban. A keresztény bibliai nyelvezet újrafogalmazása párhuzamosan kíséri végig a rasztafari mozgalom bizonyos szándékait. Elég megemlíteni az Egyesült Államokbeli „soul” fogalmat, amely mögött egy zenei műfaj (fekete r&b) és a feketék sajtóságos értékrendje áll, ugyanis kínosan különváltak a harcossabb kedvű fiatal feketék a „blues” világától és a vele járó „Uncle Tom”-nak gúnyolt magatartásformától. Ld. U. HANNERS: *Soulside: An Inquire into Ghetto Culture and Community*. Columbia Press, 1969; valamint Le-Roi Jones: *Blues People*. MacGibbon & Kee, 1975.

⁷ R. SCHATTUCK idézi Alfred JARRYT: *The Banquet Years: Origins of the Avant-Garde in France 1885 – World War One*. Cape, 1969.

⁸ A rasztahaj, vagyis a hosszú, jellegzetesen fonott hajviselet a rasztafariaknál eredetileg egyes kelet-afrikai törzsek „etnikai” nézetét hivatott demonstrálni. Később bibliai üzenetű szelídültek a „nyíratlan hajfonatok”, majd Sámson és Delilah figyelemzavaró története szintén megalapozta a hagyományosnak nem mondható rasztakültsőt. A hajfonatok a raszta „stílus” egyik legfeltűnőbb megnyilvánulási jegyeivé váltak (a ganjával, vagyis a marihuánával együtt), ezzel is a mozgalomra terelve a figyelmet és előítéleteket szítva. A rasztahaj bizonyult a legcélszerűbb megkülönböztető eszközhöz. A reggae dalszövegei a raszta előadók szájából például ilyen hangnemben hallhatók: „Ne nyúlj hozzá I-Man hajfürtjeihez” – I-Roy (Virgin, 1976).

A raszta próbálja megfejteni magát a „fájdalmat”, keresi a kulcsszót, ami leginkább ráillik a gettó kultúrájára, megnevezi annak történelmi okait (gyarmatosítás, gazdasági kizsákmányolás), és reménykedik a felszabadulásban, az Afrikába való dicső visszatérésben. Ő testesíti meg Babilon élő cáfolatát (a mai kapitalista társadalmat), elutasítja és megtagadva saját igaztalan történelmét. Kissé perverz és tudatosan elferdített megközelítésben, a raszta a maga szegénységét és számkivettségét⁹ úgy állítja be, mint „nagyságának bizonyítékait”, kihangsúlyozza önbecsülését, otthonát pedig képzeletben visszahelyezi Afrikába és Jeruzsálembe, amikor Babilon romba dőlt. De ami sokkal fontosabb, saját „gyökereit” pirossal, zölddel és arany színnel rajzolja,¹⁰ érzékeltetve az évszázadok nagy szakadékát, amely elválasztja a nyugat-indiai közösséget múltjától és a fekete bőrű lét pozitív értékelésétől.

Egy ideig a rasztákat fajtájuk és osztályuk szerinti másságuk miatt zaklatták, de az új független jamaikai kormány reménytelenül próbálta véka alá rejteni a feszültségeket.¹¹ A sokkal enyhébb Manley-rezsim¹² alatt megbékéltek a rasztafari hittel és úgy írták le az egész jelenséget, mint egy „kulturális forradalmat”,¹³ így általános szemléltetváltás következett be gazdasági és ideológiai téren:¹⁴ Európától és Amerikától Kuba és a Harmadik Világ felé tolódtak el. Ez az eltolódás pontosan egybeesik a jamaikai popzene megújulásával; a reggae zene pedig ideális eszközzé vált a raszta „üzenet” tolmácsolására.

Reggae zene és rasztafari hit

Még a ska irányzat idején, a „durvaság” és a könnyű, de darabos ütem mögött is ott bujkált a rasztafari életérzés (Don Drummond, Reco stb.), mely egyre szembetűnőbb lett a raszta csoport és a reggae zene közti kapcsolat erősödésének évtizedében, amikor többé vagy kevésbé határozott irányt vett ez a zene. A reggae kezdett lelassulni, alkalmazkodva a csaknem teljesen afrikai metabolizmushoz. A líra kezdett céltudatosabban jamaikai, sejtelmesebb hangvételű lenni és túlnőtt önmagán. Egészében véve háttérbe szorult a „monoton dobpergés”¹⁵ és felváltotta a rábeszélő, meggyőző stílus. A „rettegés”, a marihuána, ennek a „nehéz” reggae zenének a messiási hangulata, rámenőssége, nyugtalan ritmusa mind hozzájárul a markáns raszta hatáshoz. Ezenkívül nagyrészt a helyi „hangberendezésen” (például a fekete bőrű munkásfiatalok részéről közkedvelt

⁹ „A legszenyesebb jelek válnak a legragyogóbbá.” Ld. J. GENET: *The Blacks*. Faber, 1966.

¹⁰ Az etióp zászló kitűzőkkel, kardigánokkal, pólókkal, szandálokkal, karperecekkel, sétapálcákkal („fenyítő eszközökkel”) van kidíszítve.

¹¹ Jamaika 1962-ben nyerte el függetlenségét. Az új kormány mottója ez volt: „Egy nép a sok közül”.

¹² Michael Manley állt 1972-től a P. N. P. kormány élén (1976-ban újraválasztották). Ő felelt azért, hogy a kimondottan karib-tengeri vegyes lakosság és a bibliai retorika beszívárgott a jamaikai politikai életbe. Ő az, aki a reggae zenét és a vallási metaforákat beépítette választási kampányába és a leggyakrabban hangoztatott „Nehéz emberek között” szlogenje (ez az 1976-os szükségállapotra utal) már beleolvadt a reggae szókincsébe, mint különösen meggyőző és kifejező képlet.

¹³ Interjú Stuart Hall-lal, Rádió 3, 1977. július

¹⁴ Ezt a váltást jól tükrözi az a jelenség, hogy a turizmust megelőzve a reggae, mint az ország második legnagyobb iparága (a bauxitbányászat után) szerepel a listán. A cukoripari szövetkezetek megalakítása, a kubaiak részéről finanszírozott iskolák és az eksztatikus fogadtatás a kubai kontingenst erősítette az 1976-os Cari-festa fesztiválon, ráadásul még ugyanabban az évben újra megválasztották Manleyt, s mindez természetesen a régebbi euro-amerikai hatásoktól való eltávolodást erősítette.

¹⁵ A hangosításra és általában az elektromos erősítővel kombinált hangszerezés zenére a szöveg nélküli, féktelen ritmusok jellemzőek, jól kiemelik a basszusokat. Az egyes hangeffektek és a visszhangosítás különösen elterjedt „fogásnak” számítanak. Dermott Hussey szavaival élve, egy „teljesen lemeztelenített táncritmusról” van szó, a producer és a technikus mint a hangosítás elismert „művésze” vette át a főszerepet. A hangtechnika révén a „rábeszélő” előadó improvizál egy hatásos bevezető beszédet, ami általában véve jól belesimul a „fekete” témakörbe.

diszkóban) játszott és a kisebb rádióadókon sugárzott reggae zenén keresztül is terjedt a rasztafari szellemiség, a „rasztahaj” és az „etnikum” népszerűsége, így kommunikáltak egymással a Nagy-Britanniában élő nyugat-indiai közösség tagjai.

A munkanélküli, fekete fiataloknál a kemény rockzene¹⁶ egy sajtószerű kifejezés-módot jelentett, de meghatározó volt az üzletekben hallható zene is, mivel sokan rengeteg időt töltöttek „semmittevés” a bevásárló központokban, ahol nem volt ritka a „gyanús elemek” zaklatása sem.¹⁷ Természetesen a rasztafari mozgalom eredeti, vallási jelentése ilyenkor átmenetileg torzulást szenvedett.

Valahol Trenchtown és Ladbroke Grove között a rasztafari kultusz külön „stílussá” vált: a „raszta haj”, a khakiszínű „álcázás” és az „anyag” (marihuána) kombinációja egyértelműen kihangsúlyozta a fekete bőrű britek elidegenedését. Ez a folyamat szinte megállíthatatlan lett: az elidegenedés csírái beépültek a fiatal nyugat-indiai fekete munkások sejtjeibe, és ezt az érzést csak fokozták a rossz lakásviszonyok, a munkanélküliség, illetve az állandó rendőri zaklatások. 1969-es becslések szerint az azonos háttérű fehér fiatalok számára ötször nagyobb volt az esély arra, hogy szakmájukban elhelyezkedjenek.¹⁸ Ráadásul azokban az időkben a rendőrség hozzáállása is egyértelműen ellenséges volt. Az 1969-es Mangrove-per is bizonyította, mennyire elkeseredett harc kezdődött a feketék és a hatóságok között (Karib-per, Oval-per, 1976-os karnevál), ez pedig egyre erősebb polarizációhoz vezetett.

Az elidegenedés és a munkanélküliség ilyen meghatározó időszakában – vagyis amikor a fekete bőrű fiatalok és a rendőrség közötti konfliktusról a sajtó is egyre többet írt –, az importált reggae zene kezdettől fogva közvetlenül érintette a faj és osztály problémáit és segítette újjáéleszteni az afrikai örökséget. A reggae zene és annak minden későbbi változata állandóan tett burkolt célzásokat az említett problémákra. Az ellenállás a lázadás egész sor ősmoddjében fellelhető: a „nehézfű”¹⁹ figura, a „harcos”, a „szélhámos” és más karakterek határozottan kötődnek az egyén lázadó státushoz.

A kemény ritmusú és sejtelmes reggae zene, ez a lázadó szellem egyre szélesebb körben terjedt és elméletileg is megalapozottá vált. A keményfiú hős figurája halhatatlanná vált a ska és a rocksteady irányzatokban (a magányos bűnöző reménytelen harca a kérlelhetetlen hatósággal szemben), lassan helyébe lépett annak az eredeti rasztafari figurának, aki most már egyre kifinomultabb módon játszotta ki a törvényeket. Nem csupán a raszta lét határozta meg a magányosság és kitaszítottság érzését, és nem csak Jamaica távoli történelmével kapcsolatos a hivatalos megtorlás, maga az időszak is telítve volt mindennapos konfliktusokkal. A józan észnek ellentmondóan (megjelenés, nyelv stb.) a raszta képes volt hadjáratot indítani a törvényes kereteken kívül és túllépte a „magától értetődő” dolgok határait. Szó szerint „saját bőrén” érezte a társadalom, hogy a rasztafari mozgalom mennyi meglepően új dolgot hozott létre, mennyire kielemezi a feketék és fehérek polarizációját. A négeröntudat pozitív fogalommal kezdett válni, nagy teherré és fegyverré is egyszerre: halálosan és sokat sejtetően megtűrt kiváltság lett. Az a változási folyamat, amely egyidejűleg erősítette a konfliktust és a befelé fordulást, jól tükröződött a zenében és pontosan kifejezésre jutott az előadásmódban is. Sokan mondták, hogy a reggae zene súlyosabb műfajjává és egyre afrikaiabb karakterűvé vált – a műfaj így egyre elvontabbnak és vészjóslóbbnak tűnt. A „Battle(s) on Orange

¹⁶ A „rockerek” mögött „heavy” vagy „etnikai” reggae áll. Ez a fogalom 1976 nyár elején vált először közismertté.

¹⁷ A „Gyanús Elemek” Törvénye alapján kerültek letartóztatásra, lásd *Time Out*, 1977. augusztus 5.

¹⁸ Lásd *Observer*, 1968. július 14.

¹⁹ A „nehézfű” egy deviáns szubkultúrát teremtettek Jamaicában a 60-as évek közepe táján. Feltűnő, városias, „egyszerű és nyers” stílussal hívták fel magukra a figyelmet a reggae és rocksteady hangjain keresztül: „Rudy a Message to You” (Egy üzenet Neked, Rudy) – Dandy Livingstone; „Rude Boy” (Rudy fiú) – the Wailers; „Shanty Town” (Putríváros) – Desmond Dekker; „Johny Too Bad” (Johny túl rossz) – the Slickers.

Street” (Prince Buster ska lemeze) szókimondóan, kegyetlenül és néha humorosan írta le a hatvanas éveket, ugyanakkor később a „War inna Babylon” (Max Romeo, Island 1976) lett követendő hang. Ennek a „háborúnak” kettős sajátossága volt: harc a két-értelmű megjegyzésekkel, amelyek érintették a valódi és képzelt kapcsolatrendszert (fajta–osztály összefüggés / Babilon; gazdasági kizsákmányolás / Babiloni szenvedés), harc valódi és metaforikus értelemben, rávilágítva az ideológiailag zavaros világra, ahol a külső megjelenés és az illúzió egymásnak szinonimái.

Természetesen a háborúnak volt kétségbe vonható kompenzáló szerepe is: dolgozott benne a szolidaritás mint érzés és mint cél, volt benne egyféle identitás és egy többé vagy kevésbé tisztázott ellenségkép. Még az erőszakos és vallási „megoldások” közötti feszültség is enyhíthető, amennyiben a „rabló-pandúr” ellentét megoldódik, vagyis mindenki megtalálja a megfelelő fegyvert, és különösebb kompromisszum nélkül is meg lehet vívni egy vértelen csatát annak érdekében, hogy a rasztafari mozgalom tagjai teret nyerjenek saját ideológiájuknak. Ha a dolgok ilyen irányba mozdulnának, sokkal könnyebben lehetne a reggae zene és a rasztafari hit eredeti forrásaiból táplálkozni. Nagy-Britanniában minden helyi „zenét sugárzó rendszerben” [sound-system], minden olyan városban, ahol nagy létszámban élnek bevándorlók, a haderőt az etióp zászlóhoz való hűsége kötelezték.

Talán a nyugat-indiai munkásosztályon belüli bármilyen más intézménynél hatásosabb a zenét sugárzó rendszer, vagyis az a hely, ahol a négeröntudat leginkább feltárlható és legtisztábban, kompromisszumoktól mentesen kifejeződik. A minden oldalról diszkriminációtól, ellenségeskedéstől, gyanúsításoktól és meg nem értéstől szenvedő közösség számára a zene az egyetlen kapaszkodó, a menedék – különösen a fiataloknak, akik visszavágynak Afrikába, és ehhez a kemény dobpergés még hitelesebbé teszi az álmukat. A „Négy Ász”-hoz hasonló klubokban, vagy az észak-londoni „Hét Nővér Utcája”-ban kizárólag a fekete bőrű hallgatóság „nézhet farkasszemet” Babilonnal, miközben több ezer watt segítségével élvezzi a mennydörgésszerű basszusokat. Itt úgy érezhetik, karnyújtásnyira van tőlük az erő, a hatalom. Az üzenet ott van a levegőben, láthatatlanul, elektromosan – olykor házilag barkácsolt hangszórókból is ez a zene szól. Benne volt az üzenet minden kimondott varázsigejében.²⁰ A hanghullámoktól rezgetett levegőben, a füstös, bosszúvágyó környezetben elég könnyű volt elképzelni, hogy a „Leszámolás Napja” a küszöbön van; végül jön a „villámcsapás”, a „csüggedés”, ami az igaz fekete embert éri („Lightning Flash”, „Big Youth, Klik”, 1975), aki rettegésben él,²¹ nem tud szabadulni korábbi szenvedéseitől sem.

A zenét sugárzó rendszer tehát összefonódott a reggae súlyosabb, még inkább „földközeli” formáival. A két dolog pedig egyre inkább kölcsönös függőséget mutatott; gyakorlati szempontból a lényeg mindig ugyanaz maradt. Magát a zenét próbálták kiűzni az éterből. Csupán primitív technikai eszközök, drótok és ócska mikrofonok segítségével juthatott el a hang egyesekhez, néhány bátor egyéni vállalkozó mert csak igazán kedvében járni az elnyomott közösségnek. Minden más kommunikációs eszköznél jobban köti össze a zene a feketéket saját múltjukkal, akár Jamaicához, akár Afrikához kötődnek, nekik pedig mindig fontos maradt a fekete identitás. Amikor megszólal a zene, intim kapcsolatba kerül a hang a „kultúrával”, és ha a rendszert támadják, akkor maga a közösség érzi magát megfélemlítve. Tehát megszenteltetett a föld, csak ezt a földet meg kell védeni bizonyos fehér csoportoktól. A rendőri beavatkozást meglehetősen zokon vették és bizonyos esetekben a rendőröknek a puszta jelenléte is erőszakos

²⁰ A „bevezető” vagy „köszöntő” egyféle monológ, amit a DJ élőben ad elő valamilyen instrumentális zene és erősítő kisérletében.

²¹ A „rettegés” többjelentésű fogalom. Egyesíti magában az igazságot, a bibliai „haragot” és a harag kiváltotta rettegést.

cselekedetet provokált a fekete fiatalok körében. Az 1976-os Notting Hill-i lázadás²² és az 1974-es Karib Klub incidense²³ hasonló okokkal magyarázható, hiszen a fiatalok szimbolikusan „csak” saját várukat védték.

Kivonulás: kettős átkeelés

Szerencsére a nagyobb fehér közösséggel általában nem volt túl kiélezett a kapcsolat. London egyes részein a földalatti hálózatoknak legalább egy olyan rendszere található meg, amely már jó ideje tart megfelelő kapcsolatot a lakosságnak egy bizonyos alternatív rétegével. Ez a réteg elfogadja a nyugat-indiai szubkultúrát. Eredetileg a marihuána és a jazz illegális forgalma lendült fel, ezek nemcsak az előbb említett csatornák bölcsői lettek, hanem a sokkal átfogóbb kulturális csereüzleteknek is. Ezek a kötelékek idővel tovább erősödtek és a helyi hasonló érdeklődésűek között szorosabb ismeretségek is kialakultak. Miközben mindenki próbálta eredeti énjét megőrizni, a kétféle kultúra a kölcsönös lojalitás jegyében családokat, barátokat, kocsmákat és jellegzetes környezeteket kovácsolt össze. Néhány markáns kivételtől eltekintve (Nottingham és Notting Hill 1958-ban, Hoxton és a keleti vidék a 70-es évek végén) viszonylag békés egymás mellett élés volt kialakulóban. Ez bizonyára érvényes lehetett az 50-es évekre és a 60-as évek elejére. A nyugat-indiai bevándorlók első generációja még túlságosan ragaszkodott az ősi kultúrához, így a környezetükben élő fehér munkásosztálybeliek ellenszenvvel kezdtek nézni rájuk. Voltak megrögzött angománok, akiknek az őshazája ugyan még Jamaica volt, de ugyanazokat a célokat már nem ugyanazokkal az eszközökkel próbálták elérni (sörözés, darts játék, szombat esti táncpartik), és jól észrevehető akcentusuk ellenére már majdnem „egy nyelvet beszéltek”²⁴ a hazai állampolgárokkal, gyermekeik pedig immár bátran reménykedhettek szebb jövőben és jobb életben. Természetesen a helyzet azért nem javult annyira, mint amennyire várták, így a 70-es évek elejére a teljes foglalkoztatottság gondolata utópiává szelídült; az eredeti célokra sokan már csak halványan emlékeztek, a világháború utáni brit gazdasági fellendülésnek pedig már nyoma sem volt.

Időközben a már ide született fekete bőrű gyermekek, akik itt jártak iskolába, nemigen akartak beletörődni hátrányos helyzetükbe, és felhagytak azzal is, hogy annyira hangsúlyozzák fekete identitásukat. A reggae zene kezdett egy másfajta kultúra köré simulni, másféle értékrend és önkifejezési mód kezdett kialakulni. Ezekre a változásokra a fekete bőrű fiatalok már finomabban tudtak reagálni: tartásuk, viselkedésük, hanghordozásuk kezdte teljesen átvenni az angol stílust, ezért tényleg csak bőrszínük maradt meg az őshazából. A fekete bőrű fiatalok ma már bátrabban visszaszólnak, sok-

²² Az 1976-os karneválon kirobbant erőszakos cselekményeket elsősorban az Acklam Road környékén felsorakoztatott nagy létszámú rendőrség váltotta ki, ahol különféle hangosító berendezések lettek elhelyezve a légi szemle alatt. Kévsébé súlyos zavargások előfordultak hivatalosan elismert „feszültségócoknál” is. Amikor Sir Robert Mark az 1976-os zavargásokat követően biztosította a nyilvánosságot arról, hogy nem engedheti meg „tiltott területek” jelenlétét, feltehetően az Acklam Road környéki hangosító rendszerekre utalt.

²³ Amikor 1974 őszén rendőrségi razziaát tartottak a Karib Klubban, ez ádáz harcot váltott ki – eredményeként négy fekete fiatal letartóztatott, akiket később szabadon engedtek.

²⁴ Tolson volt az, aki ideológiailag is alátámasztotta, hogyan „tarthatná meg a helyét”; ezt és más hasonló gondolatokat a munkásosztály beszédstílusában fogalmazta meg. Lásd A. TOLSON: 'The Language of Fatalism'. *W. P. C. S.* no. 9, University of Birmingham, 1977.

kal rugalmasabbak, magabiztosabbak és kevésbé hátrálnak meg.²⁵ Hosszú évek során öltözködésük is a fehérekéhez vált egyre inkább hasonlónak. A régi bevándorlókra már csak néhány ősi motívummal tarkított ruhanemű emlékezteti őket, felsőruházatuk és cipőik már Nagy-Britanniából valók. A hófehér mandzsetta már önmagában azt jelzi, hogy valaki sikerre, karrierre vágyik, általában elfogadja a fehérek értékrendjét –, titokban persze vágyik a tarka dzsekire, a pörgős, zajos életre, ami a brit kortársaknak kijár. Egy teljes generáció álmait és csalódottságát próbálják belesűríteni nagyon feltűnő (és néha valószínűtlen) öltözékbe.

A Nagy-Britanniában való letelepedés többnyire önkéntes volt, a bizalom és remény eltette a bevándorlókat: egy bizonyos helyzetből menekültek. A bevándorlás motivációi olykor egymásnak teljesen ellentmondóak: elszántság vagy legalábbis türelmetlenség a vendéglátó országgal szemben, hit a sikerben, a kedvezőbb státusz iránti vágy, bizalom az anyaország iránt, ahol várhatóan méltányolják a szorgalmat, ahol később szívesen fogadják vissza az „elveszett” gyermeket.

A bevándorlók első hullámánál – amikor főként szakmunkások és betanított munkások érkeztek – a konzervatív szemlélet még kissé hátráltatta beilleszkedésüket: a hagyományoknak megfelelően csak mérsékelt életszínvonalat szántak a Jamaicából érkező munkavállalóknak. Jellemző módon az 50-es években bevándorolt nyugat-indiai munkát, otthont, családjuknak pedig letelepedési lehetőséget kívántak egyszer és mindenkorra. Ugyanakkor a 60-as években kezdtek bevándorolni teljesen szakképzetlenek is. Talán az ő helyzetük még reménytelenebb volt: egyszerűen nem törődtek bele a szűk lehetőségekbe, amit Jamaica tudott számukra biztosítani.²⁶ Részükről ez egy utolsó kétségbeesett erőfeszítés volt, hogy valamilyen „mágikus” megoldást találjanak problémáikra és egész életükre. Talán mert nem sok veszténivalójuk volt, szinte mindenüket feláldoztak azért, hogy Nyugat-Indiából eljussanak Angliába: vallási alapokon nyugvó reményük külön hajtóerőnek számított. A bevándorlók második hullámának csalódottsága ezért sokkal súlyosabb, végzetesebb és szembetűnőbb volt. Bármikor, ha a bevándorlók csoportosulni kezdtek valamelyik nagyobb brit város „lepustult” belső negyedeiben, egy új nyugat-indiai stílus ütötte fel a fejét. Ezt a stílust kevésbé fogta korlátok közé a britség, kevésbé szakította ketté a józanság és a „szín”, mögötte pedig ott a figyelmeztetés (nem szívesen látják a fehérek), hogy még egy másik népvándorlással is számolni kell. Anglia nem váltotta be ígéreteit, és a csalódott bevándorlók lelkileg teljesen összeomlottak.

A nyugat-indiai társadalom deviáns köreiben lényeges változások történtek a megjelenést illetően. A csalók és az útonállóak kedvenc tartózkodási helye volt a 60-as években a fekete klubok és diszkók környéke; a nyugat-indiaiak szerettek olaszosan öltözni, így az amerikai „fekete emberekkel” vették „egy kalap alá” őket; jellemző viseletük volt a testhez álló, bő ujjú, sötét és mégis elegáns öltözet. Az ilyen kiállítású fekete ott-honosan mozgott a jazz, a ska és az amerikai r&b világában. Jól utánozta a hangszínt és jól skandálta a főleg argó szöveget. Menedéket keresett, megpróbált a világ előtt visszavonulni, elsősorban a fehérek világa taszította. Ennek megfelelően átértékelte a stigmákat, a karibi lobbánékonyság pedig átalakult olyan érzéssé, mellyel tudatosan vállalta másságát. Nagyrészt saját égisze alatt a fekete öntudat visszanyerte pozícióját és

²⁵ Ulf HANNERZ az amerikai gettó kultúra hasonló átalakulásáról számolt be, ezt a változást párhuzamba állította azzal a megfigyeléssel, hogy a fiatal feketék egyre öntudatosabbak lettek. Arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalabb feketék még mindig szándékosan szembeállítják magukat az előző generáció visszafogottabb kultúrájával –, és konkrétan idézi az egyik alperest, aki szókimondóan fogalmazza meg az elavult tisztelettel és alázattal mindig kibúvót keresőkről alkotott véleményét: „Ők [az 'Uncle Tom-típusú' emberek] azt mondják: „Igen, Uram”, vagy „Nem, Uram”. Ők mindig csak kerülgetik a lényegét.” U. HANNERS: *Soulside: An Inquire into Ghetto Culture and Community*. Columbia Press, 1969.

²⁶ D. HIRO: *Black British, White British*. Penguin, 1972.

jelképesen a nyugat-indiai fekete férfiak körébe sorolta magát.²⁷ Ez a tudatosság már megmutatkozott a 60-as évek zenéjében is; akkoriban volt feljövőben az avantgárd jazz (pl. John Coltrane, Miles Davis, Pharoah Saunders, Archie Shepp), akárcsak a reggae súlyosabb változata.

Természetesen az ilyen irányú fejlődés meglátszott az öltözködésben is. A 70-es években az „ifjúság” törekedett valamilyen egyedi stílusra: merített egyaránt a rasztafari, az import reggae albumok és a második generációs bevándorlók világából. A rasztafari figurára jellemző volt egyszerre több vallásos jelentésű kiegészítő viselése – mindig gondosan válogatták össze ezeket az elemeket, hogy minél jobban kihangsúlyozzák a fekete identitást, így a fekete férfi és az ő „királynője” mindenképpen eltért a domináns fehér ideológiától. Az egész raszta stílus egyik fő jellemzője volt, hogy szó szerint kiemelték a fekete ember bőrszínét, és megjelenésük minden részletében nagyon különbözött a fehérektől. Azok a fiatal fekete bőrűek, akik a „Humble Lion”²⁸ zenére táncoltak, kultiválni kezdték az erőteljesebb afrikai, „természetes ősi” imázst.²⁹ A lapos kerek nemezkalap elmaradt, helyébe a durván szőtt skót sapka került. Tonik, moher és terilén – ezek a nyersanyagok tartoztak hozzá a menő öltözékhez, elsősorban sötét és acélkék színben –, később áttértek a pamutra, gyapjúra és farmeranyagra – ezekből hétköznapi és alkalmi viselet egyaránt készült. Angliában bőven akadt katonai ruházatot kínáló üzlet, ezekből szerezték be a harci öltözeteket, például elegáns és ijesztő gerillaviselet is kapható volt. A nyers, durva megjelenést kihangsúlyozta a jellegzetes „afro” frizura vagy a fonott „raszta haj” (mindenekelőtt annak csomós változata). A lányok hagyták a hajukat begöndörödni, rövidre nyírták és összefonták raszta formára – külsejükkel próbálták hűen követni az elképzelt afrikai divatot.

Ezek a fejlemények nem hagyták hidegen azokat a fehér munkásfiatlokat sem, akik ugyanazon a környéken laktak, illetve ugyanabban az üzemben dolgoztak. Olykor a közös iskola vagy söröző jelentette az összekötő kapcsot. A második generációs bevándorló fiatalok körében a „Vissza Afrikába” életstílus szorosan összefonódott a környéken élő és hasonló gondolkodású fehérekével, így jött létre egy jellegzetes szubkultúra. Természetesen, akár angliai, akár amerikai kapcsolatok jelentettek köteléket a fekete és fehér fiatalok kultúrája között, mindig meg lehetett találni az érzékenyebb pontokat, függetlenül attól, hogy van-e tényleges kapcsolat a két csoport között. Ezek jelképesen mindenképpen erős kötelékek, empátiába („nálunk a színészbőrűek mind szentek” – George Melly, 1970) vagy vetélkedésbe (például: kemény drog használata a modern jazz világában)³⁰ hajlóak. Paul Goodman (1968) és Jock Young (1971) egyformán úgy jellemezték a feketéket, mint kvintesszenciális, illegális elemeket, akik

²⁷ A 60-as évek közepén a városi amerikai feketék körében a bőrszín büszke vállalása erősítette identitásukat, ez pedig tükröződött egyes előadóművészek, mint pl. James Brown („Say it Loud / I’m Black / I’m Proud” – „Mondd hangosan / Fekete vagyok / Büszke vagyok”) és Bobby Bland munkásságában. Charlie GILLET ezt az időszakot részletesen dokumentálja a *Sound of the City* című kiadványban.

²⁸ „Humble Lion” és „steppers” (táncos) kifejezések váltották fel a „rocker”-t, elsősorban a „heavy reggae” és az erősítőkel fokozott előadómód vonatkozásában még 1977. májusában (lásd Black Echoes, 1977. július 18.).

²⁹ A raszta teljesen összefonódott a „természet” és „természetes ember” fogalmakkal, ezt a megszállottságot tükrözik a dalszövegek is. A menő fiatal elutasítja a babiloni elemeket az utánzóművészeknek is beillő egyének teátrális rábeszélő szövegeiben, a „humortalan ember jól öltözött stílusban” mondás pedig ugyancsak érzékelteti vélekedését. „Aki igazán megmondja a frankót / Nem hord műszálas zakót...” (*a ford.*)

³⁰ A *The Jazz Life* hasábjain Nat Hentoff leírja, milyen mitikus összefüggés van a heroinfüggőség és az 1950-es évekből származó jazz zene között. Fiatal zenészek, abbéli igyekezetükben, hogy megpróbálják reprodukálni Charlie Parker és Fats Navarro (mindketten heroinfüggők) „kemény” hangját, odáig jutottak, hogy a nagy „ráségitést” Hentoff „versenyfutás a tüvel”-jelenségnek titulálta. Le-Roi Jones a *Blues People* lapban úgy definiálja a heroinfogyasztást, mint „a felsőbbrendűek egyfajta nyumulását”, aminek következtében „a néger még jobban elszigetelődik a társadalom elfogadott főáramlatától, és valamilyen más érdekszférába jut el”. A fehér hippik érzelmi rokonsága a feketékkel ténylegesen megmutatkozik abban is, hogy hasonló, jelképes szinten akarják a heroint élvezni. (Ehhez lásd még: H. FINESTON: ‘Cats, Kicks and Colour’, in H. S. BECKER (ed.), *The Other Side: Perspective of Deviance*. Free Press, 1964.)

magukban hordozzák azokat az értékeket – kaland és izgalom hajszolása –, amelyek ellene dolgoznak a józan megfontoltságnak, azaz például a rutinnak vagy a biztonságának. Ilyen értelemben a „fiatal” és „néger” pozíciók gyakran mitológiába illenek. Amint Jock Young írja: állandóan jellemző rájuk a kettősség, vagyis laza hozzáállásúak, lusták, hedonisták és veszélyesek.³¹

Természetesen más időkben és más körülmények között ez az egybevághóság többé vagy kevésbé szembetűnő, másként érzékelik vagy tapasztalják. Kissé általánosítva, a két csoport közötti azonosítás lehet nyitott vagy zárt, közvetlen vagy közvetett, tekintélyes vagy el nem ismert. Elismerhetők tényleges kapcsolatok bizonyos csoportok (*mod*, *skinhead* és *punk*) között, de ezek átfordulhatnak antagonizmusba is (*ted*, *greaser*). Bármelyik esetről legyen is szó, a kapcsolat mindenképpen meghatározó tényező a fiatalok kultúrájának és gondolkodásmódjának fejlődésében, függetlenül az eljátszható szerepektől.

Más megközelítésben, a befogadó és a bevándorló közösségek között tapasztalható elutasítás és asszimiláció feltérképezhető látványos vonalakkal, melyeket a fehér munkásfiatalok mércéje szerint rajzolnak. A fehér szubkultúra formai sorrendje összerakható mélyszerkezeti adaptációkból, amelyek jelképesen alkalmazkodnak a feketékhez vagy éppen kiűzik azokat a befogadó közösségből. Esztétikai vonatkozásban: öltözködés, tánc, zene; a stílus teljes megnyilvánulása: megtaláljuk a párbeszédet a fekete és fehér ember között, többnyire árnyaltan és átfogóan, noha csak tömondatokban. Az említett formák leírásával, értelmezésével és megfejtésével feltárhatunk a kétféle közösség között egy ún. „virágnyelvet”. Megfigyelhetjük, végigjátszhatjuk az angol munkásosztálybeli fiatalok kultúrájának, a háború utáni idők faji összefüggéseinek fantomtörténelmét.

Fordította Kántor Gyöngyi

Forrás: Dick Hebdige: Subculture. The Meaning of Style. Methuen, Routledge, London – New York, 1979, 30-45.

³¹ J. YOUNG: *The Drug Takers*. Paladin, 1971.

Havasréti József

⟨EL⟩HULLÓ CSILLAGOK

**Gábor Endre: *Sztár vadászat*.
Pécs, 2007, Alexandra. 431 oldal, 2499 Ft**

A magyar bűnügyi regényirodalom kevés épkezléb művel dicsekedhet és a mindenkorai termés sivársága elveszi kedvünket az újabb próbálkozások végigolvasásától. A jó szívvel ajánlható művek pedig valamiképpen mind *kivételek*, nem feltétlenül a krimi szabályainak való precíz megfelelés és a lebilincselő történet miatt vesszük le őket a polcról. Valamiképpen persze krimi – is – Szerb Pendragon-legendája, Sajó András *Karácsonyi merénylete*, vagy Lux Péter (vagyis Lackó Mihály) és Rubin Szilárd néhány idevágó munkája is, de, ahogy a tiszteletlen vicc mondja, nem *ezért* szeretjük őket.¹ A kérdés irodalomszociológiai hátterének mérlegelése is érdekes lehet, megfontolandóak a hiány lehetséges okaira jó érzékkel rátapintó György Péter szavai: „Magyarországon nem ismertük a bűnözést – nem volt piac –, emlékszem, éveken át hiába kísérleteztem egy magyar bűnügyi regény szociológiai hátterének végiggondolásával, de minden egyes alkalommal elakadtam a Trabanton vagy Ladán menekülő rablók meséjének nevetésességén. [...] Az államszocializmus biztonságos, túlságosan is biztonságos volt. Elveszni benne nem lehetett, mindenkire vigyáztak, senki nem sejtette miféle világ is az, amelyben aztán nem lesz kötelező a munka, nincs személyi igazolvány, és úgy vész el mindenki, ahogy tud és akar. A káosznak tűnő Nyugattal szemben a mi kis városainkban éjjel mindenki annyit sétált, amennyit akart, igaz más nem nagyon tehetett. Szórakozóhelyek nemigen voltak, az unalom világa volt mindez, a végtelen unalomé. Közbiztonság volt, mert a Pénz nem uralta a Várost”.²

A rendszerváltás óta piacra kerülő magyar bűnügyi irodalom – az egyes művek színvonalától függetlenül – túllépett a György Péter által diagnosztizált hajdani állapotokon, de a jó magyar bűnügyi regény ennek ellenére sem akar megszületni. Az összkép lehangoló: Quentin Tarantino filmjeire hajazó, de a szűkös itthoni viszonyokra adaptált obligát *díler*-történetek, fél-pornográfia és mindenféle más, kriminek szánt sete-sutaság; hozzájuk képest üdítő olvasmányok Nemere István és Lőrincz L. László egyes regényei. És itt a reménysugár, mely ráadásul nem várt irányból csillant fel. Gábor Endre televíziós szerkesztő tizenöt éves médiatapasztalat birtokában írta meg első bűnügyi regényét, *Sztár vadászat* címmel. A szerző nagy előnnyel indul versenytársaihoz képest: lehet, hogy nem ismeri a bűnözés és a bűnüldözés világát – mint ahogy

¹ Lásd: SZERB Antal: *A Pendragon legenda*. Franklin-Társulat, Budapest, 1934; SAJÓ András: *Karácsonyi merénylet*. Magvető, Budapest, 1979; RUBIN Szilárd: *Mulatság a farkasveremben*. Magvető, Budapest, 1973; LUX Péter [LACKÓ Mihály – ZSÁMBOKI Mária]: *Az utolsó vacsora*. Magvető, Budapest, 1987. A Lux Péter írói álnév feloldáshoz lásd: K. HORVÁTH Zsolt: Az ötök jele. Nyom, nyomozás, értelmezés a *microstoria* látószögéből. In RÁKAI Orsolya – Z. KOVÁCS Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Gondolat–Pompeji, Budapest, 2003.. 173-208, 206; valamint BARÁTH Mónika: Lackó Mihály: Széchenyi elájul. *Korall* (21-22), 2005. november. 300-305, 306.

² GYÖRGY Péter: *Az ó-új világ*. Magvető, Budapest, 1997. 73.

egyébként a legtöbb professzionális krimi-szerző sem ismeri³ -- de legalább abban a miliőben otthonosan mozog, amelyről ír. A kereskedelmi televíziózás zavaros háttérvilágában játszódó történet épkezláb cselekményen, hihető (sőt, lehangolóan ismerős) figurákon, és jó íráskészségen alapszik. Persze nem az új Raymond Chandler – a *Sztár- vadászat* írója az atmoszférateremtés helyett a sodró cselekményre, a tipikus helyszínekre és a szereplők beszélgetésére helyezi a hangsúlyt. Ugyanakkor jól lehet érvelni egy olyan értelmezési javaslat mellett, mely azt hangsúlyozza, hogy a regény jellemei és helyzetei azért sematikusak vagy formálisak, mert a *modelljeik* is azok.

A krimivel szembeni, illetve a krimi iránti elitjellegű olvasói várakozások szeretnek úgy gondolkodni erről a műfajról, mintha a detektívregény a hoch-intellektuális irodalom afféle „titkos hagyománya” lenne csupán.⁴ Chesterton művein keresztül a katolikus bűnmetafizikát, Poe-n, Doyle-on, Eco-n keresztül a szemiotikai praxist, Christie-n keresztül az angol középosztály kicsinyes és hipokrita morálját, Chandlert pedig az amerikai délvidék erkölcsi züllését – gyakorlatilag William Faulkner-t – olvasuk. Nos, az efféle gyökerekből táplálkozó intellektuális elismerést nem biztos, hogy lehetővé teszi ez a könyv – aki így olvassa majd, az valószínűleg csalódnai fog. A *Sztár- vadászat* e szempontból (és talán az összes, vele, mint detektívregénnyel szemben felvethető szempontból) olyasféle, mint a mesebeli okos lány: fel is van öltözve meg nem is, hoz is ajándékot meg nem is: a könyv minden erényével, illetve fogyatékoságával egyetemben egy kényes és bizonytalan határvonalon mozog. *Egyrészt* érdekes szociológiai dokumentum, és (noha írója talán tiltakozna ez ellen) többet tudhatunk meg belőle a kereskedelmi televíziózás „kulturális logikájáról” és főleg arról, amire e tekintetben a nagyközönség kíváncsi lehet, mint egy szakfolyóirat tanulmányaiból. De talán ez a legkevésbé érdekes. A szociokulturális háttér és a médiakulisszák biztos ismerete, valamint a stiláris teljesítmény viszonylagos egyenetlensége együttesen szolid és jól olvasható művet eredményezett, ugyanakkor a tárgyismeret és a stílus közötti „törés” alkalmat nyújt néhány – egyébként talán nem ideillő (vagy detektívregényhez nagyon is illő?) morális és metafizikai dilemma felvetésére is. És ez lenne a *másrészt*: hogy ugyanis a *Sztár- vadászatban* ábrázolt világ és benne a jellemek, valamint az emberi viselkedés hihetetlen üressége és formalitása nagy valószínűséggel (és több mint) jellemző; nem biztos, hogy nagyobb műgonddal és több stilizálással meggyőzőbben lehetett volna ábrázolni a látszatot elfedő látszat szövedékét, a hírgyártás pusztá külsődlegességét. Itt utalhatunk az elektronikus tömegmédiá által formált-közvetített *simulacrum*-létnek a mind evidensebbé váló metafizikai tapasztalatára is, de látnunk kell azt, hogy az efféle, a külsődlegesség, a felszínesség, az üresség morális vetületeit hangsúlyozó megközelítés könnyen ingoványos talajra téved, hiszen az újabb – főleg a *cultural studies* felismeréseit hangsúlyozó – médiaelméletek a médiát (és benne a televíziózást) az efféle erkölcsi ítéletek alól többnyire felmentik.⁵

Tehát a társadalomkritika és valamiféle, ha talán nem is fekete, de (ha cinikusak akarunk lenni) afféle felszínesen *csillogó* realizmus Gábor Endrétől sem áll távol; a regény a médiavilág gyakorlatáról és lélektanáról is sokat elárul az erre kíváncsi

³ Vö. „Senkit sem ölt meg, életében nem lopott, és nem is ismert olyan embert, aki igen. Rendőrséget csak kívülről látott, sohasem volt dolga magádetektívekkel sem, és bűnözővel sem találkozott soha. A témával kapcsolatos valamennyi ismeretét könyvekből, filmekből és napilapokból merítette. A történeteket, amiket írt, nem a valósághoz, hanem a többi történethez viszonyította.” Paul AUSTER: *Üvegváros*. In uó: *New York-trilógia*. (ford. VÁGHY László). Európa, Budapest, 1991. 11.

⁴ Az efféle (számomra egyébként rokonszenves) törekvésekre néhány példa: BÉNYEI Tamás: *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*. Akadémiai, Budapest, 2000; BENYOSZVKY Krisztián: *A jelek szerint*. Kalligram, Pozsony, 2003; valamint K. HORVÁTH Zsolt id. mű.

⁵ Ezzel kapcsolatban szeretnék CSÁSZI Lajos két fontos könyvére utalni: *A média rítusai*. Osiris, Budapest, 2002; valamint *Tévérőszak és morális pánik*. Új Mandátum, Budapest, 2003.

olvasónak. A mondanivaló szerint a médiaüzem könyörtelen gépezet, és a sztárok – a közhiedelemmel ellentétben – maguk is halandó szerzetek, többféle értelemben is. Ha ugyan sztárok. A könyv egyik érdekes jelentésrétege voltaképpen felvilágosítja az olvasót: a médiasztárok és a körülöttük pislákoló kisebb csillagocskák élete nem feltétlenül úgy fest, ahogyan a színes magazinok riportjaiban zajlik. Nem vagyok túlzottan járatos ebben a miliőben, de az, hogy Gábor Endre a cselekmény bonyolítása és a helyzetek megrajzolása során el tud távolodni a sztárokkal kapcsolatos közgondolkodást uraló szélsőségektől – mondjuk „kizsákmányolt médiamunkás” vs. „nyitott luxuskocsiban feszítő hírolvasó” – számomra azt bizonyítja, hogy a regény lapjain valami hihető, ha úgy tetszik, valami *valós* történik. A *Sztár vadászat* olvasójának kellemes élménye, hogy – noha a mű a rejtély bonyolultságát és a cselekmény összetettségét illetően egyáltalán nem ostromolja az egeket – a regény mégis jól működik. Sőt, *olvastatja magát*, ilyen motívumokkal nem lehet hibázni: összeesküvés, bosszú, csalódás, valamint szexmániás sorozatgyilkos zabolázhatatlan ösztönei mozgatják a szálakat, a klasszikus „horogdramaturgia” pedig kíméletlenül vonszolja magával az olvasót az egyik fejezettől a másikig. A könyv befejezése elfogadható, a rejtély ugyanis megoldódik, az utolsó fejezet és az epilógus dramaturgiai megdöc-cenése pedig – egyébként ezt talán ügyesebben meg lehetett volna oldani – minden bizonnyal a majdani (sőt, a hírek szerint már készülő) folytatást ígéri az olvasónak.

COOA

ER
OO
L

L. Varga Péter

Költészet-történeti dilemmák az ezredfordulón túl(ról)

Ha igaz az, hogy mindig az élő irodalom igazolja vissza – hatástörténetileg – az elmúlt időszakok irodalmi valóságának jelentékeny műveit, úgy a kortárs magyar líra ezredfordulós horizontja azért is tűnik kimondottan színesnek, mert egyszerre több olyan beszédmódot mutat meg, melyek egymástól széttartó hagyományokra vezetnek vissza. Éppen ezért, bár biztonsággal állítható, hogy a kortárs költészet jelenleg legerőteljesebbnek, legéletképesebbnek tűnő tendenciái a második modernség illetve a posztmodernség hullámain érkeznek, ezeket a hullámokat oly „különböző szelek dagasztották”, hogy eredetük más-más területre tehető. Magyarán, az aktuális kortárs költészet diskurzusa ugyanúgy képesnek látszik megszilárdítani egy a hermetikus lírán alapuló poétikát, mint az Ady vagy Szabó Lőrinc lírájára jellemző én-beszédek újraszituálását, illetve a kései modernség depoetizált, deretorizált költői törekvéseit egyaránt. A nyelvi megelőzöttség tapasztalata pedig annyiban lételeme valamennyi lírai beszédnek, amennyiben a költészet egyik legfontosabb felismerésének az bizonyul, hogy a nyelvet voltaképpen nem a szerző, de még csak nem is „a költő” teremti, hanem mintegy maga a nyelv „jön elő” ott, ahol az azzal találkozó tekintet olvasni próbálja a szöveget. Ily módon a beszédmódok és poétikák sokasága – származzanak bár különböző hagyományokból – végül mindannyian a nyelvbe térnek vissza. Hogy mennyire hatékonyan, azt alighanem a következő poétikai viharok hullámain generáló szelek erőssége döntheti el...

Szerzőink 2007-ben megjelent kötetei

Ardamica Zorán: *Diszharmonia harcmezéjén*. AB-ART, Pozsony
 Dunajcsik Mátyás: *Repülési kézikönyv*. József Attila Kör-L'Harmattan, Budapest (JAK-füzetek 149.)
 H. Nagy Péter: *Hibridek*. NAP Kiadó, Dunaszerdahely (Kaleidoszkóp könyvek 7.)
 H. Nagy Péter: *Hagyománytörténet. A „szlovákiai magyar” líra paradigmái 1989-2006*. ABART Kiadó, Pozsony (Ismertetővítő kiskönyvtár 1.)
 Havasi Attila: *1001 magányos rinocérosz*. Alexandra Kiadó, Szigatúra Könyvek, Budapest
Idegen univerzumok. Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, science fictionról és a cyberpunkról. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
 Jorgosz Baia: *Angyali üdvözet*. Budapest, PRAE.HU
 Beke Zsolt: *Az irónia hurka*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely
 Benyovszky Krisztián: *Bevezetés a krimi olvasásába*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
 Szilágyi-Nagy Ildikó: *Valami jó testnyílás*. JAK-L'Harmattan, Budapest

Szerzőink 2008-ban megjelent kötetei

Balogh Endre: *A parazita*. FISZ, Budapest
 Barok Eszter – Illés Emese: *Csak a madarak*. PRAE.HU, Budapest
 Farkas Tibor: *Pártmobil*. PRAE.HU-JAK, Budapest
 H. Nagy Péter: *A betűcivilizáció szétrobbanása*. Szombathy Bálint szupergutenbergi univerzuma. Ráció Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Budapest
 H. Nagy Péter / Michal Murri / Jozef Cseres: *PARAF Juhász R. József költészetéről és performanszairól*. Ráció Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Budapest
Idegen (látvány)világok. Tanulmányok science fiction és cyberpunk filmekről. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
 Spiegelmann Laura: *Édeskevés*. Magvető, Budapest

A PRAE.HU könyvei

Udvariatlan szerelem – A középkori udvariatlan szerelem antológiája (PRAE.HU) 2006
A modern brazil elbeszélés – ANTOLÓGIA do moderno conto brasileiro (PRAE.HU) 2007
 Luis de Camões 77 szonettje (PRAE.HU – Íbisz) 2007
 Fernando Pessoa/Álvaro de Campos: *Versek* (PRAE.HU – Íbisz) 2007

A Prae 2007-es számai kedvezményesen előfizethetők a szerkesztőségben, illetve e-mailben (prae@cbello.hu) 3000 forintért, s ezen összeggel a postaköltség is fedezve van. Korábbi számaink korlátozott mennyiségben, teljes áron, ugyancsak megrendelhetők, mint fent.

Eddigi számaink

1999. 1-2. sci-fi
 2000. 1-2. (poszt)apokalipszis
 2000. 3-4. Peter Greenaway
 2001. 1-2. cyberpunk
 2001. 3-4. számítógép
 2002. 1-2. média
 2003. 1. fantasy
 2003. 2. varázslat
 2003. 3. édes anyanyelvünk Weöres Sándor
 2003. 4. pszichoaktív nyelvszerek
 2004. 1. horror
 2004. 2. Bret Easton Ellis
 2004. 3. devla
 2004. 4. Amerika
 2005. 1. magyar sci-fi
 2005. 2. tetszettek volna forradalmat csinálni
 2005. 3. pop history
 2005. 4. obszcén középkor
 2006. 1. Hajas Tibor
 2006. 2. GameZone
 2006. 3. Pop-szöveg
 2006. 4. Bada Dada
 2007. 1. Hífel-e iftent?
 2007. 2. biológiai sci-fi
 2007. 3. őszi zavargások 2006
 2007. 4. Vámpírízmos
 2008. 1. Kocsmák

Jorgosz Baia – Demeter Ádám: *Angyali üdvözet* (PRAE.HU) 2007
 Mohai V. Lajos: *Kilazult kő* (PRAE.HU) 2007
 Cristovam Buarque: *Földalatti istenek* (PRAE.HU – Palimpszeszt) 2008
Európai nyelvművelés (PRAE.HU – Inter Kht.) 2008
 Barok Eszter – Illés Emese: *Csak a madarak* (PRAE.HU) 2008
 Farkas Tibor: *Pártmobil* (PRAE.HU – JAK) 2008

Præ irodalmi folyóirat
 Megjelenik évente négyszer
<http://www.prae.hu>

Alapító-főszerkesztő: Balogh Endre (endre@prae.hu)
 Szerkesztők: Barta András (fapuska@prae.hu)
 H. Nagy Péter (h.nagy@freemail.hu)
 L. Varga Péter (kultikus@freemail.hu)
 Pál Dániel Levente (paldaniel@gmail.com)
 Pollágh Péter (pproka@freemail.hu)

A Középkor-reneszánsz-kora újkor rovat szerkesztői:

Bánki Éva, Hammerstein Judit, Horváth Viktor, Ladányi-Turóczy Csilla, Peremiczky Szilvia, Sashegyi Gábor, Végh Dániel

A szerkesztőség levélcíme:

1024 Budapest, Fillér u. 11/b, mfszt/2.
 Telefon: (20) 310 25 40

Hirdetésfelvétel: 31 562 31 vagy (20) 310 25 40

Kiadja a Palimpszeszt Kulturális Alapítvány
 Felelős kiadó: a kuratórium elnöke
 Levélcím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c

Borító: Les Chatfield egy fotója kis részletének felhasználásával WhoIsNot készítette

A fotó a Creative Commons: Attribution 2.0 Generic licenz
 (www.creativecommons.org/licenses/by/2.0/deed.hu) alatt jelent meg

Layout: fluidworkshop

Nyomdai előkészítés: Székelyhidi Zsolt (szekelyhidi@prae.hu)

Nyomdai munkálatok: Robinco Kft.

Web: PRAE.HU Kft.

Korábbi szerkesztőink: Máté Adél, Ruttikay Veron (vers és próza);
 Vaskó Péter (középkor-reneszánsz-kora újkor); Kő Boldizsár (kép);
 Köves Gergely, Vécsei Márton, Molnár Zsolt (borító); Fodor János (web)

Készült Garamond és **Bank** betűtípekkel

ISSN 1585-5112

A beküldött kéziratokat nem őrizük meg és nem küldjük vissza.

E szám a Oktatási és Kulturális Minisztérium,

és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jött létre.